

FOR REFERENCE ONLY MAHARASHTRA

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

१९८९-९०

ECONOMIC SURVEY
OF
MAHARASHTRA

1989-90

-54792

330.074

MAH-

व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

BOMBAY

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
१९८९-९०

**ECONOMIC SURVEY
OF
MAHARASHTRA
1989-90**

NIEPA DC

D05236

System
DC... D. = 5236
Date..... 28/5/90

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय " महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी " हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. १९८९-९० वा संदर्भ वर्षासाठी हे प्रकाशन तयार करण्यात आले असून हा या मालिकेतील २९ वा अंक आहे. तो नेहमीप्रमाणे मराठी व इंग्रजी असा संयुक्त तयार करण्यात आला आहे.

हे प्रकाशन दोन भागांत असून पहिल्या भागात महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची काही ठळक वैशिष्ट्ये देण्यात आली आहेत व दुसऱ्या भागात निरनिराळ्या विषयांवरील आकडेवारी देणारे तक्ते समाविष्ट केले आहेत. प्रकाशनाच्या मजकुरामध्ये आवश्यक तेथे आलेखांचा समावेश केला आहे.

राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ४५ व्या फेरीमध्ये (१९८९-९०) [अ] बिगरशेती उत्पादन उपक्रम व [ब] कुटुंबाचा घरगुती खर्च याविषयी माहिती गोळा करण्यात येत आहे. या फेरीच्या पहिल्या दोन उपफेऱ्यांमध्ये (जुलै १९८९ ते डिसेंबर १९८९) गोळा केलेल्या माहितीच्या आधारे काही महत्त्वाचे निष्कर्ष " विशेष अभ्यास " या १४ व्या प्रकरणामध्ये देण्यात आले आहेत.

या प्रकाशनात आकडेवारी सादर करताना कित्येक ठिकाणी अस्थायी आकडेवारी समाविष्ट केली आहे. पूर्ण माहिती मिळाल्यावर अशा माहितीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

मुंबई,

दिनांक १७ मार्च, १९९०

वा. दि. महाजन

अर्थ व सांख्यिकी संचालक
मुंबई

P R E F A C E

The Directorate of Economics and Statistics prepares every year a publication 'Economic Survey of Maharashtra'. This publication is prepared for the year 1989-90 and this is the 29th issue of the series, which is published both in Marathi and English (combined).

This publication is divided in two parts. The salient features of the State economy are given in Part I while statistical tables on various subjects are presented in Part II. Graphs and Charts are given in respective chapters wherever necessary.

In the 45th round (1989-90) of the National Sample Survey, the data on two subjects viz., (a) Non-Agricultural Manufacturing Enterprises and (b) Household Consumer Expenditure are being collected. Some of the important results based on the data collected in the first two sub-rounds (July 1989 to December 1989) are presented in Chapter 14 on Special Studies.

In attempting to give up-to-date information in this publication, provisional figures have been included at a number of places and they are likely to be revised after full data become available.

Bombay:
Dated 17th March, 1990

V. D. Mahajan
Director of Economics and Statistics
Bombay

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र ..	ix	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती ..	xii	Maharashtra's comparison with India
निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक का ही निवडक निर्देशांक.	xiv	Selected socio-economic indicators for different States in India.
भाग एक-पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा	1	General appraisal
2. लोकसंख्या	6	Population
3. राज्य उत्पन्न	8	State Income
4. कृषि व संलग्न व्यवसाय	12	Agriculture and allied activities
5. उद्योग	21	Industries
6. वीज	33	Electricity
7. रोजगार	35	Employment
8. किमतीचा स्थितिविशेष	44	Price situation
9. नागरी पुरवठा व सामाजिक सुविधा	49	Civil supplies and Social services
10. व्यापार आणि वाणिज्य	55	Trade and Commerce
11. परिवहन आणि दळणवळण	57	Transport and Communications
12. सहकारी चळवळ	62	Co-operative movement
13. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती	67	Finances of Local bodies
14. विशेष अभ्यास	74	Special studies
भाग दोन-आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या ..	83	Population of Maharashtra and India
2. महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या ..	83	Rural and Urban population in the State
2(A) १ मार्च १९८१ ते २००१ पर्यंत स्त्री-पुरुषांची वार्षिक अंदाजित लोकसंख्या व त्यांच्या वाढीचे प्रमाण.	84	Annual estimates of population as on 1st March 1981-2001 by sex and their exponential rates of growth (%).
2(B) जिल्हावार स्त्री-पुरुषांची पंचवार्षिक अंदाजित लोकसंख्या	85	Districtwise quinquennial projection of population by sex.
3. वयोगटानुसार लोकसंख्या	88	Population according to age-groups
3(A) वयगट व लिंग यानुसार ग्रामीण व नागरी भागातील पंचवार्षिक लोकसंख्या.	89	Quinquennial rural/urban population by age and sex.

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
4. धर्मानुसार लोकसंख्या ..	90	Population by religion.
5. काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९८१ ..	91	Economic classification of workers, 1981.
6. औद्योगिक गटानुसार झालेले चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न.	92	Net State domestic product by industrial origin at current prices.
7. औद्योगिक गटानुसार झालेले १९८०-८१ च्या किमतीनुसार राज्य उत्पन्न.	93	Net State domestic product by industrial origin at 1980-81 prices.
8. औद्योगिक गटानुसार झालेले चालू किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न.	94	National income by industrial origin at current prices.
9. औद्योगिक गटानुसार झालेले १९८०-८१ च्या किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न.	95	National income by industrial origin at 1980-81 prices.
10. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करापासून महसुली जमा.	96	Revenue receipts from taxes on agricultural sector in Maharashtra.
11. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण.	98	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government budget.
12. महाराष्ट्रातील एकूण वहित धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र (कृषि गणना).	100	Number, area and average size of operational holding in Maharashtra (Agricultural census).
13. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन.	101	Area under and production and yield per hectare of principal crops in Maharashtra.
14. महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी भिजणारे क्षेत्र.	103	Area irrigated by sources in Maharashtra State.
15. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक.	104	Index numbers of agricultural production of principal crops in Maharashtra.
16. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके ..	106	Livestock and poultry in Maharashtra State.
17. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	107	Index numbers of industrial production in India.
17A. प्रमुख उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी.	108	Percentage distribution of factories by size class of employment for selected industry groups.
17B. प्रमुख उद्योग गटांतील कारखान्यांची भांडवल आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी.	109	Percentage distribution of factories by size class of capital for selected industry groups.
18. वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्र राज्यात मंजूर केलेले व दिलेले अर्थसहाय्य.	110	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions in Maharashtra.
19. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन ..	111	Major mineral production in Maharashtra.
20. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा ..	112	Electricity supply in Maharashtra.
21. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील कामगार ..	114	Working factories and factory employment in Maharashtra.
22. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार ..	116	Employment in different industries in Maharashtra State.

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
23. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद ..	118	Industrial disputes in Maharashtra.
24. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी ..	119	Employment exchange statistics relating to Maharashtra.
25. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च.	120	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State.
26. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	121	Consumer price index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra.
27. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	123	Consumer price index numbers for urban non-manual employees.
28. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	123	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India.
29. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक ..	124	All-India wholesale price index numbers.
30. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	124	All-India consumer price index numbers for industrial workers.
31. महाराष्ट्रातील रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू.	125	Quantity of rice and wheat issued to fair price shops in Maharashtra.
32. महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये.	125	Actual receipts of foodgrains from Government of India and other States to Maharashtra State.
33. महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली ..	126	Procurement of levy in Maharashtra.
34. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ ..	127	Growth of education in Maharashtra.
35. महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा.	128	Medical facilities available through institutions in Maharashtra State.
36. घरखर्चाच्या निरनिराळ्या बाबींवरील दरडोई मासिक खर्च	130	<i>Per capita</i> monthly expenditure on different items of consumption.
37. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी.	132	Percentage distribution of population according to monthly <i>per capita</i> expenditure classes.
38. महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवीचे व कर्जाचे वर्गीकरण.	133	Distribution of deposits and advances of scheduled commercial banks according to population groups in Maharashtra State.
39. महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी.	134	Road length according to different classes in Maharashtra State.
40. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने ..	135	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra.
41. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल).	136	Co-operative movement in Maharashtra (Societies, Members and Working Capital).
42. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल).	137	Co-operative movement in Maharashtra (Advances, Outstanding Loans and Turnover).
43. महत्त्वाच्या उद्योग गटातील उपक्रमांची संख्या, रोजगार व स्थूल मूल्यवृद्धीची टक्केवारी.	138	Percentage share of important industry groups in number of enterprises, persons employed and gross value added.
44. प्रति उपक्रम रोजगारातील व्यक्तींची संख्या आणि प्रति कामगार स्थूल मूल्यवृद्धी.	139	Number of persons employed per enterprise and gross value added per worker.

आलेख	पृष्ठ क्रमां- कानंतर After Page No.	Graphs
1. राज्य उत्पन्न	.. 10	State Income.
2. दरडोई उत्पन्न	.. 10	<i>Per capita</i> income.
3. अन्नधान्य उत्पादन	.. 14	Foodgrains production.
4. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	.. 14	Index numbers of agricultural production.
5. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	.. 22	Index numbers of industrial production in India .
6. विजेचा वापर	.. 34	Electricity consumption.
7. कारखाने आणि त्यांतील रोजगार	.. 38	Factories and factory employment.
8. भारतातील धाऊक किमतीचे निर्देशांक	.. 44	Index numbers of wholesale prices in India .
9. कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	.. 46	Consumer price index numbers for working class.
10. सहकारी चळवळीची प्रगती	.. 64	Growth of Co-operation.

वाच	परिमाण	1960-61	1970-71	1980-81	1987-88	1988-89	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(2)	(1)
1. शेती—								
<i>Agriculture—</i>								
निव्वळ कसलेले क्षेत्र	हजार हेक्टर	17,878	17,668	18,299	17,881	17,881	'000 hectare ..	Net area sown.
एकूण लागवडीखालील क्षेत्र		18,823	18,737	20,270	20,131	(1987-88) 20,692	..	Gross cropped area.
सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र		1,220	1,570	2,516	2,381	2,689	..	Gross irrigated area.
एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी	6.5	8.4	12.4	11.8	13.0	Percentage ..	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र—								
<i>Area under principal crops—</i>								
तांदूळ	हजार हेक्टर	1,300	1,352	1,504	1,370	1,545	'000 hectare ..	Rice.
गहू		907	812	1,079	733	879	..	Wheat.
ज्वारी		6,284	5,703	6,438	6,663	6,185	..	Jowar.
बाजरी		1,635	2,039	1,709	1,815	1,964	..	Bajri.
एकूण तृणधान्ये		10,606	10,320	11,233	11,091	11,092	..	All cereals.
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)		12,955	12,886	14,037	14,123	14,422	..	All foodgrains (cereals and pulses).
ऊस		156	204	317	345	388	..	Sugarcane.
कापूस (रुई)		2,500	2,750	2,667	2,518	2,628	..	Cotton (lint)
भुईमूग		1,083	904	712	709	918	..	Groundnut
3. प्रमुख पिकांखालील उत्पादन—								
<i>Production under principal crops—</i>								
तांदूळ	शंभर टन	13,692	16,622	23,606	17,128	26,521	'00 tonnes ..	Rice.
गहू		4,011	4,403	9,313	6,334	10,432	..	Wheat.
ज्वारी		42,235	15,574	44,275	59,519	42,779	..	Jowar.
बाजरी		4,886	8,241	7,599	9,096	9,005	..	Bajri.
एकूण तृणधान्ये		67,550	47,367	89,000	96,504	93,475	..	All cereals
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)		77,439	54,137	97,312	1,10,644	1,10,772	..	All foodgrains (cereals and pulses)
ऊस		11,562	16,408	25,939	27,208	28,151	..	Sugarcane.
कापूस (रुई)		2,878	824	2,157	2,518	2,335	..	Cotton (lint)
भुईमूग		7,999	5,863	4,407	6,983	10,056	..	Groundnut.
4. प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निदर्शांक—								
<i>Index number of agricultural production of principal crops—</i>								
(पायाभूत वर्ष त्रैवार्षिक १९६७-७०=१००)								(Base : Triennium 1967-70=100)
सर्व पिके		109.8	88.3	143.6	158.4	169.7		All commodities

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1987-88 (6)	1988-89 (7)	Unit (2)	Item (1)
5. कृषि गणना—@								<i>Agricultural Census—@</i>
धारण जमिनी ..	'०० ..		49,506	68,625	81,013	81,013	'00 hectare ..	Number of holdings.
वहित धारण जमिनीचे क्षेत्र ..	'०० हेक्टर ..		2,11,794	2,13,616	2,13,521	2,13,521	'00 hectare ..	Area of operational holdings.
धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र ..	हेक्टर ..		4.28	3.11	2.64	2.64	hectare ..	Average size of holdings.
6. पशुधन—**								<i>Livestock—**</i>
एकूण पशुधन ..	हजारात ..	26,048	25,449	29,642	30,919	30,919	Thousand ..	Total livestock.
एकूण कोवड्या-बंदके ..	" ..	10,577	9,902	18,751	19,844	19,844	" ..	Total poultry
ट्रॅक्टर ..	" ..	1,427	3,274	12,917	21,453	21,453	" ..	Tractors.
7. वने==								<i>Forests—</i>
एकूण वनव्याप्त क्षेत्र ..	चौ. कि. मी. ..	63,544	2,311	64,222	33,860	63,958	Sq. km. ..	Total forest area.
8. उद्योग—								<i>Industry—</i>
कारखाने—								<i>Factories—</i>
चालू कारखाने ..	संख्या ..	8,233	9,803	15,170	20,609	21,785	Number ..	Working factories.
कामगारांची दैनिक सरासरी ..	हजारात ..	787	952	1,177	1,138	1,134	Thousand ..	Average daily number of workers.
दर लाख लोकसंख्येमागे कामगार ..	संख्या ..	1,988	2,031	1,958	1,604	1,585	Number ..	Workers per lakh of population.
9. वीज—								<i>Electricity—</i>
विजेचे उत्पादन ..	दशलक्ष कि. वॅ. तास ..	3,268	9,134	18,751	32,962	32,835	Million kwh. ..	Electricity generated.
विजेचा वापर (एकूण) ..	" ..	2,720	7,650	14,034	23,848	26,260	" ..	Electricity consumed (Total).
उद्योगाकरिता वापरलेली वीज ..	" ..	1,853	5,312	8,130	12,075	12,753	" ..	Industrial consumption.
औद्योगिक वीज वापराचे एकूण विजेच्या वापराशी शेंकडा प्रमाण ..	टक्केवारी ..	68.1	69.4	57.9	50.6	48.6	P centage ..	Percentage of industrial consumption to total consumption.
अखेरीस वीजपुरवठा केलेले शेतीचे पंप ..	हजारात ..	8	210	647	1,242	1,394	Thousand ..	Number of agricultural pumps energised at the end of.
		(1961-62)						
10. बँका—								<i>Banking—</i>
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) ..	संख्या ..	N.A.	1,408	3,627	5,094	5,337	Number ..	Banking Offices (Scheduled commercial)
			(June 1970)	(June 1981)	(June 1988)	(June 1989)		
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) असलेली शहरे व गावे ..	" ..	N.A.	450	1,355	2,374	2,596	Number ..	Places having banking offices (Scheduled commercial).
					(March 1988)	(March 1989)		

**अनुक्रमे 1966, 1972, 1979, 1982 respectively.

@ अनुक्रमे 1970-71 and 1980-81, 1985-86 respectively.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available.

वाव (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1987-88 (6)	1988-89 (7)	Unit (2)	Item (1)
11. राज्य उत्पन्न—								
<i>State Income—</i>								
चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	1,597.4	3,875.5	15,113.9	32,478.3*	3,7481.1†	Crore Rs.	Income at current prices.
चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	409.0	783.1	2,427.4	4,535.1*	5,155.1†	Rs.	Per capita income at current prices.
12. सेवायोजन—								
<i>Employment exchange—</i>								
अखेरीस पटावर असलेले अर्जदार	संख्या	1,62,235	3,60,824	12,67,604	26,00,085	26,65,193	Number	Persons on live register at the end of
13. शिक्षण—								
<i>Education—</i>								
प्राथमिक शाळा	संख्या	34,594	45,143	51,045	55,533	55,568	Number	Primary schools.
विद्यार्थी	हजारात	4,178	6,229	8,392	9,771	9,960	Thousand	Enrolment
माध्यमिक शाळा	संख्या	2,468	5,339	6,119	8,830	8,864	Number	Secondary schools
विद्यार्थी	हजारात	858	1,936	3,309	5,094	5,101	Thousand	Enrolment.
14. आरोग्य—								
<i>Health—</i>								
रुग्णालये	संख्या	N.A.	299	530	768	768	Number	Hospitals
दवाखाने	"	N.A.	1,372	1,776	1,799	1,799	"	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटांची संख्या	"	N.A.	88	113	182	182	"	Beds per lakh of population.
15. रस्त्यांची लांबी—								
<i>Road length—</i>								
एकूण	किलोमीटर	39,241	65,364	1,41,311	2,00,373	2,05,139	Kilometere	Total
पृष्ठांकित	"	24,852	35,853	66,616	1,28,296	1,35,637	"	Surfaced
16. मोटर वाहने								
<i>Motor vehicles</i>								
17. सहकार—								
<i>Co-operation—</i>								
प्राथमिक कृषि पत संस्था	संख्या	21,400	20,426	18,577	18,344	18,509	Number	Primary agricultural credit societies
सभासद	हजारात	2,170	3,794	5,416	6,898	7,025	Thousand	Membership

*अस्थायी/Provisional

†प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

वाव	परिमाण	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	भारताची तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (percentage)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
1. लोकसंख्या (१९८१)						Population (1981)
1.1. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजारात	40,791	5,25,457*	7.8	'000 No.	(a) Rural population
(आ) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी	64.97	76.69	..	Percentage	(b) Percentage of rural population to total population.
1.2. (अ) नागरी लोकसंख्या	हजारात	21,993	1,59,727*	13.8	'000 No.	(a) Urban population
(आ) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी	35.03	23.31	..	Percentage	(b) Percentage of urban population to total population.
1.3. एकूण लोकसंख्या	हजारात	62,784	6,85,185*	9.2	'000 No.	Total population
(१) पुरुष	"	32,415	3,54,398*	9.4	"	(i) Male
(२) स्त्रिया	"	30,369	3,30,787*	9.5	"	(ii) Female
1.4. (अ) वर्गीकृत जाती व जमाती यांची लोकसंख्या.	हजारात	10,252	1,56,383@	6.6	'000 No.	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes.
(आ) वरील लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी	16.3	23.8	..	Percentage	(b) Percentage of above population to total population.
1.5. (अ) एकूण काम करणारे	हजारात	26,718	2,44,605@	10.9	'000 No.	(a) Total workers
(आ) एकूण काम करणाऱ्यांचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी	42.6	36.8	..	Percentage	(b) Percentage of workers to total population.
1.6. स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर १,००० पुरुषां-मागे स्त्रियांची संख्या.	937	933	..	Females per '000 males	Sex ratio
1.7. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९७१-८१)	टक्केवारी	24.54	25.00	..	Percentage	Percentage growth of population during 1971-81.
2. शेती †** (१९८४-८५)						Agriculture †** (1984-85)
2.1. निव्वळ कसलेले क्षेत्र@@	हजार हेक्टर	18,047	1,40,715	12.8	'000 hectares	Net area sown@@
2.2. एकूण लागवडीखालील क्षेत्र@@	"	20,426	1,75,955	11.6	"	Gross cropped area@@
2.3. सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र@@	"	2,686	54,064	5.0	"	Gross irrigated area.@@
2.4. एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील असलेल्या क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी	13.1	30.7	..	Percentage	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2.5. प्रमुख पिकाखालील क्षेत्र (१९८६-८७ ते १९८८-८९ या वर्षांची सरासरी)	हजार हेक्टर	1,481	54,332	2.7	'000 hectares	Area under principal crops (average for year 1986-87 to 1988-89)
(१) तांदूळ	"	783	23,429	3.3	"	(i) Rice
(२) गहू	"	6,394	15,599	41.0	"	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	"	1,838	11,009	16.7	"	(iii) Jowar
(४) बाजरी	"	8,782	79,445	11.1	"	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये	"	11,849	96,860	12.2	"	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये).	"	295	3,243	9.1	"	(vi) All foodgrains (cereals and pulses).
(७) ऊस	"	2,613	6,901	37.9	"	(vii) Sugarcane
(८) कापूस	"	760	7,421	10.2	"	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	"				"	(ix) Groundnut

†** अस्थायी/Provisional @आसाम सोडून/Excluding Assam.

@@@आधार : अर्थ व मासिकी संचालनालय, भारत सरकार/Source : Directorate of Economics and Statistics, Government of India

*आसामची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including Projected population of Assam.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन १९८२						Livestock census 1982
3.1. एकूण पशुधन	हजारांत ..	30,919	4,19,545	7.4	'000 No.	Total livestock
3.2. ट्रॅक्टर	हजारांत ..	21	519	4.1	'000 No.	Tractors
3.3. सिंचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप.	हजारांत ..	131	3,109	4.5	'000 No.	Oil engines with pumps for irrigation purposes.
4. वने						Forests
4.1. एकूण वनव्याप्त क्षेत्र (१९७९-८०)	चौ.कि.मीटर ..	64,078	7,36,685	8.7	Sq. km.	Total forest area (1979-80)
5 उद्योग*						Industry*
5.1. कारखाने—						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९८५) ..	संख्या ..	19,007	1,75,316	10.8	No.	(i) Working factories (1985).
(आ) कामगारांची दैनिक सरासरी (१९८५).	हजारांत ..	1,190	7,691	15.5	'000 No.	(ii) Average daily no. of workers (1985).
6. वीज* (१९८७-८८)						Electricity* (1987-88)
6.1. विजेचे उत्पादन ..	दशलक्ष कि.वॅ. तास	32,164	2,02,145	15.9	Million kwh.	Electricity generated.
6.2. विजेचा वापर ..	दशलक्ष कि.वॅ.तास	24,082	1,46,206	16.5	Million kwh.	Electricity consumed.
6.3. (अ) उद्योगाकरिता वापरलेली वीज	दशलक्ष कि.वॅ. तास	12,079	71,371	16.9	Million kwh.	(a) Industrial consumption.
(आ) औद्योगिक वीज वापराचे एकूण विजेच्या वापराशी शकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	50.2	48.६	..	Percentage	(d) Percentage of industrial consumption to total consumption.
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (बर्गीकृत व्यापारी) (मार्च १९८९)	संख्या ..	5,287	56,960	9.3	No.	Banking offices (Scheduled commercial), (March 1989).
7.2. बँक कार्यालये (बर्गीकृत व्यापारी) असलेली शहरे व गावे (डिसेंबर १९८२)	संख्या ..	1,613	21,858	7.4	No.	Places having banking offices (Scheduled commercial) (December 1982).
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९८८-८९)						State/National Income (1988-89)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	37,481**	3,06,822***	12.2	Crore Rs.	Income current at prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न ..	रुपये ..	5,155**	3,835***	..	Rs.	Per capita income at current prices.

*अस्थायी/Provisional.

**प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

***जीव अंदाज/Quick estimates.

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निर्देशांक—

राज्य	लोकसंख्येची घनता Density of population	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती, जमाती आणि बौद्ध यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of Scheduled castes, Scheduled tribes and buddhists to total population	मुख्यतः काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांची टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers	काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers participation rates	साक्षरतेचे प्रमाण Literacy percentage
संदर्भ, वर्ष किंवा दिनांक (1)	(1981) (2)	(1981) (3)	(1981) (4)	(1981) (5)	(1981) (6)	(1981) (7)	(1981) (8)
1 आंध्र प्रदेश ..	195	975	20.82	42.26	69.53	27.02	29.94
2 आसाम ..	254	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
3 अरुणाचल प्रदेश ..	8	862	N.A.	49.68	73.75	40.55	20.79
4 बिहार ..	402	946	22.82	29.68	79.07	9.06	26.20
5 गुजरात ..	174	942	21.40	32.22	60.12	11.03	43.70
6 गोवा, दमण व दीव ..	285	981	N.A.	30.59	28.56	15.05	56.66
7 हरियाणा ..	292	870	19.07	28.35	60.79	4.69	36.14
8 हिमाचल प्रदेश ..	77	973	37.46	34.36	70.80	18.71	42.48
9 जम्मू व काश्मीर ..	59	892	9.47	30.37	60.34	5.91	26.67
10 कर्नाटक ..	194	963	20.09	36.76	65.03	18.95	38.46
11 केरळ ..	655	1,032	11.04	26.68	41.30	12.77	70.42
12 मध्य प्रदेश ..	118	941	37.22	38.41	76.20	22.35	27.87
13 महाराष्ट्र ..	204	937	22.61	38.71	61.75	23.98	47.18
14 मणिपूर ..	64	971	28.59	40.35	68.59	34.59	41.35
15 मेघालय ..	60	954	81.19	43.44	72.54	33.29	34.08
16 मिझोराम ..	23	919	N.A.	41.73	73.12	32.33	59.88
17 नागालँड ..	47	863	84.06	47.53	73.09	42.45	42.57
18 ओरिसा ..	169	981	37.12	32.75	74.70	10.70	34.23
19 पंजाब ..	333	879	26.88	29.35	58.03	2.27	40.86
20 राजस्थान ..	100	919	29.26	30.48	68.91	9.32	24.38
21 सिक्कीम ..	45	835	57.76	46.60	63.41	34.69	34.05
22 तामिळनाडू ..	372	977	19.42	39.30	60.95	22.36	46.76
23 त्रिपूरा ..	196	946	46.23	29.64	67.29	8.95	42.12
24 उत्तर प्रदेश ..	377	885	21.41	29.22	74.50	5.39	27.16
25 पश्चिम बंगाल ..	615	911	27.90	28.76	54.99	5.81	40.94
भारत*	216	934	24.22	33.45	66.52	13.99	36.23

*केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territory.

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA

दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांचे दर (संख्या) Number of students in Primary and Secondary Schools per thousand population (No.)	(१९८०-८१ मालिकेप्रमाणे) चालू किमती- नुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices Rs. (P) (1980-81 Series)	दर शेतकऱ्या- मागे निव्वळ पिकांखालील क्षेत्र (हेक्टर) Net sown area per cultivator (Hectares)	दर हेक्टरमागे उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (p)						दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि.ग्रॅ.) Food- grains production per capita (Kg.)	State
			एकूण तणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस (उसांत) Sugarcane (In terms of cane)	त्रैवार्षिक सरासरी Triennial average (1986-87 to 1988-89)		
(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(1)	
163	2,653	1.4	1,596	439	1,376	178	67,299	176	Andhra Pradesh	
206	2,583	N.A.	1,052	435	1,021	79	44,459	116	Assam	
162	4,348	0.5	1,077	N.A.	1,077	1,402	N.A.	252	Arunachal Pradesh	
135	1,966**	0.8	1,209	684	1,142	457	38,665	134	Bihar	
197	3,592	2.3	930	442	847	153	79,995	84	Gujarat	
218	6,284 @	2.3	2,000	N.A.	2,000	N.A.	42,630	83	Goa, Daman and Diu	
169	4,278	2.2	2,254	753	2,035	337	46,751	508	Haryana	
226	3,217	0.6	1,297	428	1,043	97	7,906	251	Himachal Pradesh	
168	N.A.	0.7	1,588	567	1,533	311	25,050	177	Jammu and Kashmir	
183	2,802**	2.0	1,069	353	910	209	82,171	161	Karnataka	
203	2,598	2.5	1,714	725	1,673	270	61,436	38	Kerala	
174	2,404**	1.8	904	540	808	93	35,486	240	Madhya Pradesh	
213	4,535	2.1	877	448	765	81	84,151	127	Maharashtra	
218	2,806	0.4	1,696	N.A.	1,696	325	36,472	175	Manipur	
206	2,371	0.5	995	828	993	103	1,30,000	87	Meghalaya	
229	N.A.	0.4	1,056	1,545	1,062	395	62,000	90	Mizoram	
204	3,450**	0.7	771	1,126	784	N.A.	34,706	118	Nagaland	
159	1,978**	1.6	1,043	530	895	225	64,833	206	Orissa	
172	5,588	2.4	3,191	737	3,108	495	57,950	887	Punjab	
150	2,326	2.4	720	383	643	256	40,803	181	Rajasthan	
208	N.A.	0.9	1,260	480	1,096	N.A.	N.A.	256	Sikkim	
217	3,163	1.0	2,072	432	1,775	301	1,08,175	137	Tamil Nadu	
156	N.A.	0.9	1,643	1,545	1,640	203	38,214	167	Tripura	
146	2,488	0.9	1,675	850	1,553	169	50,808	248	Uttar Pradesh	
204	3,193**	1.2	1,725	619	1,665	340	64,626	169	West Bengal	
176	3,286	1.5	1,872	696	1,660	180	60,374	205	India	

(P)=अस्थायी/Provisional

@ फक्त गोवा या राज्यासाठी/only for Goa State

** १९७०-७१ मालिके प्रमाणे/As per 1970-71 Series

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निर्देशांक—समाप्त

राज्य	एकूण पिकाखालील क्षेत्राशी दर हेक्टरी खतांचा वापर (कि.ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण पिकाखालील क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	जंगल व्याप्त दर हेक्टर क्षेत्रातील उत्पादनाचे मूल्य (रुपये) Value of forest produce per hectare of forest area (Rs.)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या, कज घेणाऱ्या सभासदांची एकूण सभासदांशी टक्केवारी Primary agricultural Co-operative credit societies Percentage of borrowing members to total number of members	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील कामगारांची सरासरी दैनिक उपस्थिती Average daily employment of Factory workers per lakh of population (P)	उद्योगातील उत्पादनाचे दरडोई मूल्य (रुपये) Per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगा मुळे होणारी दरडोई मूल्यवृद्धि (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)
संदर्भ, वर्ष किंवा दिनांक (1)	(1987-88) (18)	(1985-86) (19)	(1979-80) (20)	जून अखेर June end (1988) (21)	(1985) (22)	(1985-86) (23)	(1985-86) (24)
आंध्र प्रदेश ..	79.2	35.9	39	26	995	1,255.6	216
आसाम ..	6.4	15.0	28	N.A.	446	807.4	208
अरुणाचल प्रदेश ..	1.6	13.3	N.A.	N.A.	—	N.A.	—
बिहार ..	58.4	36.3	62	25	617	846.1	162
गुजरात ..	43.1	28.9	101	39	1,786	3,588.3	575
गोवा, दमण व दीव ..	34.4	6.3	N.A.	9	1,373	4044.5	874
हरियाणा ..	71.4	65.7	108	46	1,512	2,762.2	464
हिमाचल प्रदेश ..	25.6	17.5	122	18	296	1,031.1	382
जम्मू व काश्मीर ..	37.9	40.8	287	23	373	401.6	85
कर्नाटक ..	47.9	18.0	210	19	1,200	1,168.2	286
केरळ ..	63.5	13.9	327	44	1,066	1,114.7	245
मध्य प्रदेश ..	22.7	13.4	43	34	773	998.9	236
महाराष्ट्र ..	36.2	12.0	60	29	1,719	3,915.7	870
मणिपूर ..	34.0	44.4	2	100	189	11.2	6
मेघालय ..	17.0	23.0	4	64	191	91.0	(-)-7
मिझोराम ..	3.5	14.3	N.A.	N.A.	—	—	N.A.
नागालँड ..	0.8	30.0	18	N.A.	—	—	N.A.
ओरिसा ..	17.8	23.3	44	14	407	711.3	118
पंजाब ..	158.5	90.9	145	58	1,538	2,802.8	407
राजस्थान ..	12.4	21.3	20	25	527	930.0	164
सिक्कीम ..	11.8	15.4	7	11	—	—	N.A.
तामिळनाडू ..	95.8	47.5	118	19	1,585	2,484.1	460
त्रिपुरा ..	22.9	9.5	15	11	800	129.2	29
उत्तर प्रदेश ..	68.1	48.6	91	25	468	722.7	114
पश्चिम बंगाल ..	74.0	23.9	51	24	1,537	1,596.6	326
भारत*	51.2	30.4	70	29	1,019	1,592.1	308

*केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territory.

(P)=अस्थायी/Provisional.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA—concl'd.

घरगुती कारणासाठी विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consumption of electricity per capita (k,w,h.) (P.)	एकूण औद्योगिक कारणासाठी विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P.)	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या Motor vehicles per lakh of popula- tion (No.)	एकूण रस्त्यांच्या लांबीचे दर शंभर चौरस किलो- मीटर क्षेत्रफळाशी प्रमाण (किलो मीटर) Total road length per 100 sq. km. (Km.)	दर लाख लोकसंख्ये- मागे रास्त भावाच्या शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	वर्गीकृत वाणिज्य बँका Scheduled Commercial banks			State
					दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कचेऱ्यांची संख्या Number of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दिलेले दरडोई कर्ज (रुपये) Bank Credit per capita (Rs.)	
(1987-88)	(1987-88)	(31-3-1987)	(31-3-1984)	(1987)	March (1989)	March (1989)	March (1989)	Reference year or date
(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)	(1)
25.6	84.1	1,188	48	57	7.2	1,291	1,110	Andhra Pradesh
6.4	31.2	719	77	102	4.5	702	400	Assam
15.6	7.4	68	15	58	7.3	1,172	245	Arunachal Pradesh
3.9	54.2	761	48	49	5.4	863	341	Bihar
36.9	178.9	3,252	34	30	8.2	..	1,329	Gujarat
79.6	174.5	6,798	151	44	19.7	8,866	2,982	Goa, Daman and Diu
42.8	85.7	2,207	57	42	7.9	1,841	1,164	Haryana
34.1	98.6	959	38	62	13.3	2,107	734	Himachal Pradesh
37.2	44.6	1,076	6	34	10.4	1,943	920	Jammu and Kashmir
37.7	95.7	2,152	60	39	9.5	1,627	1,579	Karnataka
38.0	62.7	1,473	291	45	9.6	1,943	1,267	Kerala
25.9	112.5	1,215	26	34	6.6	923	619	Madhya Pradesh
53.3	168.7	2,614	60	47	7.3	3,710	2,876	Maharashtra
28.4	13.0	1,420	27	94	3.7	486	284	Manipur
15.9	30.3	935	24	164	8.6	1,594	363	Meghalaya
34.1	1.0	891	13	117	9.3	932	277	Mizoram
13.6	20.1	1,069	43	20	6.5	1,487	630	Nagaland
15.5	105.4	565	79	71	6.2	631	553	Orissa
55.5	197.0	4,614	95	57	10.8	3,981	1,729	Punjab
15.2	61.8	1,248	24	34	6.8	922	580	Rajasthan
33.8	14.4	702	18	291	6.3	1,673	512	Sikkim
24.7	121.6	1,694	111	39	5.1	1,033	1,730	Tamil Nadu
7.5	5.2	535	96	32	6.1	840	488	Tripura
14.3	37.7	818	56	33	6.1	1,155	542	Uttar Pradesh
24.8	70.4	923	65	32	6.0	2,292	1,263	West Bengal
27.4	90.9	1,604	51	44	7.1	1,835	1,200	India*

(P)=अस्थायी/Provisional.

भाग एक

पाहणी

PART I

SURVEY

१. स्थूल आढावा

देशाचो आर्थिक स्थिती

१.१. गतवर्षी प्रमाणेच १९८९-९० मध्येही देशात प्रमाणशीर पाऊस झाला. काही प्रमाणात त्यामुळे गेल्या वर्षी कृषि उत्पादनात झालेल्या २१ टक्के वाढीनंतर यावर्षी त्यात आणखी एक टक्क्याने सुधारणा झाली आहे. औद्योगिक उत्पादनाच्या वाढीचा वेग मात्र यावर्षी आतापर्यंत मंदावला आहे. यामुळे १९८९-९० मध्ये स्थिर किमतीनुसार स्थूल राष्ट्रांतर्गत उत्पादनात ४.० ते ४.५ टक्के वाढ होण्याची अपेक्षा आहे. सरासरी घाऊक किमती निर्देशांकानुसार चलनवाढीचा दर गेल्या वर्षीच्या तुलनेत यावर्षी कमी आहे.

१.२. शीघ्र अंदाजाच्या आधारे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनात म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्नात स्थिर किमतीनुसार १९८८-८९ मध्ये ११.१ टक्के वाढ झाली आहे. तथापि १९८७-८८ मधील तीव्र अवर्षणामुळे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी खाली आली होती. या पाश्च-भूमीवर १९८८-८९ मध्ये झालेली जास्त वाढ अवलोकली पाहिजे.

१.३. १९८६-८७ व १९८७-८८ या दोन्ही वर्षांत कृषि उत्पादनात झालेल्या अनुक्रमे ३.७ टक्के व ०.८ टक्के घटीनंतर, १९८८-८९ मध्ये कृषि उत्पादनात २१ टक्क्यांनी भरीव वाढ होऊन सुधारणा झाली आहे. कृषि उत्पादनात १९८९-९० वर्षी आणखी सुधारणा होण्याची अपेक्षा आहे. १९८८-८९ वर्षात अन्नधान्याचे उत्पादन १७.० कोटी टन झाले होते. त्याच्या तुलनेत १९८९-९० वर्षात अन्नधान्याचे उत्पादन १७.० ते १७.३ कोटी टन होण्याची अपेक्षा आहे. त्यामुळे १९८९-९० या वर्षासाठी निर्दिष्ट केलेले १७.५ कोटी टन अन्नधान्य उत्पादनाचे उद्दिष्ट जवळ जवळ साध्य होईल असे अपेक्षित आहे. नगदी पिकांच्या बाबतीत मात्र हा कल संमिश्र दिसून येतो. १९८९-९० मध्ये तेलबियांचे उत्पादन १.६९ कोटी टन अपेक्षित आहे. त्या आधीच्या वर्षी ते १.७९ कोटी टन झाले होते. चालू वर्षी कापसाचे विक्रमी उत्पादन होण्याची शक्यता आहे व ते १६.१५ लाख टन इतके होईल. गेल्यावर्षी (१९८८-८९) ते १४.७७ लाख टन झाले होते. १९८९-९० मध्ये उसाचे उत्पादन २०.५ कोटी टन होण्याची अपेक्षा आहे व ते गेल्यावर्षीच्या उत्पादनापेक्षा थोडेसे जास्त आहे.

१.४. चालू आर्थिक वर्षात आतापर्यंत औद्योगिक उत्पादनातील वाढ मंदावली आहे. १९८९-९० मधील पहिल्या आठ महिन्यांत (एप्रिल ते नोव्हेंबर) औद्योगिक उत्पादनाचा सरासरी मासिक निर्देशांक गतवर्षीच्या याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकावर ५.२ टक्के वार्षिक वाढ दर्शवितो. १९८८-८९ मधील याच कालावधीकरिता ही वाढ ९.४ टक्के होती. औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकात वस्तू निर्मिती क्षेत्राचा भार ७७ टक्के आहे. या क्षेत्राचा एप्रिल ते नोव्हेंबर १९८९ मधील सरासरी निर्देशांक ३.६ टक्क्यांनी वाढला. या उलट मागील वर्षीच्या याच काळात सरासरी निर्देशांकात १०.२ टक्के अशी भरीव वाढ झाली होती. चालू वर्षीच्या उत्पादनातील कमी वाढ काळजी करण्यासारखी असली तरी गतवर्षीच्या मोठ्या वाढीमुळे तुलनेचा पाया उच्च पातळीवर गेल्यामुळे ही वाढ त्यादृष्टीने पाहणे जरुरीचे आहे.

1. GENERAL APPRAISAL

Economic situation in the country

1.1. For the second year in succession, the rainfall was normal in 1989-90. Partly, as a result of this, agricultural production which staged a recovery with growth of about 21 per cent in 1988-89 has further improved by one per cent in 1989-90. The growth of industrial output, however, in the current financial year so far, has been sluggish. As a result, the Indian economy is expected to show a real growth rate in Gross Domestic Product (GDP) of around 4.0 to 4.5 per cent in 1989-90. The rate of inflation, as measured in terms of average wholesale price index numbers, was somewhat subdued during the current year as compared to the previous year.

1.2. The Net National Product i.e. National Income at constant prices, as per quick estimates, increased by 11.1 per cent in 1988-89. This high growth is, however, required to be viewed against the fact that the National Income in 1987-88, was comparatively lower due to severe drought conditions.

1.3. After a decline of 0.8 per cent in 1987-88 and 3.7 per cent in 1986-87 over the corresponding immediately preceding years, agriculture staged recovery with growth of about 21 per cent in 1988-89. Agriculture is expected to show some further improvement in 1989-90. Total foodgrains production in 1989-90 is estimated between 170-173 million tonnes as compared to 170 million tonnes in 1988-89. With this production, overall target of 175 million tonnes set for 1989-90 is expected to be almost reached. The prospects of commercial crops are somewhat mixed. The overall outlook is that total oilseeds crop production in 1989-90 may be 16.9 million tonnes as compared to 17.9 million tonnes in 1988-89. The cotton crop may be a record one viz., 16.15 lakh tonnes, as compared to 14.77 lakh tonnes, in 1988-89. The output of sugarcane production in 1989-90, is estimated at 205 million tonnes which is slightly better than that of the earlier year.

1.4. The growth of industrial output in the financial year so far has been sluggish. During the first eight months of 1989-90 (April-November), the average monthly index of industrial production shows an annual growth of 5.2 per cent as compared with a growth of 9.4 per cent during the same period of 1988-89. However, in the case of the output of manufacturing sector, accounting for a weight of 77 per cent in index of Industrial Production, similar average index of April-November, 1989 grew by 3.6 per cent in sharp contrast to an impressive increase of 10.2 per cent registered in the corresponding period of the previous year. Although this sharp drop in the growth rate is a matter of concern, it has to be viewed against a substantial rise in the index during the same period of 1988-89, resulting in relatively higher base.

१.५. अधिदान शेषाच्या परिस्थितीत यावर्षी थोडीशी सुधारणा झाली. अस्थायी अंदाजानुसार विदेशी व्यापारातील एप्रिल ते डिसेंबर १९८९ मधील तुटीत १,०८४ कोटी रुपयांची घट होऊन ती ५,५१८ कोटी रुपये इतकी झाली. चालू वर्षाच्या याच कालावधीत झालेली निर्यात गतवर्षीच्या ह्या काळातील निर्यातीपेक्षा ३८ टक्क्यांनी वाढली, तथापि याच कालावधीत आयातीमधील वाढ थोडीशी कमी म्हणजे २१ टक्के होती.

१.६. अलिकडच्या काही वर्षांत संघटित क्षेत्रातील रोजगार वाढीचा वेग मंदावलेला दिसतो. सेवायोजन क्षेत्र माहिती सेवेनुसार संघटित क्षेत्रातील रोजगारात अल्पशी म्हणजे १.१ टक्के वाढ झाली.

१.७ १९८८-८९ मध्ये काम स्थगितीमुळे वाया गेलेले श्रमदिन २५७.९ लाख होते. ते मागील वर्षाच्या तुलनेत कमी होते. १९८९-९० मधील पहिल्या दोन तिमाहींच्या आकडेवारीवरून देशातील औद्योगिक संबंधात चालू वर्षीमुद्दा विशेष सुधारणा झाल्याचे निदर्शनास येते. या दोन तिमाहींत वाया गेलेल्या श्रमदिनांची संख्या १९८८-८९ मधील ह्याच काळात वाया गेलेल्या श्रमदिनांच्या संख्येपेक्षा ३६ टक्क्यांनी घट दर्शविते

१.८. चालू वर्षी (दिनांक २६ जानेवारी, १९९० पर्यंत) चलन साठ्यात झालेली वाढ १९८८-८९ मध्ये याच कालावधीत झालेल्या १४.५ टक्के वाढीच्या तुलनेत थोडीशी जास्त म्हणजे १४.९ टक्के होती. चालू वर्षी आतापर्यंत जनतेकडील चलनात गतवर्षीच्या तुलनेत बरीच वाढ झाली. गतवर्षी याच कालावधीत ही वाढ ९.० टक्के होती. तर चालू वर्षी ही वाढ १५.६ टक्के इतकी झाली.

१.९. १९८९-९० मधील पहिल्या दहा महिन्यांतील घाऊक किमतीतील वाढ ही मागील वर्षाच्या याच कालावधीत झालेल्या वाढीच्या तुलनेत कमी होती. एप्रिल, १९८९ ते जानेवारी १९९० या कालावधीत अखिल भारतीय घाऊक किमतीच्या सरासरी निर्देशांकात ६.९ टक्के वाढ झाली. १९८८-८९ मधील याच कालावधीत सरासरी निर्देशांकात ही वाढ ८.२ टक्के होती. जानेवारी, १९९० च्या शेवटच्या आठवड्यात घाऊक किमतीचा निर्देशांक १६७.१ होता व तो मार्च, १९८९ च्या शेवटच्या आठवड्यातील निर्देशांकापेक्षा ६.५ टक्के जास्त होता. गतवर्षीच्या संबंधित काळात ही वाढ ४.९ टक्के होती.

१.१०. चालू वर्षीच्या पहिल्या दहा महिन्यांत (एप्रिल, १९८९ ते जानेवारी, १९९०) घाऊक किमती निर्देशकातील चढउतारीचा कल औद्योगिक कामगारांसाठी असलेल्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकमधील चढउतारीसारखाच होता. एप्रिल, १९८९ ते जानेवारी, १९९० या कालावधीतील अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक मागील वर्षाच्या याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ७.० टक्क्यांनी जास्त होता.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक परिस्थिती

१.११. राज्यात पावसाचे आगमन वेळेवर झाले आणि पाऊस ऑक्टोबर, १९८९ च्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत पडत होता. राज्याच्या सर्व भागांत पावसाची परिस्थिती समाधानकारक होती. राज्याच्या कृषि उत्पादनात भरीव सुधारणा होण्याची अपेक्षा आहे व यास काही प्रमाणात

1.5. The balance of payment situation has somewhat improved. The provisionally estimated trade deficit for April-December 1989 was Rs. 5,518 crore which is less by Rs. 1,084 crore than that in corresponding period of previous year. The exports during the first nine months of 1989-90 have grown by 38 per cent, while the imports have increased at lower rate of 21 per cent during the same period.

1.6. Growth in employment in the organised sector has been sluggish in recent years. According to the employment market information service, there was a marginal increase of 1.1 per cent employment in the organised sector.

1.7. The number of mandays lost due to work stoppages during 1988-89 at 25.79 million was less than the preceding year. Substantial improvement in the industrial relations climate in the country during the current year is also evidenced from the latest available figures for the first two quarters of 1989-90. The mandays lost during these two quarters show a decline of about 36 per cent over the same period of 1988-89.

1.8. In the current year so far, (upto January 26, 1990) money stock (M3) has grown at somewhat higher rate of 14.9 per cent compared with 14.5 per cent growth in the corresponding period of 1988-89. The expansion in currency with public has been larger this year so far, at 15.6 per cent as against 9.0 per cent during the same period of the previous year.

1.9. The rate of rise in the wholesale prices in the first ten months of current year was lower than that for the corresponding period of the previous year. The increase in the average all-India wholesale Price Index Number for first ten months of current year i.e. April, 1989 to January, 1990 was 6.9 per cent as against 8.2 per cent for the corresponding period of 1988-89. The Wholesale Price Index Number for the last week of January, 1990, viz., 167.1 is higher by 6.5 per cent than that of the index of last week of March 1989 as against 4.9 per cent during corresponding period of previous year.

1.10. The trend in the movements of the all-India Consumer Price Index (CPI) number for the first ten months (April-January, 1990) of the current financial year were somewhat similar to the trend in all-India Wholesale Price Index Number. The average CPI number for the period of April-January, 1990, was 7.0 per cent higher than that for the corresponding period of the previous year.

Maharashtra State's Economy

1.11. Rains which arrived in time lasted upto first weeks of October, 1989. Rainfall was normal in most parts of the State. Partly as a result of this, the agricultural production is expected to show distinct improvement. This

हा पाऊस कारणीभूत आहे. १९८९-९० मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन १३२ लाख टन होईल असा अंदाज आहे व ते आतापर्यंत झालेल्या उत्पादनात विक्रमी उत्पादन असेल. या उत्पादनामुळे सातव्या पंचवार्षिक योजनेचे अन्नधान्य उत्पादनाचे सुधारित उद्दिष्ट साध्य होईल. कापूस व तेलबियांच्या उत्पादनात यावर्षी नवीन उच्चांक होण्याची शक्यता आहे. साखरेच्या उत्पादनातसुद्धा गतवर्षीच्या तुलनेत भरीव वाढ होण्याची शक्यता आहे.

१.१२. सन १९८०-८१ च्या स्थिर किंमतीनुसार राज्याच्या उत्पादनात १९८८-८९ मध्ये ६.७ टक्क्यांनी वाढ झाली. ही वाढ प्रामुख्याने कृषि उत्पादनात झालेल्या वाढीमुळे व संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या अपेक्षित चांगल्या कामगिरीमुळे झाली. प्राप्त संकेतानुसार राज्य उत्पन्नात तात्पुरत्या अंदाजानुसार ६ टक्के वाढ होण्याची शक्यता आहे. या अंदाजित १९८९-९० मधील राज्य उत्पन्नामुळे सातव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात राज्य उत्पन्नाचा वृद्धि दर ५.५ टक्के होईल असा अंदाज आहे. हा वृद्धि दर सातव्या योजनेच्या काळातील उद्दिष्टित ५.२ टक्के वृद्धि दरापेक्षा जास्त आहे. चालू किंमतीनुसार १९८८-८९ चे राज्य उत्पन्न ३७,४८१ कोटी रुपये होते आणि दरडोई उत्पन्न ५,१५५ रुपये होते.

१.१३. या आधीच्या परिच्छेदात म्हटल्याप्रमाणे यावर्षी अन्नधान्ये, कापूस व तेलबियाणे या काही महत्त्वाच्या पिकांच्या उत्पादनाने नवीन उच्चांक गाठले आहेत. या परिच्छेदामध्ये मागील वर्षाचे उत्पादन व या वर्षाचे उत्पादन यांची तुलनात्मक स्थिती देण्यात आली आहे. १९८९-९० मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन १३२ लाख टन होईल तर मागील वर्षाचे उत्पादन १११ लाख टन एवढेच होते. १९८९-९० मध्ये उत्पादनात झालेली ही वाढ मुख्यत्वेकरून खरीप हंगामातील अन्नधान्याच्या उत्पादनात झालेल्या वाढीमुळे झाली आहे. खरीप हंगामात अन्नधान्यांच्या उत्पादनात २८ टक्क्यांनी वाढ झाली आणि खरीप ज्वारीच्या उत्पादनात ७५ टक्केपेक्षा जास्त वाढ झाली. कापूस व ऊस या पिकांच्या उत्पादनात १९८९-९० या वर्षात अनुक्रमे ४६ टक्के व २६ टक्के एवढी प्रभावी वाढ झाली. तेलबियाण्यांच्या बाबतीत १९८९-९० या वर्षात अंदाजित केलेले उत्पादन १८ लाख टन असून ते एक नवा उच्चांक निर्माण करेल व मागील वर्षापेक्षा हे उत्पादन ५.८ टक्क्यांनी जास्त असेल. १९८८-८९ मध्ये कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक १७० या सर्वोच्च पातळीवर पोहचला होता. १९८९-९० मध्ये तात्पुरत्या अंदाजानुसार ह्यामध्ये १८ ते २० टक्क्यांनी आणखी वाढ होईल असे संकेत आहेत.

१.१४. बृहन्मुंबईबाहेरील शासकीय दुग्धशाळांद्वारे करण्यात येणाऱ्या दुग्धसंकलनात एप्रिल ते डिसेंबर, १९८९ या कालावधीत १९८८ मधील याच कालावधीपेक्षा २९ टक्के वाढ झाली. या कालावधीत या दुग्धशाळांमध्ये होणारे दुग्ध संकलन प्रतिदिनी सरासरी २४.०४ लाख लिटर होते. तर १९८८-८९ मधील याच काळात ते १८.६० लाख लिटर होते. डिसेंबर, १९८९ मध्ये प्रतिदिनी सरासरी २३.४१ लाख लिटर दुग्ध गोळा केले गेले व ते डिसेंबर, १९८८ मध्ये गोळा केलेल्या २२.३१ लाख लिटरपेक्षा जास्त होते.

१.१५. उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून औद्योगिक उत्पादना मध्ये ह्यावर्षी अद्यापपर्यंत वाढ मंद गतीने होत आहे असे अनुमान काढण्यात येते. एप्रिल-नोव्हेंबर, १९८९ या कालावधीत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादनात झालेली वाढ ही माफक असून मागील वर्षाच्या त्याच कालावधीपेक्षा ४.२ टक्क्यांनी जास्त आहे. तथापि मागील वर्षी याच कालावधीत या उत्पादनात ११ टक्के इतकी भरीव वाढ झाल्यामुळे

year. The estimated foodgrains production in 1989-90 is 132 lakh tonnes and this will exceed the levels of production so far reached. With this production, the revised target of Seventh Plan for foodgrains, would be achieved. Production of cotton and oilseeds in 1989-90 is expected to touch a new peak. Sugarcane production is also expected to be substantially higher than that in the earlier year.

1.12. The State Income of Maharashtra for 1988-89, at 1980-81 prices, increased by 6.7 per cent. This increase was largely due to the increase in agricultural production and the anticipated good performance of organised manufacturing sector. As per indications available, the tentative estimates of State Income at constant prices in 1989-90 might register an increase of about six per cent. With this estimate for 1989-90, the growth rate per annum during the Seventh Five Year Plan is estimated at 5.5 per cent and this growth rate will exceed the targeted rate viz., 5.2 per cent for the Seventh Five Year Plan. At current prices, the State Income in 1988-89 was Rs. 37,481 crore and per capita income was Rs. 5,155.

1.13. As mentioned in the earlier paragraph, new records have been created this year in the production of some important crops e.g. foodgrains, cotton, oilseeds. Comparative position about the production of this year and the previous year is given in this paragraph. Foodgrains production in 1989-90 would be 132 lakh tonnes as against 111 lakh tonnes in earlier year. This increase in production in 1989-90 is essentially due to the increase in the production of foodgrains in kharif season. In kharif season the foodgrain production increased by 28 per cent and the kharif jowar by more than 75 per cent. Production of cotton and sugarcane in 1989-90 has registered impressive increase respectively 46 per cent and 26 per cent. In respect of oilseeds production in 1989-90 is estimated to touch a new high viz., 18 lakh tonnes, higher by 5.8 per cent than that in the earlier year. Based on the advance estimates of production of 1989-90, there are indications that the index of agricultural production will rise further by 18 to 20 per cent over the all time high of 170 of 1988-89.

1.14. During April-December, 1989 the milk collection by Government Dairies outside Greater Bombay increased by about 29 per cent over the corresponding period of 1988. The average per day milk collection of these dairies during April 1989 to December, 1989 was 24.04 lakh litres as against 18.60 lakh litres during the corresponding period of 1988-89. The average per day collection of December, 1989 was 23.41 lakh litres, higher than 22.31 lakh litres of December, 1988.

1.15. From the available indications, it is surmised that the growth in the industrial production is rather sluggish during the current year so far. Thus the production in the manufacturing sector during April-November, 1989 is expected to register a modest increase of 4.2 per cent over the corresponding period of previous

तुलनेचा पाया उच्च पातळीवर पोहचला, या पार्श्वभूमीवर चालू वर्षाच्या वाढीचे अवलोकन करावे.

१.१६. मुंबई, पुणे या औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत विभागाच्या बाहेर, इतर मागास भागात उद्योग स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने शासनाने घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयास फलनिष्पत्ती येण्यास हळूहळू सुरुवात झाली आहे. मुंबई, ठाणे आणि पुणे हे तीन जिल्हे वगळून इतर जिल्हांचा राज्यातील एकूण औद्योगिक रोजगारात १९७५ मध्ये असलेल्या २३ टक्के वाट्यात वाढ होऊन तो १९८८ मध्ये ३६ टक्के झाला आहे. राज्याच्या ग्रामीण भागात उद्योगाचा विकास व विकेंद्रीकरणाला प्रतिक्रियेस आणखी गती देण्यासाठी राज्य शासनाने १९८८-८९ मध्ये "एकत्रित प्रोत्साहन योजनेत" सुधारणा केली आहे. १९८८-८९ मध्ये राज्यामध्ये ६५ विस्तार केंद्रे स्थापण्याचा धोरणात्मक निर्णय शासनाने घेतला होता. यापैकी सहा विस्तार केंद्रे डिसेंबर, १९८९ अखेर स्थापन करण्यात आली असून इतर ठिकाणी विस्तार केंद्रे स्थापन करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. या विस्तार केंद्राव्यतिरिक्त ज्या तालुक्यात औद्योगिक विकासाचे काही काम झाले नाही अशा प्रत्येक तालुक्यात एक लघु औद्योगिक वसाहत स्थापन करण्याचा धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. त्यानुसार राज्यात १४५ लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे प्रस्तावित आहे.

१.१७. ग्रामीण विद्युतीकरण योजनेखाली १९८८-८९ मध्ये वीज पुरवठा केलेल्या १,२३६ गावांमुळे राज्यामध्ये मार्च, १९८९ अखेर १०० टक्के ग्रामीण विद्युतीकरणाचे काम पूर्ण झाले आहे. एप्रिल ते डिसेंबर, १९८९ या कालावधीत ७२.२८ हजार नवीन पंपांचे विद्युतीकरण झाल्यामुळे राज्यात आतापर्यंत एकूण १४.६८ लाख पंपांचे विद्युतीकरण झाले आहे. १९८८-८९ मध्ये राज्यातील विजेचे उत्पादन १९८७-८८ मधील विजेच्या उत्पादनाइतकेच जवळ जवळ होते.

१.१८. गतवर्षाच्या तुलनेत औद्योगिक संबंधात १९८९ मध्ये आणखी सुधारणा झाली आहे. संप आणि टाळेबंदी यामुळे काम थांबण्याचे प्रकार १९८९ मध्ये १९३ इतके होते व ही संख्या आधीच्या वर्षापेक्षा २७ नी कमी होती. या काम स्थगितीच्या प्रकारात ४८ हजार कामगार गुंतलेले होते. १९८८ मध्ये अशा कामगारांची संख्या ६५ हजार होती. या काम स्थगितीमुळे १९८९ मध्ये १९८८ च्या तुलनेत ४३ टक्के कमी म्हणजे ३७ लाख मनुष्य दिवस वाया गेले.

१.१९. गतवर्षाप्रमाणेच यावर्षासुद्धा राज्यातील रोजगारविषयक स्थिती मिश्र कल दर्शविते. रोजगार हमी योजनेतर्गत राज्यात एप्रिल ते डिसेंबर, १९८९ या काळात ५.७१ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला तर मागील वर्षी ह्याच कालावधीत ६.८४ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला होता. याशिवाय जवाहर रोजगार योजनेतर्गत एप्रिल, १९८९ ते जानेवारी, १९९० या कालावधीत ४.१३ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला. सेवायोजन क्षेत्र माहिती पद्धतीनुसार १९८८-८९ मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील व संघटित खाजगी क्षेत्रातील रोजगारात अल्पशी वाढ होऊन (०.१४ टक्के) तो ३५.६३ लाख झाला. ३० जून, १९८९ ला संपलेल्या अर्धवर्षात नोंदणीकृत कारखान्यांतील दैनिक कामगारांच्या संख्येत मागील वर्षाच्या त्याच कालावधीतील कामगारांच्या तुलनेत थोडीशी वाढ होऊन ही संख्या ११.६० लाख झाली. राज्यातील रोजगार सेवायोजन केंद्रात १९८८-८९ मध्ये नवीन नोंदणी झालेल्या उमेदवारांची संख्या ५.९९ लाख होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ९.६ टक्के जास्त होती. रोजगार सेवायोजन केंद्रांच्या

year. However, this has to be viewed against substantial growth of 11 per cent during the corresponding period of previous year, resulting in a relatively higher base.

1.16. The thrust of the policies of the State Government to encourage dispersal of industries outside the industrially developed belt of Bombay Metropolitan Region and Pune to other industrially underdeveloped areas of Maharashtra seems to be progressing gradually. The share in the factory employment of the districts other than Greater Bombay, Thane and Pune went upto 36 per cent in 1988 from 23 per cent in 1975. With a view to giving a further boost to the growth and dispersal of industries in the mofussil areas of the State, the State Government has modified the package scheme of incentive during 1988-89. During 1988-89, a policy decision to establish 65 growth centres at various places was taken. Out of these, six growth centres were established till the end of December, 1989 and at the remaining places, work was in progress. In addition to these growth centres, the State Government has taken the policy decision of establishing mini industrial areas in every tehsil where there is no other industrial activity. Accordingly, 145 mini industrial areas are proposed to be set up.

1.17. With the coverage of additional 1,236 villages during 1988-89 under the Rural Electrification Programme, 100 per cent electrification of the villages in the State was achieved by the end of March, 1989. During April-December, 1989, 72.28 thousand new pumpsets were energised bringing their total to 14.68 lakh. Electricity generation in the State during 1988-89 remained almost the same as that in 1987-88.

1.18. As compared to the previous year, the industrial relations in 1989 showed further improvement. The number of work stoppages on account of strikes and lockouts in 1989 were 193, less by 27 than that in earlier year. The number of workers involved in these work stoppages were 48 thousand as against 65 thousand in 1988. The number of mandays lost in these work stoppages was 37 lakh during 1989, which was lower by 43 per cent as compared to 1988.

1.19. As in the last year, the employment situation in the State showed a mixed trend during the current year. Employment provided under Employment, Guarantee Scheme (EGS), between April-December, 1989 was 5.71 crore mandays as against 6.84 crore mandays during the same period of the previous year. In addition to this, under Jawahar Rojgar Yojana, employment of 4.13 crore mandays was provided during the period April-January, 1990. As per Employment Market Information System, the total employment in public and organised private sector recorded nominal increase of 0.4 per cent and stood at 35.63 lakh in 1988-89. During the half-yearly period ending 30th June, 1989, the average daily factory employment has increased to 11.60 lakh, slightly higher than that in the

चालू नोंदवहीप्रमाणे नोंदलेल्या उमेदवारांची संख्या डिसेंबर १९८९ अखेर २९.३८ लाख होती.

१.२०. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी १९८८-८९ मध्ये २०.९ लाख सभासदांना ७१५ कोटी रुपये कर्जपुरवठा केला. हा कर्जपुरवठा १९८७-८८ च्या तुलनेत १४ टक्क्यांनी अधिक होता. १९८८-८९ मध्ये थकवाकीचे येंण रकमेशी प्रमाण १९८७-८८ मधील ३५ टक्क्यांच्या तुलनेत थोडे कमी म्हणजे ३३ टक्के होते. १९८८-८९ अखेर थकवाकीची रक्कम ३७० कोटी रुपये होती.

१.२१. एप्रिल, १९८९ ते जानेवारी, १९९० या कालावधीत ग्राहक किमती निर्देशांकाने दर्शविलेली राज्यातील किमतीची सरासरी पातळी १९८८-८९ मधील त्याच कालावधीतील सरासरी पातळीपेक्षा नागरी विभागात ७ टक्क्यांनी आणि ग्रामीण विभागात ९.६ टक्क्यांनी अधिक होती. एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९८९ या काळात ग्रामीण तसेच नागरी विभागातील किमतींच्या निर्देशांकात सतत वाढ झाली. त्यानंतर जानेवारी १९९० पर्यंत ह्यामध्ये घट झाली. तथापि, १९८९-९० वर्षाच्या पहिल्या दहा महिन्यांतील ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकाच्या सरासरीवरून असे दिसून येते की, ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात १९८९-९० वर्षातील भाववाढ गतवर्षाच्या त्याच कालावधीतील वाढीपेक्षा थोडी कमी होती.

corresponding period of 1988. The number of new registrations in Employment Exchanges in 1988-89 was 5.99 lakh, higher by 9.6 per cent as compared to the earlier year. The number of persons on live registers of employment exchanges at the end of December, 1989 was 29.38 lakh.

1.20. The primary agricultural credit societies advanced loans to the tune of Rs. 715 crore to 20.9 lakh members in 1988-89, nearly 14 per cent higher than that in 1987-88. The percentage of overdues to the outstanding credits has declined to 33 per cent in 1988-89 from 35 per cent in 1987-88. The loans overdue at the end of 1988-89 were Rs. 370 crore.

1.21. The average price level indicated by the Consumer Price Index Numbers in the State for the period April, 1989 to January, 1990 was higher than that for the corresponding period of 1988-89 by seven per cent in the case of urban index and 9.6 per cent in the case of rural index. The index number for rural areas as well as urban areas has continuously increased from April, 1989 to October, 1989, thereafter it declined till January, 1990. However, the price rise, both in rural and urban areas, as reflected by the average CPI for the first ten months of 1989-90, was slightly lower in 1989-90 than that of the corresponding period of previous year.

२. लोकसंख्या

2. POPULATION

२.१. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या ह्या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्राचा भारतात तिसरा क्रमांक आहे. महाराष्ट्राची लोकसंख्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार ६.२८ कोटी होती. त्यानंतर त्यात वाढ होऊन १९८९ च्या मध्यापर्यंतची लोकसंख्या अंदाजे ७.३२ कोटी झाली. म्हणजेच तीत वार्षिक अंदाजे १.९९ टक्के दराने वाढ झाली. परंतु हा वाढीचा दर १९७१-८१ मधील दशकातील २.२२ टक्के वार्षिक दरापेक्षा कमी होता. महाराष्ट्र व भारत ह्यांच्या लोकसंख्येच्या काही ठळक वैशिष्ट्यांबद्दलची आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे:—

2.1. The State occupies the third largest position in India in respect of both area and population. According to the 1981 census, the population of the State was 6.28 crores. By the middle of 1989, it is estimated to have grown to 7.32 crores i.e. at the rate of 1.99 per cent per annum. This rate of growth was, however, less than the rate of 2.22 per cent per annum observed during the 1971-81 decade. The data on some important features of the population of Maharashtra and India are given in the table below :—

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

लोकसंख्याविषयक आकडेवारी (१९८१ जनगणना)
Population statistics (1981 Population census)

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
(१) लोकसंख्या (कोटीमध्ये)—			Population (in crore)—
पुरुष	3.24	35.44	Male.
स्त्रिया	3.04	33.08	Female.
एकूण	6.28	68.52	Total.
(२) दशकाचा वृद्धीदर (१९७१-८१) (टक्के) ..	24.54	25.00	Decadal growth rate (1971-81) (Per cent).
(३) लोकसंख्येची घनता (दर चौरस कि.मी. मागे संख्या)	204	221*	Density (No. per sq. km.).
(४) स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या).	937	933	Sex-Ratio (No. of females per thousand males).
(५) साक्षरता (टक्के)	47.18	36.23@	Literacy (Per cent).
(६) नागरी लोकसंख्या (एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी) ..	35.03	23.31	Urban Population (Percentage to total).

*जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir, @ आसाम वगळून/Excluding Assam.

२.२. महाराष्ट्र हे भारतामधील नागरीकरणाचे प्रमाण जास्त असलेले राज्य आहे. १९८१ मध्ये राज्यातील लोकसंख्येपैकी ३५ टक्के लोकसंख्या नागरी विभागात होती. भारतात हेच प्रमाण २३ टक्के होते. तसेच राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी ५७ टक्के लोकसंख्या मुंबई, पुणे, नागपूर, ठाणे, सोलापूर व कोल्हापूर ह्या सहा शहरांत केंद्रीत झाली होती. राज्यातील नागरी लोकसंख्येच्या ३७.४७ टक्के व एकूण लोकसंख्येच्या १३.१३ टक्के लोकसंख्या केवळ बृहन्मुंबई शहरात होती.

2.2. The degree of urbanisation in the State has been substantially higher than that in the country. In 1981, as much as 35 per cent of the State's population was urban as against 23 per cent at the national level. Moreover 57 per cent of the total urban population in the State was concentrated in only six cities viz., Bombay, Pune, Nagpur, Thane, Solapur and Kolhapur. Greater Bombay alone accounted for 37.47 per cent of the urban population and 13.13 per cent of the total population of the State.

२.३. राज्यात स्थलांतरित झालेल्या व्यक्तींची संख्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार ४३ लाख होती. हे प्रमाण राज्याच्या लोकसंख्येच्या ७ टक्के होते. ५० टक्क्यांहून अधिक स्थलांतरित (१९८१ च्या जनगणनेनुसार २३ लाख) बृहन्मुंबईत आले होते. त्यापैकी ९ लाख १९७१ ते १९८१ या दशकात आले. १९८१ मध्ये बृहन्मुंबईच्या एकूण लोकसंख्येपैकी २८ टक्के लोकसंख्या स्थलांतरित व्यक्तींची होती. १९६१ ते १९७१ ह्या दशकात दहा लाख स्थलांतरित राज्यात आले होते. तर १९७१ ते १९८१ ह्या दशकात ही संख्या १९ लाख झाली. यावरून स्थलांतराच्या प्रमाणांमध्ये वाढ झाल्याचे दिसते.

2.3. According to 1981 census, there were 43 lakh immigrants in the State accounting for 7 per cent of its population. More than 50 per cent of the total migrants (23 lakhs as per 1981 census) had immigrated to Bombay only. Of these 9 lakhs had immigrated in 1971-81 decade. Immigrants accounted for 28 per cent of the population of Greater Bombay in 1981. The rate of immigration is observed to have been increasing in the State. As against 10 lakh immigrants in 1961-71, the number of immigrants during 1971-81 decade increased to 19 lakhs in the State.

२.४. राज्यात हिंदू हा प्रमुख धर्म असून, त्या धर्माचे एकूण लोकसंख्येच्या सर्वात जास्त म्हणजे ८१ टक्के लोक होते. मुस्लिम व बौद्ध धर्मीयांचे प्रमाण अनुक्रमे ९.३ टक्के व ६.३ टक्के होते. इतर प्रमुख धर्म म्हणजे जैन, ख्रिश्चन व पारसी धर्मीय असून, त्यांचे प्रमाण अनुक्रमे १.५ टक्के, १.३ टक्के व ०.१ टक्का असे होते.

२.५. १९८१ मध्ये राज्यातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या ७.१ टक्के व अनुसूचित जमातीची ९.२ टक्के होती. अनुसूचित जातीची सुमारे ६९ टक्के व अनुसूचित जमातीची ९० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहात होती.

२.६. राज्यात १९८१ मध्ये काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ४३ टक्के होते. काम न करणाऱ्या लोकसंख्येपैकी ५८ टक्के स्त्रिया होत्या. ग्रामीण भागात काम न करणाऱ्या व्यक्तींचे त्या भागातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ५२ टक्के होते. तर नागरी भागात हे प्रमाण ६८ टक्के होते. एकूण काम न करणाऱ्यांपैकी ४० टक्के लोक अवलंबित व बालके होती, ३२ टक्के लोक पूर्णवेळ विद्यार्थी होते व २५ टक्के घरकाम करणारे होते.

२.७. १९८१ च्या जनगणनेवर आधारित राज्यातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसंबंधी काही महत्त्वांच्या बाबींवरील माहिती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे :—

2.4. Hindu is the most prominent religion in the State which accounted for 81 per cent of the total population. Muslim and Buddhist population was 9.3 per cent and 6.3 per cent respectively. Other major religions were Jain, Christian and Zoroastrian which had respectively 1.5 per cent., 1.3 per cent and 0.1 per cent of total population in the State.

2.5. The percentage of scheduled castes population to the total was 7.1 and that of scheduled tribes population was 9.2 in 1981. About 69 per cent of scheduled castes population and 90 per cent of scheduled tribes population was in the rural areas.

2.6. In 1981, the working population in the State was 43 per cent. Out of the non-working population, 58 per cent were females. The percentage of rural non-workers to rural population was 52 and that of urban non-workers to urban population was 68. Of the non-workers in the State 40 per cent were dependents and infants, 32 per cent were full time students and 25 per cent were engaged in household duties.

2.7. The data on some important features of the Scheduled Castes (SC) and the Scheduled Tribes (ST) population of Maharashtra, based on 1981 Population Census, is given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1-A

लोकसंख्या विषयक आकडेवारी (१९८१ जनगणना)
Population Statistics (1981 Population Census)

बाब (1)	अनुसूचित जाती Scheduled Castes (2)	अनुसूचित जमाती Scheduled Tribes (3)	Item (1)
(१) साक्षरता (टक्के) (अ) पुरुष (ब) स्त्री (क) एकूण	48.85 21.53 35.55	32.38 11.94 22.29	(1) Literacy (Per cent) (a) Male (b) Female (c) Total
(२) स्त्री-पुरुष प्रमाण— (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या)	948	974	(2) Sex-ratio (No. of females per thousand males).
(३) नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी	31.56	10.43	(3) Percentage of population in urban areas.

२.८. वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती या दोन्हीबाबत पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा बरेच जास्त आहे. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण इतर वर्गपेक्षा कमी आहे. विशेष करून अनुसूचित जमातीमधील साक्षरतेचे प्रमाण अनुसूचित जातीच्या साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा कमी आहे. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीतील साक्षरामध्ये मॅट्रिक व त्यापेक्षा जास्त शिकलेल्या लोकांची टक्केवारी अनुक्रमे १३ व ८ होती.

२.९. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तींचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण अनुक्रमे ४४ व ५३ असे होते. अनुसूचित जमातीकरिता हे प्रमाण इतर वर्गपेक्षा जास्त होते.

2.8. The above table brings out that in respect of the SC as well as the ST population, the literacy rates amongst males were distinctly higher than those amongst females. Besides, these rates were also lower than those for the population other than the SC and the ST together. Literacy rates amongst the ST population, in particular, were lower than those amongst the SC population. Amongst the literates, the percentage of matriculates and above in respect of the SC and the ST population was respectively 13 and 8.

2.9. The work-force rate, as measured by the percentage of workers to the total population, in respect of the SC and the ST was respectively 44 and 53. This work-force rate in the ST was higher than that in the population other than the SC and the ST together.

३. राज्य उत्पन्न

३.१. सन १९८८-८९ मध्ये चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न हे अगोदरच्या वर्षापेक्षा १५.४ टक्क्यांनी वाढले. स्थिर किमती (१९८०-८१)नुसार ही वाढ ६.७ टक्के होती. राज्य उत्पन्न अंदाजांची मालिका यावर्षी सुधारित करण्यात आली आहे. आताच्या मालिकेत केलेला मोठा बदल म्हणजे स्थिर किमतीनुसारचे अंदाज १९७०-७१ च्या पायाभूत वर्षापेक्षा १९८०-८१ या पायाभूत वर्षाच्या किमतीनुसार काढण्यात आले आहेत. राज्य उत्पन्नाचे सुधारित अंदाज याच प्रकाशनाच्या भाग दोन मध्ये १९८०-८१ ते १९८८-८९ या कालासाठी देण्यात आलेली आहेत.

३.२. पूर्वीची १९५५-५६ या पायाभूत वर्षावर आधारित महाराष्ट्राच्या राज्य उत्पन्न अंदाजाची मालिका सुधारून सदर अंदाज १९६०-६१ हे वर्ष पायाभूत घेऊन प्रथम १९६९ या वर्षी प्रकाशित करण्यात आले. त्यानंतरच्या काळात राज्याच्या अर्थ-व्यवस्थेच्या घडणीत बरेच बदल झाल्यामुळे पायाभूत वर्षात वेळोवेळी बदल करणे आवश्यक ठरले. राज्य उत्पन्न अंदाज मालिकेची दुसरी सुधारणा १९८२ मध्ये करण्यात आली व १९७०-७१ हे वर्ष पायाभूत घेऊन १९७०-७१ ते १९८०-८१ या कालासाठी तयार केलेली ही सुधारित मालिका महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी १९८१-८२ मध्ये प्रथम प्रसिद्ध करण्यात आली. १९८०-८१ हे वर्ष पायाभूत घेऊन सध्या तयार करण्यात आलेली नवीन मालिका ही तीसरी सुधारणा आहे. मोठ्याप्रमाणावर घेतलेल्या सामाजिक व आर्थिक पाहण्या तसेच जनगणना व पशुगणनेद्वारे बरीच नवीन अधिक आकडेवारी उपलब्ध झाली आहे. सध्या सुधारित करण्यात आलेल्या मालिकेत नवीनतम उपलब्ध असलेल्या आकडेवादीचा वापर करण्यात आला आहे. केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेने सुद्धा राष्ट्रीय उत्पन्न अंदाजाच्या मालिकेत अशा प्रकारच्या सुधारणा केलेल्या आहेत. १९८०-८१ हे वर्ष आधारभूत घेऊन तयार केलेली राष्ट्रीय उत्पन्नाची नवीन मालिका फेब्रुवारी, १९८८ मध्ये केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेने प्रसिद्ध केली.

चालू आणि स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार राज्य उत्पन्न

३.३. प्राथमिक अंदाजानुसार १९८८-८९ मध्ये चालू किमतीनुसार राज्यांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (राज्य उत्पन्न) ३७,४८१ कोटी रुपये आहे. १९८७-८८ मध्ये ते ३२,४७८ कोटी रुपये होते. संपूर्ण देशामध्ये १९८७-८८ हे वर्ष अत्यंत तीव्र अवर्षणग्रस्त वर्षांपैकी एक असले तरी महाराष्ट्रात त्या वर्षी झालेला पाऊस हा सरासरीपेक्षा कमी होऊन सुद्धा कृषि उत्पादनासाठी तो अनुकूल होता. परिणामी राज्यातील तीन वर्षांच्या लागोपाठच्या अवर्षणामुळे कृषि उत्पादनावर झालेल्या विपरित परिणामानंतर १९८७-८८ या वर्षात सुधारणा दिसून आली. १९८८-८९ मध्ये झालेला चांगला पाऊस आणि संघटित कारखानदारी क्षेत्रातील वाढ यामुळे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत आणखी सुधारणा दिसून येते. १९८८-८९ मध्ये राज्य उत्पन्नात झालेल्या भरीव वाढीतून ती प्रतिबिंबित झालेली दिसून येते. १९८७-८८ पेक्षा १९८८-८९ वर्षी राज्य उत्पन्नामध्ये झालेल्या एकूण ५,००३ कोटी रुपयांच्या वाढीमध्ये प्राथमिक क्षेत्राचा (ज्यामध्ये कृषि उपक्षेत्राचा प्रमुख आहे) वाटा १,९९९ कोटी रुपये म्हणजे २४ टक्के होता. द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा या वाढीतील वाटा अनुक्रमे १,७९९ कोटी रुपये (३६ टक्के) व २,००५ कोटी रुपये (४० टक्के) होता.

३.४. राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रवार विभागणीवरून असे दिसून येते की, १९८८-८९ या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नात प्राथमिक (ज्यामध्ये मुख्यतः कृषि उपक्षेत्राचा अंतर्भाव होतो), द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे २३.६, ३५.१ व ४१.३ टक्के इतका होता.

3. STATE INCOME

3.1. The growth of State Income in 1988-89 over the previous year was 15.4 per cent at current prices, and it was 6.7 per cent at constant (1980-81) prices. The series of State Income estimates is revised this year. The major departure from the recent past is that the estimates at constant prices are now prepared with base year as 1980-81 instead of 1970-71. The revised estimates of State Income are presented in part II of this publication, covering the period 1980-81 to 1988-89.

3.2. The estimates of State Income for Maharashtra with base as 1960-61 were first issued in 1969, after revising the series from the earlier base of 1955-56. Since then, there have been several structural changes in the economy of the State, calling for further revisions of the base periods. The second revision of the series was carried out in 1982 and the revised series with 1970-71 as base year for the years from 1970-71 to 1980-81 was first presented in the Economic Survey of Maharashtra 1981-82. The present series corresponding to the base year 1980-81 is the third such revision. Substantial additional data through large scale Socio-Economic Surveys, population census, livestock census etc., have become available. The present series has used the latest available data. Such revisions have also been carried out by the Central Statistical Organisation (C.S.O.) in the series of National Income estimates. The new series of National Income with 1980-81 as base year, was released by C.S.O. in February 1988.

State Income at Current and Constant (1980-81) prices

3.3. The preliminary estimate of Net State Domestic Product (i.e. State Income) at current prices is Rs. 37,481 crore for 1988-89 as against Rs. 32,478 crore for 1987-88. Although, 1987-88 was one of the severe drought years for the country as a whole, the rains in Maharashtra though below normal, were favourable for agricultural production in that year. As a result, after three successive years of drought in the State, which adversely affected the agricultural production, the year 1987-88 marked a recovery. With good rainfall and good performance in the organised manufacturing sector in 1988-89, the State's economy showed further improvement as reflected in the sizeable growth of State Income in 1988-89. In the total increase of Rs. 5,003 crore of State Income, in 1988-89 over 1987-88 the contribution of the primary sector (in which agriculture accounts for the largest share) was to the extent of Rs. 1,999 crore i.e. about 24 per cent. The secondary and tertiary sectors contributed Rs. 1,799 crore (36 per cent) and Rs. 2,005 crore (40 per cent) respectively in this increase.

3.4. The structural composition of the State Income indicates that the percentage shares of the primary (which essentially consists of agricultural sub-sector), secondary and tertiary sectors in the State Income in

१९८०-८१ या वर्षात संबंधित क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे २८.१, ३५.० आणि ३६.९ टक्के इतका होता. यावरून असे दिसून येते की, गेल्या दशकामध्ये प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी झाला आहे.

३.५. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९८८-८९ मध्ये राज्य उत्पन्नाचा अंदाज २१,५१८ कोटी रुपये आहे. व तो १९८७-८८ मधील २०,१६६ कोटी रुपये अंदाजित उत्पन्नापेक्षा ६.७ टक्क्यांनी अधिक आहे. १९८७-८८ या वर्षापेक्षा १९८८-८९ मध्ये झालेली राज्य उत्पन्नातील ६.७ टक्के ही वाढ, प्राथमिक क्षेत्रातील ४.४ टक्के वाढ, द्वितीय क्षेत्रातील ७.५ टक्के वाढ व तृतीय क्षेत्रातील ७.३ टक्के वाढ यांचा एकत्रित परिणाम आहे.

३.६. चांगले कृषि वर्ष असलेल्या १९८३-८४ या वर्षात स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार अंदाजित राज्य उत्पन्न, १७,५०० कोटी रुपये होते. १९८३-८४ या वर्षानंतर म्हणजे १९८४-८५, १९८५-८६, १९८६-८७, १९८७-८८ व १९८८-८९ मध्ये राज्य उत्पन्नाची वाढ आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे (—) ०.७ टक्के, ६.९ टक्के, ०.४ टक्के, ८.२ टक्के व ६.७ टक्के होती.

दरडोई उत्पन्न

३.७. १९८८-८९ या वर्षामध्ये चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न ५,१५५ रुपये अंदाजिले आहे. १९८७-८८ मध्ये ते ४,५३५ रुपये होते. म्हणजे एक वर्षात ते १३.७ टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसते. १९८७-८८ मध्ये स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न २,८१६ रुपये होते ते १९८८-८९ मध्ये २,९६० रुपये म्हणजे ५.१ टक्क्यांनी वाढले.

वाढीचा कल

३.८. १९८०-८१ ते १९८८-८९ या ८ वर्षांच्या कालावधीत स्थिर किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाचा वाढीचा दर प्रतिवर्षी ४.४ टक्के होता. या कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्नाचा वाढीचा दर प्रति वर्षी २.३ टक्के होता.

३.९. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल, अर्थ व्यवस्थेच्या तिन्ही क्षेत्रात एकसारखा नाही. जरी प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पन्न १९८०-८१ मध्ये ४,२५३ कोटी रुपयांवरून १९८८-८९ मध्ये ४,७०० कोटी रुपयांपर्यंत वाढले असले तरी दरम्यानच्या काळात त्यामध्ये चढ-उतार झाले होते. १९८३-८४ मध्ये ते ४,८५८ कोटी रुपये इतक्या अधिकतम पातळीवर येऊन १९८६-८७ मध्ये ३,५८२ कोटी रुपयांपर्यंत कमी झाले आणि त्यानंतर त्यात सुधारणा झाली आहे. १९८४-८५ ते १९८६-८७ या तीन वर्षांतील लागोपाठच्या अवर्षणग्रस्त स्थितीमुळे १९८०-८१ ते १९८८-८९ या आठ वर्षांच्या काळातील प्राथमिक क्षेत्राच्या वृद्धीदरावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. तथापि १९७०-७१ ते १९८८-८९ या दीर्घकाळात प्राथमिक क्षेत्रातील वाढीचा प्रतिवर्षी दर जवळजवळ २ टक्के होता. द्वितीय क्षेत्रातील १९८०-८१ ते १९८८-८९ या आठ वर्षांच्या काळात वार्षिक वृद्धी दर ५.२ टक्के होता. १९८१-८२, १९८४-८५ व १९८७-८८ ही तीन वर्षे वगळता द्वितीयक्षेत्रामध्ये निश्चित वाढ दिसून येते. तृतीय क्षेत्रात या कालावधीत सातत्याने वाढ दिसून आली आहे व या क्षेत्राचा वार्षिक वाढीचा दर ६.३ टक्के होता.

1988-89 were 23.6, 35.1 and 41.3 respectively. In 1980-81 the corresponding shares were respectively 28.1, 35.0 and 36.9. Thus, the share of primary sector has declined over the last decade.

3.5. At constant (1980-81) prices, the State Income in 1988-89 is estimated at Rs. 21,518 crore, showing an increase of 6.7 per cent over Rs. 20,166 crore in 1987-88. The overall increase in 1988-89 over 1987-88 viz., 6.7 per cent is the effect of an increase of 4.4 per cent in the primary sector, 7.5 per cent increase in the secondary and 7.3 per cent increase in the tertiary sector over the previous year.

3.6. The estimated State Income at constant (1980-81) prices in 1983-84 which was a normal agricultural year, was Rs. 17,500 crore. The growths of State Income after the year 1983-84 i.e. in 1984-85, 1985-86, 1986-87, 1987-88 and 1988-89 over their previous years were (—) 0.7 per cent, 6.9 per cent, 0.4 per cent, 8.2 per cent and 6.7 per cent respectively.

Per Capita Income

3.7. The *per capita* State Income at current prices is estimated at Rs. 5,155 for the year 1988-89 as against Rs. 4,535 in 1987-88, showing an increase of 13.7 per cent. At constant (1980-81) prices, the *per capita* State Income increased by 5.1 per cent from Rs. 2,816 in 1987-88 to Rs. 2,960 in 1988-89.

Growth Trend

3.8. The growth rate of State Income at constant (1980-81) prices in the 8 years period 1980-81 to 1988-89 was 4.4 per cent per annum. In this period, the growth rate of *per capita* State Income per annum was 2.3 per cent.

3.9. The trend in the growth of State Income at constant (1980-81) prices is not uniform for all the three sectors. Though the income from primary sector increased from Rs. 4,253 crore in 1980-81 to Rs. 4,700 crore in 1988-89, it showed fluctuations in the intervening period, attaining a maximum level of Rs. 4,858 crore in 1983-84 and showing a decline upto Rs. 3,582 crore in 1986-87 and a recovery thereafter. The growth rate in the primary sector in the eight year period 1980-81 to 1988-89, was adversely affected mainly due to three years of severe successive drought from 1984-85 to 1986-87. However, in the long term covering the period 1970-71 to 1988-89, the primary sector has registered a growth rate of about two per cent per annum. As regards the secondary sector, the growth rate in the eight year period from 1980-81 to 1988-89 was 5.2 per cent per annum. Except for the years 1981-82, 1984-85 and 1987-88 the secondary sector showed positive growth. In the tertiary sector, there has been a steady growth over the years and the growth rate in this sector was 6.3 per cent per annum.

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

३.१०. चालू किमतीनुसार १९८८-८९ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न ३,०६,८२२ कोटी रुपये अंदाजिले होते. या वर्षात राज्य उत्पन्न ३७,४८१ कोटी रुपये होते. याच वर्षात चालू किमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न ३,८३५ रुपये होते. तर दरडोई राज्य उत्पन्न ५,१५५ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न जास्त असण्याचे कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत कारखानदारीचे प्रामुख्य हे होय. या कारखानदारीतील बव्हंशी भाग मुंबई-ठाणे-पुणे या पट्ट्यातच एकवटलेला आहे. एकूण दरडोई उत्पन्नात नोंदणीकृत कारखानदारीच्या दरडोई उत्पन्नाने टाकलेली भर अभ्यासली असता हे दिसून येईल. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या बाबतीत ते ४१३ रुपये होते आणि राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत ते ९५३ रुपये होते.

३.११. १९८७-८८ च्या तुलनेत १९८८-८९ मध्ये स्थिर किमती (१९८०-८१) नुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ११.१ टक्के वाढ दिसून आली तर राज्य उत्पन्नात याच कालावधीत ६.७ टक्के वाढ झाली. १९८९-९० मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात ४ ते ४.५ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षिलेली आहे व राष्ट्रीय उत्पन्नात अपेक्षिलेली वाढ याहून फारशी वेगळी असणार नाही. १९८९-९० करिता राज्य उत्पन्नाचा अंदाज इतक्यातच करणे रास्त होणार नाही. तथापि कृषि व कारखानदारी क्षेत्रातील वृद्धीबाबत उपलब्ध निर्देश आणि इतर क्षेत्रातील अलिकडील वाढीचा कल यावर आधारित तात्पुरते पूर्वानुमान करता येईल व त्यानुसार १९८९-९० मध्ये स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्न ६ टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे. १९८९-९० या वर्षातील हा अपेक्षित वृद्धी दर लक्षात घेता सातव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात (१९८५-९०) राज्य उत्पन्नाचा वार्षिक वृद्धी दर ५.५ टक्के इतका अपेक्षित आहे. या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात हा वृद्धी दराने लक्ष्य ५.२ इतके आहे.

३.१२. १९८०-८१ च्या स्थिर किमतीनुसार मागील नऊ वर्षांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न तसेच राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्नविषयक आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे. तसेच १९८०-८१=१०० नुसार तयार करण्यात आलेले निर्देशांकसुद्धा सदर तक्त्यात कसात दर्शविण्यात आले आहेत. १९८०-८१ ते १९८८-८९ या आठ वर्षांच्या कालावधीत राज्य उत्पन्नात ४२ टक्के वाढ झाली तर राष्ट्रीय उत्पन्नात ५१ टक्के वाढ झाली.

३.१३. राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचा चालू व स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार क्षेत्रवार तपशील या प्रकाशनातील भाग-२ तक्ता क्रमांक ६ ते ९ मध्ये दर्शविला आहे.

Comparison with National Income

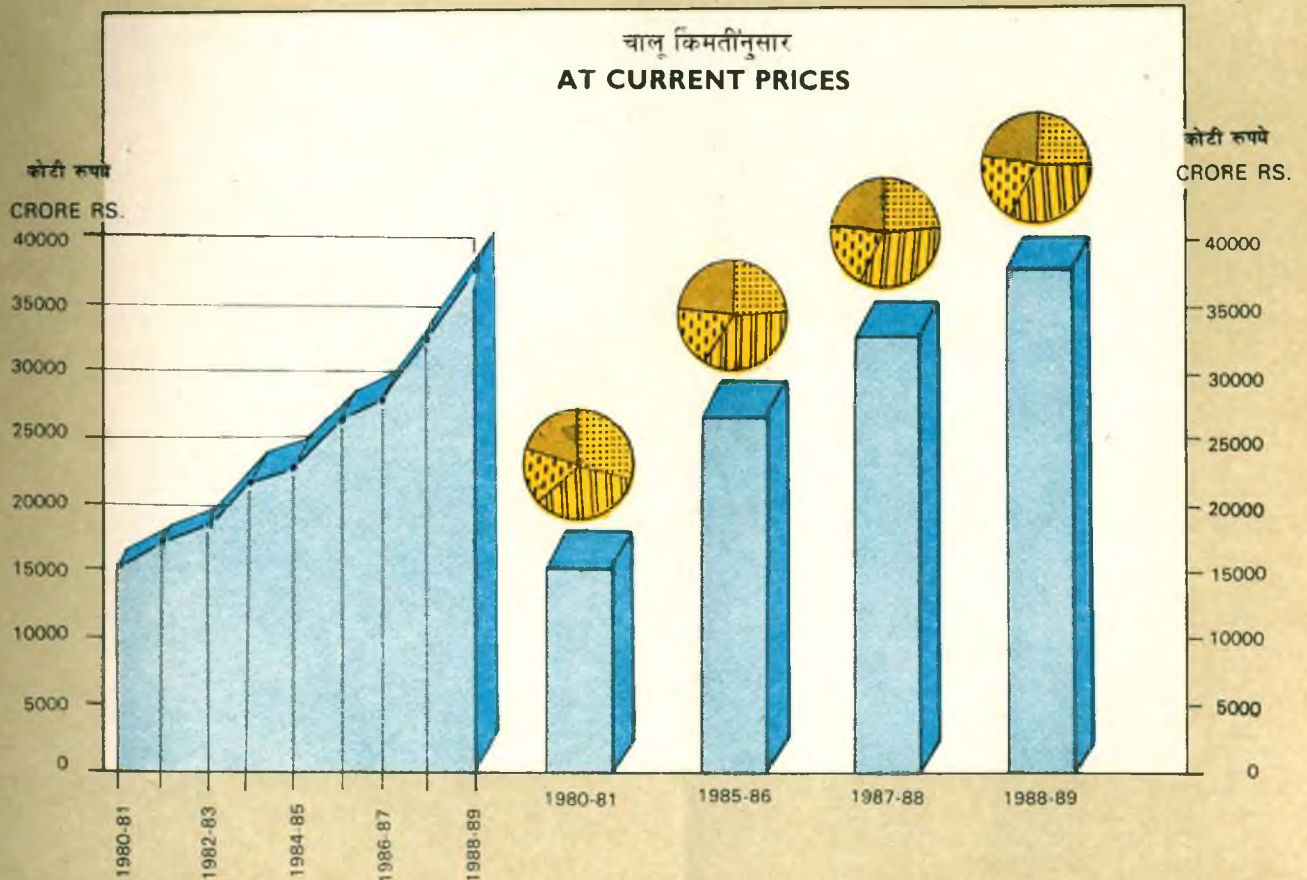
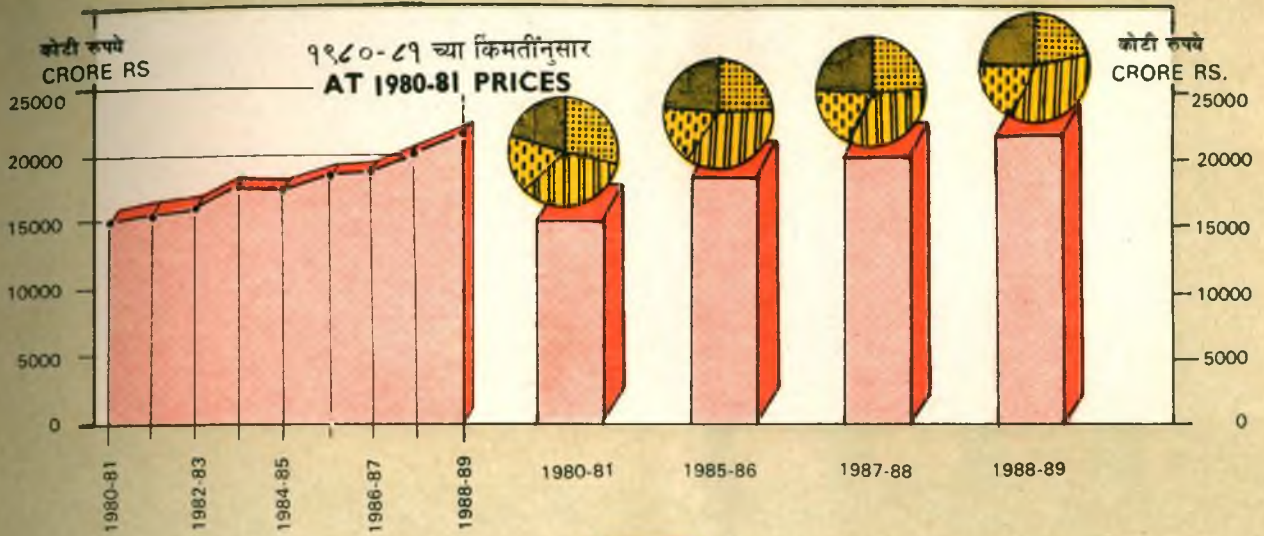
3.10. At current prices, the National Income was estimated at Rs. 3,06,822 crore in 1988-89. In this year, the State Income was Rs. 37,481 crore. The corresponding *per capita* National Income at current prices was Rs. 3,835 as against *per capita* State Income of Rs. 5,155. The higher *per capita* State Income is largely the result of the prominence of organised manufacturing activity in the State, a large part of which is concentrated in the Bombay-Thane-Pune belt. This can be seen, if one examines, the *per capita* contribution of organised manufacturing activity in the total *per capita* income. It was Rs. 413 in the case of National Income and Rs. 953 in the case of State Income.

3.11. While the National Income at constant (1980-81) prices showed an increase of 11.1 per cent in 1988-89 over 1987-88, the State Income registered a rise of 6.7 per cent. The growth in Gross Domestic Product in 1989-90 is placed at 4 to 4.5 per cent which is not expected to be much different from the growth of National Income. It is too early to estimate the State Income for 1989-90. However, as per tentative forecast, based on the available indications of the performance of agriculture and manufacturing sector and recent growth trends in other sectors, the State Income at constant (1980-81) prices might go up by 6 per cent in 1989-90. With this anticipated growth in 1989-90 the annual growth rate in State Income in the Seventh Five Year Plan period (1985-90) is expected to be 5.5 per cent as against the target of 5.2 per cent.

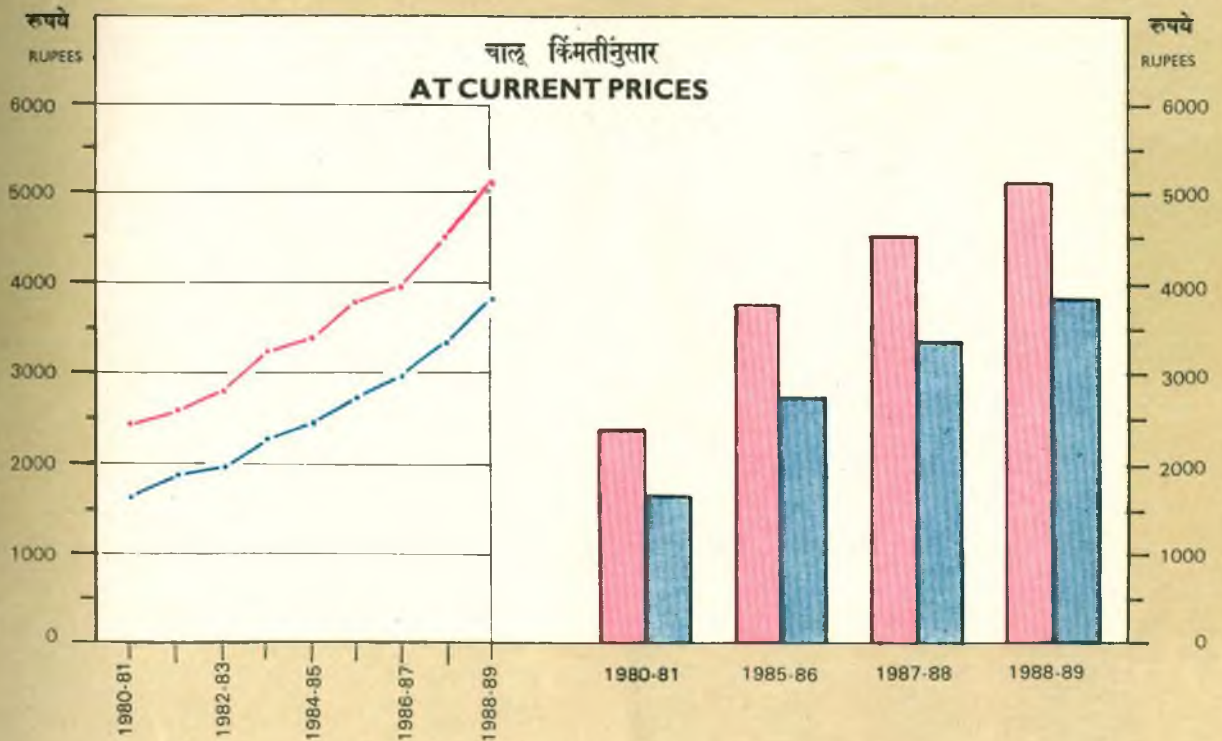
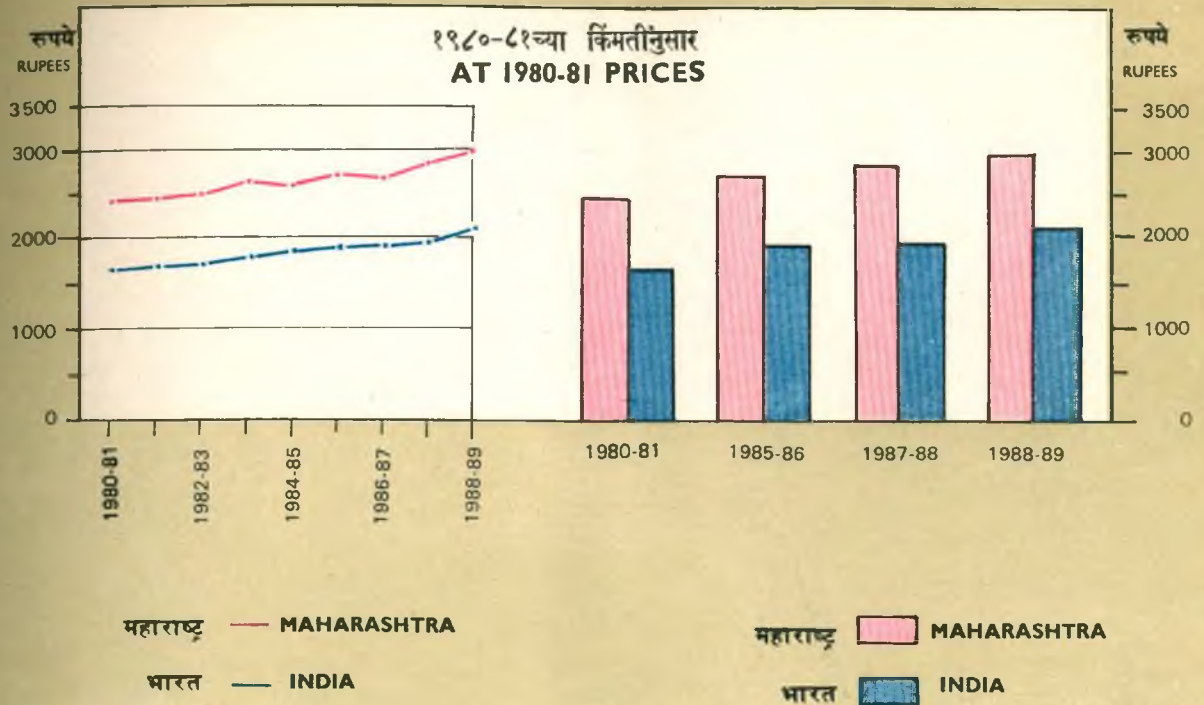
3.12. The estimates of State Income and *per capita* State Income at constant (1980-81) prices and that of National Income and *per capita* National Income for last nine years are given in the following table. In the table, the indices with 1980-81=100 are also given within the brackets. It can be seen that in the eight year period 1980-81 to 1988-89 the State Income increased by 42 per cent while National Income increased by 51 per cent.

3.13. The tables giving sectorwise details of State Income and National Income both at current and at constant (1980-81) prices are presented in tables 6 to 9 of Part II of this publication.

राज्य उत्पन्न STATE INCOME

दरडोई उत्पन्न PER CAPITA INCOME

तबता क्रमांक/TABLE No. 2

स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे कल
Trends in State Income and National Income at constant (1980-81) prices

वर्ष Year	महाराष्ट्र/Maharashtra		भारत//India	
	राज्य उत्पन्न State Income (कोटी रुपयात/Rs. in crore)	दरडोई उत्पन्न Per capita Income (रुपये/Rs.)	राष्ट्रीय उत्पन्न National Income (कोटी रुपयात/Rs. in crore)	दरडोई उत्पन्न Per capita Income (रुपये/Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1980-81 ..	15,114 (100.0)	2,427.4 (100.0)	1,10,484 (100.0)	1,627.2 (100.0)
1981-82 ..	15,476 (102.4)	2,434.2 (100.3)	1,16,851 (105.8)	1,683.7 (103.5)
1982-83 ..	16,070 (106.3)	2,473.3 (101.9)	1,19,258 (107.9)	1,682.1 (103.4)
1983-84* ..	17,500 (115.8)	2,635.2 (108.6)	1,28,837 (116.6)	1,779.5 (109.4)
1984-85* ..	17,377 (115.0)	2,561.8 (105.5)	1,33,341 (120.7)	1,804.3 (110.9)
1985-86 * ..	18,571 (122.9)	2,684.4 (110.6)	1,39,805 (126.5)	1,851.7 (113.8)
1986-87* ..	18,639 (123.3)	2,645.9 (109.0)	1,44,828 (131.1)	1,880.9 (115.6)
1987-88* ..	20,166 (133.4)	2,815.8 (116.0)	1,49,967 (135.7)	1,910.4 (117.4)
1988-89 ..	21,518@ (142.4)	2,959.5@ (121.9)	1,66,593† (150.8)	2,082.4† (128.0)

*अस्थायी/Provisional.

@प्राथमिक/Preliminary.

†शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

४. कृषि व संलग्न व्यवसाय

भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र

४.१. राष्ट्राशी तुलना करता महाराष्ट्रातील परिस्थिती शेतीच्या बाबतीत फारशी अनुकूल नाही. जमीन, भौगोलिकता आणि हवामान अनुकूल नसल्यामुळे राज्यात बहुतांशी कमी मूल्य देणारी व कनिष्ठ प्रतीची पिके काढली जातात व बहुतांश प्रमुख पिकांची उत्पादकताही तुलनेने कमी आहे. राज्याचा जवळ जवळ एक तृतीयांश भाग पर्जन्य छायेत येत असून या भागात पाऊस नुसताच अपुरा नसून तो अनिश्चितही असतो. राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्राचे प्रमाणसुद्धा राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा बरेच कमी आहे. एकूण पिकाखालील क्षेत्रापैकी सिंचनाखालील क्षेत्र राज्यात फक्त १३ टक्के आहे. हीच टक्केवारी संपूर्ण राष्ट्रात ३०.४ टक्के इतकी आहे. यामुळे राज्यातील शेती प्रामुख्याने पावसावरच अवलंबून आहे.

४.२. प्राथमिक अंदाजानुसार राज्यात १९८९-९० मधील एकूण अन्नधान्याचे उत्पादन सुमारे १३२ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९८८-८९ मध्ये ते १११ लाख टन होते. १९८९-९० मधील ही वाढ प्रामुख्याने खरीप पिकांच्या उत्पादनात झालेल्या वाढीमुळे आहे. खरीप अन्नधान्याचे उत्पादन ९७ लाख टन झाले. ते पूर्वीच्या वर्षी ७६ लाख टन होते. चालू वर्षी तेलबियांचे उत्पादन १८ लाख टन अपेक्षित आहे. राज्यात आतापर्यंत झालेल्या तेलबियांच्या उत्पादनाचा हा उच्चांक आहे. तसेच कापसाचे (रुई) उत्पादनामध्ये सुद्धा १९८९-९० मध्ये लक्षणीय वाढ होऊन ते ३.४० लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. अन्नधान्य उत्पादनाबाबत सातव्या पंचवर्षिक योजनेत निर्धारित केलेले १३१ लाख टनाचे सुधारित लक्ष्य योजनेच्या १९८९-९० या शेवटच्या वर्षात साध्य होण्याची शक्यता आहे. १९८९-९० मधील शेती हंगाम व प्रमुख खरीप व रब्बी पिकाखालील क्षेत्र व उत्पादन याबद्दल माहिती खाली दिली आहे.

कृषि हंगाम १९८९-९०

४.३. चालू वर्षी नैऋत्य मान्सून पाऊस वेळेवर आला आणि महाराष्ट्रात १३ जूनपर्यंत तो सर्वत्र पडला. आरंभी कोकण भागातील रायगड, रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग हे जिल्हे वगळता राज्यातील इतर भागात पावसाचे प्रमाण सौम्य होते. त्यानंतर जुलैच्या दुसऱ्या आठवड्यापासून ते ऑगस्टच्या शेवटच्या आठवड्यापर्यंत पाऊस विस्तृत व मध्यम स्वरूपाचा झाला. ऑगस्टच्या शेवटच्या आठवड्यामध्ये कोकण भागात व नागपूर विभागात पाऊस तीव्र स्वरूपाचा होता. हा पाऊस राज्यातील उभ्या खरीप पिकांच्या वाढीकरिता, तसेच नागपूर विभागातील भात लावणीचे विलंबित काम पूर्ण होण्याकरिता उपयुक्त ठरला. सप्टेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात पावसामध्ये खंड पडला. तदनंतर, ऑक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत पाऊस मध्यम ते तीव्र स्वरूपाचा होता. अशा प्रकारची परिस्थिती, लवकर येणाऱ्या खरीप पिकांच्या कापणीसाठी तसेच उशीरा पेरलेल्या खरीप पिकांच्या योग्य वाढीसाठी व ऑक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यात पेरणीला सुरवात झालेल्या रब्बी हंगामाकरिता पूर्व मशागतीसाठी उपयुक्त ठरली.

खरीप पिके

४.४. गेल्या वर्षीच्या तुलनेत खरीप ज्वारी खालील क्षेत्रामध्ये ३ टक्के वाढ झाली. परंतु बाजरीखालील क्षेत्रामध्ये ३ टक्के व इतर

4. AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

Position of Maharashtra in India

4.1. Maharashtra is agriculturally in a disadvantageous position as compared to India. The soil, topography and climate being not very favourable, have led to a crop pattern of predominantly low valued crops with relatively low yields for most of the important crops in the State. Nearly, a third of the State falls in the rain shadow area where the rains are not only scanty but erratic. Even in regard to irrigation facility the State is far below the national average, the percentage of irrigated area to cropped area being only 13 per cent as compared to 30.4 per cent for the country as a whole. The agriculture in the State is thus largely dependent on rainfall.

4.2. As per the preliminary forecast, the total food-grains production in the State is expected to be of the order of 132 lakh tonnes in 1989-90 as against 111 lakh tonnes in 1988-89. This increase in 1989-90 was entirely due to the increase in *Kharif* season. Food grains production in *Kharif* was 97 lakh tonnes as against 76 lakh tonnes during the previous year. The oilseed production during the current year is expected to be 18 lakh tonnes which would be the highest ever in the State. Similarly cotton (lint) production is expected to reach a record level of 3.40 lakh tonnes in 1989-90. The level of food-grains production in 1989-90, the last year of the Seventh Five Year Plan, is likely to reach the revised plan target of 131 lakh tonnes. The details about the agriculture season 1989-90 and area under principal *Kharif* and *rabi* crops and their production are given below—

Agricultural Season 1989-90

4.3. During the current year, the south-west monsoon arrived in time and spread all over Maharashtra by the 13th of June. In the beginning, its intensity was feeble in most parts of the State except for Raigad, Ratnagiri and Sindhudurg districts of Konkan region. Thereafter, from second week of July till the last week of August, the rains received were widespread and moderate in nature. In the last week of August the rainfall was very heavy in Konkan region and Nagpur Division. These rains were useful for the proper growth of standing *kharif* crops in the State and for completing the delayed transplanting of paddy crops in Nagpur Division. There was a break in the rains in the first week of September. Thereafter, upto first week of October, the rainfall was medium to heavy. These conditions were beneficial for harvesting early varieties of *kharif* crops, proper growth of late sown *Kharif* crops and early preparation for *Rabi* season, the sowing for which commenced in the first week of October.

Kharif Crops

4.4. The area under *Kharif* jowar increased by 3 per cent as compared to that in the last year. However, area

खरीप तृणधान्याखालील क्षेत्रात १० टक्के घट झाली. कडधान्याच्या गटातील तूर पिकाखालील क्षेत्रामध्ये ६ टक्क्यांनी वाढ झाली. जरी खरीप अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रात अल्प प्रमाणात वाढ झालेली असली तरी १९८९-९० मध्ये अन्नधान्याच्या उत्पादनात २८ टक्क्यांनी भरिव वाढ झाली. विशेषतः खरीप ज्वारी उत्पादनात उल्लेखनीय वाढ दिसून येते. १९८८-८९ मध्ये खरीप ज्वारी उत्पादन २५ लाख टन होते. १९८९-९० मध्ये त्यात ८१ टक्के इतकी भरिव वाढ होऊन ते ४५ लाख टन इतके झाले. परंतु तांदळाचे उत्पादन जे १९८८-८९ मध्ये २५.७१ लाख टन होते, ते १९८९-९० मध्ये २३ लाख टन झाले म्हणजे सुमारे १२ टक्क्यांनी घटले. तुरीच्या उत्पादनात १७ टक्के इतकी भरिव वाढ होऊन ते १९८८-८९ मधील ५.९७ लाख टनावरून १९८९-९० मध्ये ७ लाख टन इतके झाले. इतर महत्त्वाच्या म्हणजे कपाशी व ऊस या पिका खालील क्षेत्र व उत्पादनात गत वर्षापेक्षा १९८९-९० मध्ये वाढ झाली. या पिकाखालील क्षेत्राच्या बाबतीत ही वाढ अनुक्रमे ०.३ टक्के व १६.६ टक्के इतकी होती व उत्पादनाच्या बाबतीत ती अनुक्रमे ४५.९ टक्के आणि २५.९ टक्के इतकी होती. तेल बियाण्याच्या बाबतीत चालू वर्षी क्षेत्रामध्ये ४.१ टक्के घट झाली असूनसुद्धा उत्पादनात मात्र ५.८ टक्के इतकी वाढ झाली. खरीप भुईमुगाच्या क्षेत्राच्या बाबतीत ३.३ टक्के घट झाली असूनही उत्पादन मात्र ३.२ टक्क्यांनी वाढले.

under bajri and other *Kharif* cereals reduced by 3 per cent and 10 per cent respectively. In the pulses group, area under tur increased by 6 per cent. Despite insignificant increase in the area under *Kharif* foodgrains, the production increased substantially by 28 per cent in 1989-90. Production of *Kharif* jowar in particular showed a significant increase as its production increased sharply by about 81 per cent to 45 lakh tonnes in 1989-90, from 25 lakh tonnes in 1988-89. The production of rice, however, decreased by about 12 per cent to 23 lakh tonnes in 1989-90 from 25.71 lakh tonnes in 1988-89. Production of Tur registered a substantial increase by 17 per cent to 7 lakh tonnes in 1989-90 from 5.97 lakh tonnes in 1988-89. In regard to other important crops like cotton, sugar cane both the area and production increased during 1989-90 over that of the previous year. The increase in the areas was respectively 0.3 per cent and 16.6 per cent, and in production, it was 45.9 per cent and 25.9 per cent respectively. In the case of oil seeds, despite a small decrease of area by 4.1 per cent, the production rose by 5.8 per cent. In the case of *Kharif* groundnut, though the area decreased by 3.3 per cent, the production increased by 3.2 per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

महाराष्ट्रातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal *kharif* crops in Maharashtra State

(क्षेत्र '००० हेक्टरात)/(Area in '000 hectares)
(उत्पादन '००० टनात)/(Production in '000 tonnes)

पीक	क्षेत्र/ Area			उत्पादन/Production			Crop
	1988-89 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1989-90 (अस्थायी) (Tentative)	१९८८-८९ च्या मानाने १९८९-९० मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1989-90 over 1988-89	1988-89 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1989-90 (अस्थायी) (Tentative)	१९८८-८९ च्या मानाने १९८९-९० मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1989-90 over 1988-89	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
तांदूळ ..	1,506	1,519	(+)0.9	2,571	2,271	(-)11.7	Rice
बाजरी ..	1,964	1,913	(-)2.6	900	1,204	(+)33.8	Bajri
खरीप ज्वारी ..	2,731	2,812	(+)3.0	2,459	4,454	(+)81.1	<i>Kharif</i> jowar
इतर खरीप तृणधान्ये ..	469	423	(-)9.8	412	424	(+)2.9	Other <i>Kharif</i> cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये ..	6,670	6,667	(-)0.1	6,342	8,353	(+)31.7	Total <i>kharif</i> cereals
तूर ..	897	952	(+)6.1	597	700	(+)17.3	Tur
इतर खरीप कडधान्ये ..	1,613	1,568	(-)2.8	649	627	(-)3.4	Other <i>kharif</i> pulses
एकूण खरीप कडधान्ये ..	2,510	2,520	(+)0.4	1,246	1,327	(+)6.5	Total <i>kharif</i> pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये ..	9,180	9,187	(+)0.1	7,588	9,680	(+)27.6	Total <i>kharif</i> food- grains
कापूस (हर्ड) ..	2,628	2,635	(+)0.3	233	340	(+)45.9	Cotton (Lint)
भुईमुग (शंगा) ..	661	639	(-)3.3	600	619	(+)3.2	Ground nut (Pods)
ऊस (उसात) ..	314(H)	366(H)	(+)16.6	25,500	32,100	(+)25.9	Sugarcane (cane)
एकूण ..	12,783	12,827	(+)0.3				Total

H=तोडणी केलेले क्षेत्र/Harvested area.

रब्बी पिके

४.५. रब्बी अन्नधान्याखालील क्षेत्रात १९८९-९० मध्ये मागील वर्षापेक्षा ५ टक्क्यांनी घट झाली. रब्बी ज्वारी पिकाखालील क्षेत्रातील ३ टक्के वाढीच्या विरुद्ध गहू व रब्बी कडधान्याखालील क्षेत्र अनुक्रमे २१ टक्के व १६ टक्के कमी झाले. रब्बी अन्नधान्याचे उत्पादन १९८८-८९ मधील ३४.८८ लाख टनांच्या तुलनेने १९८९-९० मध्ये सुमारे ३५ लाख टन इतके अपेक्षित आहे.

Rabi Crops

4.5. The area under total rabi foodgrains decreased by about five per cent in 1989-90 as compared to that of earlier year. As against an increase in the area of about 3 per cent in rabi-jowar, there was a decline in the area of wheat (21 per cent) and rabi pulses (16 per cent). The production of rabi foodgrains in 1989-90 is expected to be about 35 lakh tonnes as compared to 34.88 lakh tonnes in 1988-89.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

महाराष्ट्रातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

Area and production of principal rabi crops in Maharashtra

(क्षेत्र '००० हेक्टरात)/(Area in '000 hectares)

(उत्पादन '००० टनात)/Production in '000 tonnes)

पिक (1)	क्षेत्र (अंतिम अंदाज) Area (Final forecast) 1988-89 (2)	क्षेत्र (अस्थायी) Area (Tentative) 1989-90 (3)	१९८८-८९ च्या मानाने १९८९-९० मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1989-90 over 1988-89 (4)	उत्पादन (अंतिम अंदाज) Production (Final forecast) in 1988-89 (5)	Crop (1)
रब्बी ज्वारी	3,454	3,547	(+)2.7	1,819	Rabi jowar
गहू	879	694	(-)21.0	1,043	Wheat
इतर रब्बी तृणधान्ये	50	21	(-)58.0	62	Other Rabi cereals
एकूण—रब्बी तृणधान्ये	4,383	4,262	(-)2.8	2,924	Total—Rabi cereals
हरभरा	667	551	(-)17.4	408	Gram
इतर रब्बी कडधान्ये	153	142	(-)7.2	75	Other Rabi pulses
एकूण—रब्बी कडधान्ये	820	693	(-)15.5	483	Total—Rabi pulses
एकूण—रब्बी अन्नधान्ये	5,203	4,955	(-)4.8	3,407	Total—Rabi foodgrains
उन्हाळी तांदूळ	39	39		81	Summer rice
एकूण	5,242	4,994	(-)4.7	3,488	Total

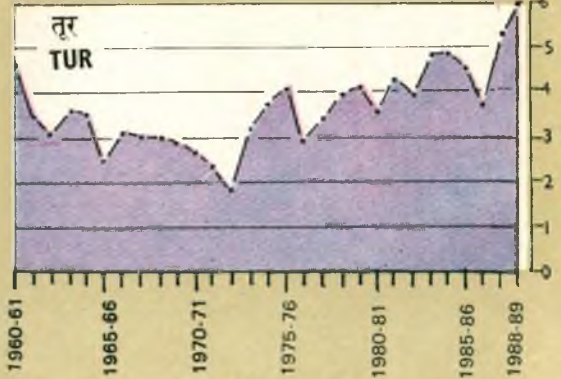
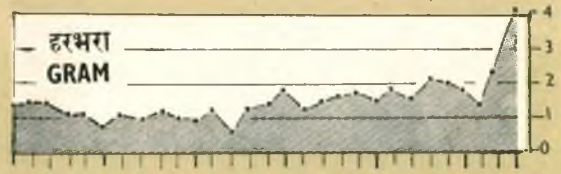
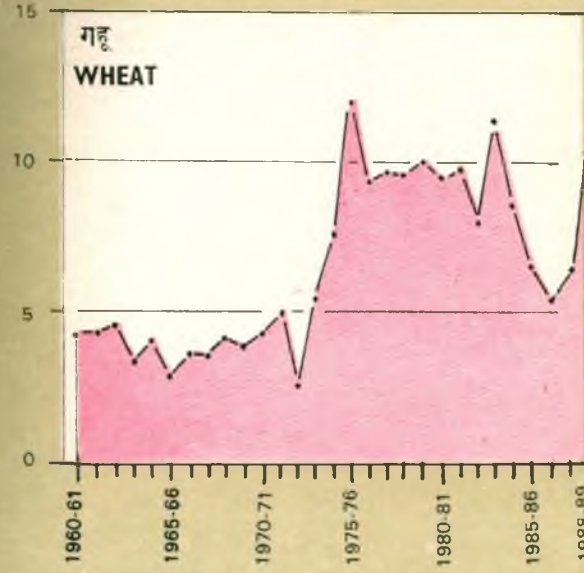
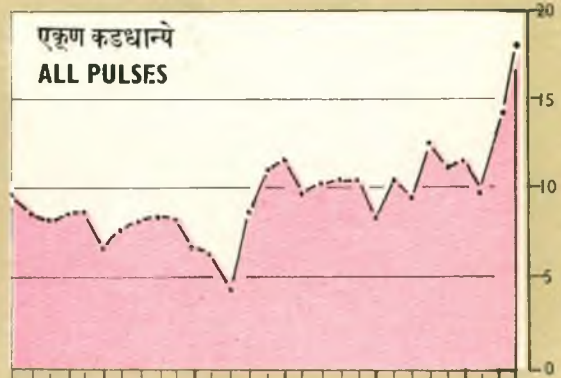
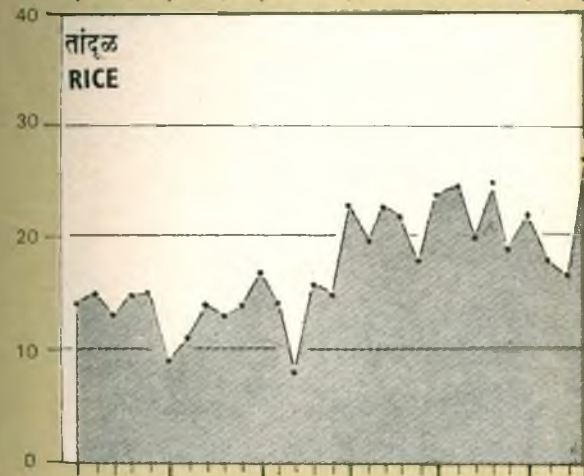
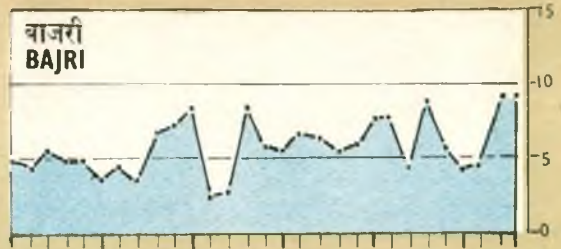
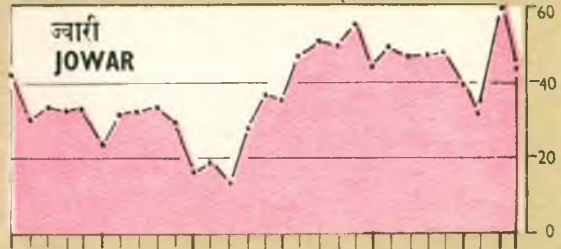
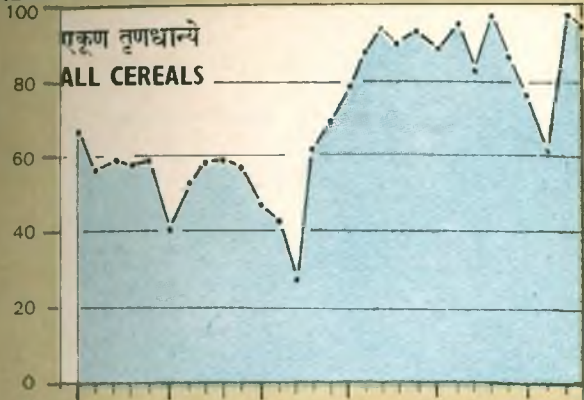
अन्नधान्य उत्पादन

FOODGRAINS PRODUCTION

तृणधान्ये आणि कडधान्ये
CEREALS & PULSES

(आकडे लक्ष मॅट्रिक टनांत दिले आहेत)

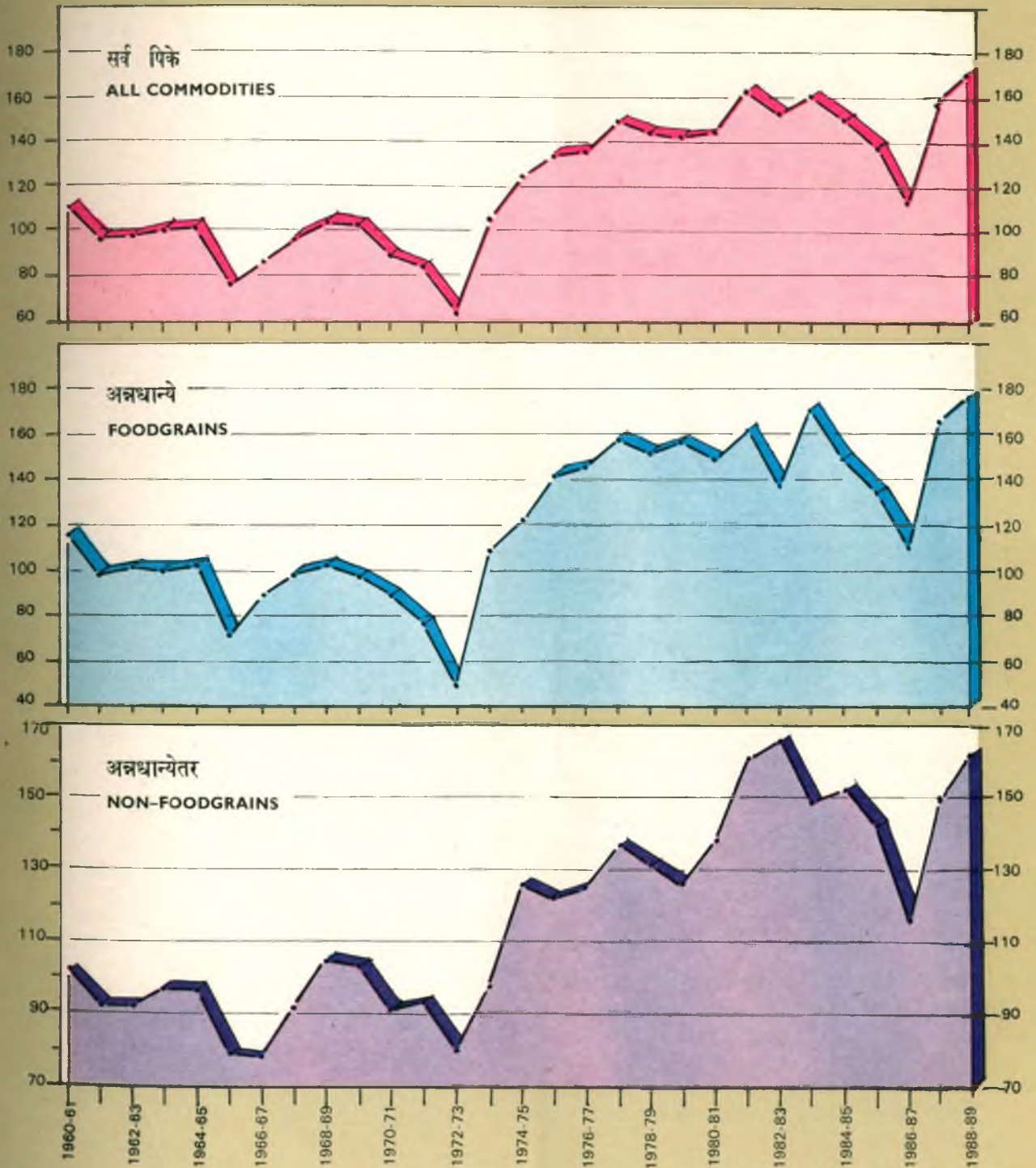
(FIGURES IN LAKH TONNES)

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया/BASE 1967-70 - 100

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

४.६. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९६७-७० = १००) १९८७-८८ मध्ये १५८.४ होता. तो १९८८-८९ मध्ये १६९.७ इतका वाढला. तो आतापर्यंतचा उच्चर्चा आहे. तंतूपिके वगळता सर्व उप गटांच्या निर्देशांकात १९८८-८९ मध्ये वाढ दिसून आली. तथापि, १९८८-८९ पेक्षा १९८९-९० मध्ये तंतू पिकांच्या गटात ४६ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षित आहे. सर्वात भरीव वाढ एकूण कडधान्य पिके या उपगटामध्ये झाली. १९८९-९० मधील कृषि उत्पादनाच्या आगाऊ अंदाजानुसार ह्या वर्षी अन्नधान्य उत्पादनाच्या निर्देशांक २०२ होईल अशी अपेक्षा आहे. हा निर्देशांक आतापर्यंत नोंदलेला निर्देशांकात सर्वोच्च आहे. तसेच, एकूण कृषि उत्पादनाच्या निर्देशांकामध्ये १८ ते २० टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

Index of Agricultural Production

4.6. The index number of agricultural production (base 1967-70 = 100) increased to a new peak of 169.7 in 1988-89 from 158.4 in 1987-88. The index number of all sub-groups except for fibres registered an increase in 1988-89, the increase being most steep in the case of total pulses. The fibre group is however expected to register an increase of 46 per cent in 1989-90 over 1988-89. The advance estimates of agricultural production in 1989-90 indicate that the index of foodgrain production is expected to be about 202 in this year which is the highest so far recorded. Similarly, the overall index of agricultural production is expected to increase by 18 to 20 per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

Index numbers of agricultural production by broad groups

(पाया : १९६७-७० = १००)
(Base : 1967-70 = 100)

पिकांचा गट	भार Weight	वर्ष/Year						Group of crops
		1980-81	1983-84	1985-86	1986-87	1987-88	1988-89	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
तृणधान्ये ..	45.05	153.1	173.7	132.8	108.1	163.5	168.0	Cereals
कडधान्ये ..	10.44	101.0	154.0	142.2	118.6	172.5	211.2	Pulses
एकूण—अन्नधान्ये	55.49	143.3	170.0	134.6	110.1	165.2	176.1	Total—Foodgrains
गळितांची धान्ये ..	10.54	106.9	137.5	85.2	78.0	120.6	166.4	Oilseeds
तंतू पिके ..	8.46	89.7	59.8	145.7	65.2	108.6	100.5	Fibres
संकीर्ण ..	25.51	167.5	182.4	165.1	149.7	176.0	180.1	Miscellaneous
एकूण—धान्येतर	44.51	138.4	148.4	142.5	116.7	150.0	161.7	Total—Non-foodgrains
सर्व गट ..	100.00	141.1	160.4	138.1	113.0	158.4	169.7	All Groups

जलसिंचन

४.७. वर्ष १९८८-८९ मध्ये ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्र २०.९१ लाख हेक्टर होते ते मागील वर्षातील १८.३ लाख हेक्टरपेक्षा १४ टक्क्यांनी जास्त आहे. १९८८-८९ मध्ये एकूण ओलिताखालील क्षेत्र २६.९ लाख हेक्टर होते व ते मागील वर्षाच्या तुलनेत १३ टक्क्यांनी जास्त आहे.

४.८. राज्यातील राज्यस्तरावर निर्माण केलेली पाटबंधारे योजनांद्वारे जलसिंचन क्षमता १९८८-८९ मध्ये मागील वर्षापेक्षा ९० हजार हेक्टरांनी वाढून जून १९८९ अखेर ती एकूण २५.५४ लाख हेक्टर झाली. त्यांपैकी १२.५० लाख हेक्टर क्षमता (४९ टक्के) अवर्षणप्रवण भागामध्ये निर्माण करण्यात आली.

कृषि गणना

४.९. महाराष्ट्रात १९८५-८६ मध्ये घेतलेल्या कृषि गणनेनुसार ८१.०१ लाख भूधारक खातेदार होते. १९८०-८१ गणनेनंतरच्या पाच वर्षांच्या कालावधीत त्यात १८ टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसून येते. ही

Irrigation

4.7. The net area irrigated in 1988-89 increased by 14 per cent to 20.91 lakh hectares as compared to 18.3 lakh hectares in the earlier year. The gross irrigated area in 1988-89 was 26.9 lakh hectares showing an increase of 13 per cent over previous year.

4.8. The surface irrigation potential created in the State by State sector irrigation works increased by nearly 90 thousand hectares in 1988-89 over the previous year and stood at 25.54 lakh hectares at the end of June, 1989. Of this, 12.50 lakh hectares i.e. 49 per cent was in the chronically drought affected areas.

Agricultural Census

4.9. According to the agricultural census held in Maharashtra during 1985-86 there were 81.01 lakh operational holdings in the State showing an increase of

वाढ १९७१-८१ या दशकातील झालेल्या ३९ टक्के या लक्षणीय वाढीनंतर झाली आहे. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे १९७५ च्या कमाल जमीन धारणा कायदानुसार जमीन धारणेवर घालण्यात आलेली मर्यादा हे असावे. तथापि, एकूण विहित धारण जमिनीचे क्षेत्रामध्ये १९८०-८१ वर्षापासून फारसा बदल झाला नाही व १९८५-८६ मध्ये ते २१३.५२ लाख हेक्टर होते. त्यामुळे १९८०-८१ मध्ये सरासरी प्रत्येक खातेदाराने धारण केलेले ३.११ हेक्टर क्षेत्र १९८५-८६ अखेर २.६४ हेक्टर इतके कमी झाले. १९७०-७१ व १९७६-७७ च्या कृषि गणनेनुसार सरासरी प्रत्येक खातेदारांकडील क्षेत्र अनुक्रमे ४.२८ हेक्टर व ३.६६ हेक्टर होते.

४.१०. भूधारक खातेदारांच्या संख्येतील पाच वर्षांच्या (१९८०-८१ ते १९८५-८६) काळात झालेली ही वाढ, १ हेक्टरपेक्षा कमी व १ ते २ हेक्टर क्षेत्र असलेल्या सीमांतिक व अल्पभूधारक खातेदारांच्या संख्येत, प्रकृषिने दिसून आली. ज्यांचे क्षेत्र १.० हेक्टरपेक्षा कमी आहे अशा भूधारक खातेदारांच्या संख्येत २९ टक्के व १ ते २ हेक्टर क्षेत्र असलेल्या भूधारकांच्या संख्येत ३७ टक्के वाढ झाली. लहान आकाराच्या भूधारक खातेदारांच्या संख्येत झालेल्या वाढीच्या उलट १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या भूधारक खातेदारांच्या संख्येत २६ टक्के घट झाली. परिणामतः धारण जमिनीच्या विहित क्षेत्राच्या आकारमानानुसार खातेदारांची संख्या व त्यांनी धारण केलेले क्षेत्र याबाबतच्या वर्गीकरणाने वरील काळात बराच बदल झाला. दोन हेक्टर किंवा त्याहून कमी आकाराच्या (यामध्ये सीमांतिक व अल्पभूधारकांचा समावेश होतो) जमीनधारक खातेदारांची टक्केवारी १९८०-८१ मधील ५१ वरून १९८५-८६ मध्ये ५७ पर्यंत वाढली व त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची टक्केवारी १९८०-८१ मध्ये १५ होती ती १९८५-८६ मध्ये २० झाली. १९७०-७१ मध्ये अल्प व सीमांतिक खातेदारांचा (४३.० टक्के) एकूण क्षेत्रामधील हिस्सा केवळ ९ टक्के होता. त्या उलट १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या भूधारक खातेदारांची टक्केवारी १९८०-८१ मधील ४.६ वरून १९८५-८६ मध्ये २.९ पर्यंत खाली आली. त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची टक्केवारी १९८०-८१ मधील २२ वरून १९८५-८६ मध्ये १७ पर्यंत खाली आली. १९७०-७१ मध्ये मोठ्या खातेदारांची संख्या एकूण खातेदारांच्या १० टक्के होती. परंतु त्यांनी धारण केलेले क्षेत्र मात्र एकूण क्षेत्राच्या ४० टक्के इतके होते.

कृषि पतपुरवठा

४.११. राज्यातील कृषि पतपुरवठा करणाऱ्या ज्या वित्तीय संस्था आहेत त्यामध्ये अल्प मुदतीची कर्जे देणाऱ्या प्राथमिक कृषि पत सहकारी संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्जे देणारी राज्य सहकारी शेत व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना अल्प व दीर्घ मुदतीची कर्जे देणाऱ्या व्यापारी व ग्रामीण बँका आणि कृषि क्षेत्रातील विकासासाठी पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांना पुनर्वित्तीय सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) या संस्थांचा समावेश आहे.

४.१२. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांचे १९८८-८९ मध्ये ७० लाख सभासद होते. ही संख्या राज्यातील एकूण खातेदारांच्या ८०.५ टक्के होती. ह्या संस्थांनी १९८८-८९ मध्ये २०.९ लाख सभासदांना ७१५ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. ह्या संस्थांनी १९८८-८९ मध्ये दर सभासदामागे दिलेले कर्जे १९८७-८८ मध्ये दिलेल्या ३,१८८

18 per cent during the five year period after the preceding census in 1980-81. This increase follows the phenomenal 39 per cent increase in the number of holdings in the decade 1971-81 and could be mainly due to the legislation introduced in 1975 in respect of ceiling on the size of holdings. However, total area of the operational holdings which was 213.52 lakh hectares in 1985-86 was practically the same as that observed in 1980-81. As a result, the average size of holding decreased from 3.11 hectares in 1980-81 to 2.64 hectares in 1985-86. In the censuses carried out in 1970-71 and 1976-77, the average size was 4.28 hectares and 3.66 hectares respectively.

4.10. During the period of five years between the two recent censuses, viz., 1980-81 and 1985-86, the increase in the number of holdings was more pronounced in the case of marginal and small holdings i.e. holdings of size below 1 hectare and of size between 1-2 hectares respectively. The number of holdings of size upto 1 hectare increased by 29 per cent, while those of size 1-2 hectares increased by 37 per cent. As against the increase in the number of small holdings, there was a decline of 26 per cent in the number of large holdings with size 10 hectares and above. Consequently, the distribution of holdings and their operated area according to size materially changed over the period. In the case of holdings of size two hectares or less (which covers marginal and small holdings), their percentage to total holdings increased from 51 in 1980-81 to 57 in 1985-86, and the percentage of area held by them to total area increased from 15 in 1980-81 to 20 in 1985-86. In 1970-71, the small and marginal holdings (43 per cent) accounted for just 9 per cent of total area. In the case of large holdings of size 10 hectares and above, however, the percentage of number of holdings decreased from 4.6 in 1980-81 to 2.9 in 1985-86; and the percentage of the area of these holdings declined from 22 in 1980-81 to 17 in 1985-86. In 1970-71, the number of large holdings constituted 10 per cent of the total number of holdings while the area of such large holdings was as much as 40 per cent of total area.

Agricultural Finance

4.11. Different financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Co-operative Societies extending short term loans to their members, State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank giving term loans to cultivators, Commercial and Regional Rural Banks extending short term and long term credit to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend credit for the development of the agricultural sector.

4.12. The Primary Agricultural Credit Co-operative Societies with a membership of 70 lakh in 1988-89 covered about 80.5 per cent of the Khatadars in the State. These societies advanced Rs. 715 crore to 20.9 lakh members in 1988-89. On an average, loan advanced

पेक्षा ७ टक्क्यांनी जास्त म्हणजे ३,४२१ रुपये होते. १९८८-८९ मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जापैकी २३ टक्के म्हणजे १६८ कोटी रुपयांची कर्जे ११.३२ लाख अल्प भूधारकांना वाटण्यात आली.

४.१३. राज्य सहकारी शेती व ग्रामीण विकास बँक शेतीच्या विकासासाठी दीर्घ मुदतीची कर्जे देते. ह्या बँकेने १९८८-८९ मध्ये ९४ कोटी रुपयांच्या कर्जाचे वाटप केले. हे कर्ज गत-वर्षात दिलेल्या कर्जापेक्षा १७ कोटीने जास्त होते. जुलै-नोव्हेंबर, १९८९ या काळात बँकेने १४ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. गेल्या वर्षी याच कालावधीत केलेले कर्जवाटप २१ कोटी रुपये होते.

४.१४. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी शेती व संलग्न व्यवसायासाठी १९८७-८८ मध्ये दिलेले प्रत्यक्ष वित्तीय सहाय्य १९८६-८७ पेक्षा जास्त होते. ते १९८७-८८ मध्ये ३०१ कोटी रुपये होते. १९८६-८७ मध्ये ते २७२ कोटी रुपये होते. जून १९८८ च्या शेवटच्या शुक्रवारी १४.२९ लाख सभासदांकडून कर्जाची येणे बाकी १,१२५ कोटी रुपये होती. १९८७-८८ मध्ये केलेल्या एकूण वित्तीय सहाय्यापैकी २३१ कोटी रुपये (७७ टक्के) फक्त शेती व्यवसायासाठी होते. बाकीचे वित्तीय सहाय्य दूग्धव्यवसाय, कुक्कुट पालन, मत्स्यव्यवसाय व इत्यादी शेती संलग्न व्यवसायासाठी दिले होते. एकूण कर्जाची येणे बाकीपैकी फक्त शेती व्यवसायाचा वाटा ८७२ कोटी रुपये (७८ टक्के) होता. त्यापैकी जवळ जवळ तीन चतुर्थांश रक्कम मुदतीच्या कर्जाची होती. फक्त शेती व्यवसायाचे एकूण ८७२ कोटी रुपये येणे बाकीपैकी १०६ कोटी रुपये बाकी (१२ टक्के) १ हेक्टर पर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या २.१६ लाख खातेदारांकडे होती. तर १८४ कोटी रुपये (२१ टक्के) १ ते २ हेक्टर जमीन धारण करणाऱ्या २.४५ लाख खातेदारांकडे होती.

४.१५. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने (नाबाई) मंजूर केलेल्या पुनर्वित्त सहाय्य योजना १९८८-८९ मध्ये १९८७-८८ पेक्षा अधिक होत्या. १९८८-८९ मध्ये त्या १,९८७ इतक्या होत्या व १९८७-८८ मध्ये त्या १,४४१ इतक्या होत्या. परंतु मंजूर केलेले पुनर्वित्तीय सहाय्य १९८८-८९ मध्ये १७७ कोटी रुपये इतकेच होते व ते १९८७-८८ मध्ये २४६ कोटी रुपये होते. जुलै, १९८८ ते मार्च, १९८९ या काळात राज्यात मंजूर केलेले पुनर्वित्तीय सहाय्य हे अशाप्रकारच्या संपूर्ण भारतातील सहाय्याच्या ११ टक्के होते. मंजूर केलेल्या सहाय्यापैकी उपसा जलसिंचन व लघुसिंचन योजनासाठी ५२ टक्के, एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्पासंबंधी योजनासाठी १५ टक्के आणि फलोद्यानासाठी दहा टक्के सहाय्य होते. १९८८-८९ या वर्षात १७० कोटी रुपयांची वाटप केलेली रक्कम १९८७-८८ मध्ये वाटप केलेल्या १४२ कोटी रुपयांपेक्षा २० टक्क्यांनी अधिक होती. जुलै, १९८८ ते मार्च, १९८९ या काळात संपूर्ण भारतात केलेल्या वाटपाच्या रकमेच्या १०.४ टक्के वाटप राज्यामध्ये झाले. जुलै ते डिसेंबर, १९८९ मध्ये नाबाईने ११६ कोटी रुपयांच्या पुनर्वित्तीय सहाय्याच्या १,६६७ योजना मंजूर केल्या व ५५ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

४.१६. कृषि व्यवस्थेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी (१) जमीन कसणाऱ्या कृषांना मालकी हक्क प्रदान करणे, (२) जमीन धारणेबाबत विषमता कमी करणे आणि (३) धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास पायबंद घालून जमिनीचे एकत्रीकरण करणे असे तिसुती धोरण चालू ठेवण्यात आले.

per loanee member in 1988-89 was higher by 7 per cent at Rs. 3,421 than Rs. 3,188 advanced in 1987-88. Of the loans advanced in 1988-89, Rs. 168 crore i.e., 23 per cent of total loans advanced were given to 11.32 lakh small farmers.

4.13. The Maharashtra State Co-operatives Agriculture and Rural Development Bank advances long term loans for agricultural development. Its advances in 1988-89 were Rs. 94 crore which were Rs. 17 crore higher than that in the previous year. During July-November, 1989, it advanced Rs. 14 crore as against Rs. 21 crore advanced during the corresponding period in July-November, 1988.

4.14. The Public sector banks disbursed larger direct finance to agriculture and allied activities in 1987-88 than in 1986-87. The disbursements in 1987-88 were of Rs. 301 crore compared with Rs. 272 crore in 1986-87. The outstanding amount stood at Rs. 1,125 crore in 14.29 lakh accounts on the last Friday of June 1988. Out of the total disbursements in 1987-88, Agriculture proper accounted for Rs. 231 crore (77 per cent) The rest of the disbursements were to allied activities like dairy, Poultry farming, fisheries etc. Out of the total amount outstanding, share of agriculture proper was Rs. 872 crore (78 per cent). Nearly three-fourths of this outstanding amount on that day was of term loans. Of the total outstanding of Rs. 872 crore, for agriculture proper Rs. 106 crore (12 per cent) were in 2.16 lakh accounts with holding size upto 1 hectare and Rs.184 crore (21 per cent) were in 2.45 lakh accounts with holding size 1-2 hectares.

4.15. The number of schemes sanctioned for refinance assistance by NABARD was higher in 1988-89 than in 1987-88. In 1988-89 it was 1,987 as against 1,441 in 1987-88. However, the refinance assistance sanctioned in 1988-89 was, Rs. 177 crore as compared to Rs. 246 crore in 1987-88. The refinance assistance sanctioned in the State in the period July, 1988-March, 1989 was 11 per cent of the similar all-India assistance in the corresponding period. Minor and lift irrigation accounted for 52 per cent of the assistance sanctioned in 1988-89, followed by IRDP schemes (15 per cent) and plantations and horticulture (10 per cent). The amount disbursed in 1988-89 was higher by 20 per cent at Rs. 170 crore than Rs. 142 crore disbursed in 1987-88. Disbursals in the period July, 1988 to March, 1989 in the State were 10.4 per cent of all-India disbursals. NABARD had further sanctioned 1,667 scheme with refinance assistance of Rs. 116 crore and disbursed Rs. 55 crore between July-December, 1989.

Land Reforms in Maharashtra

4.16. The policy of reforming the agrarian system is continued. Under this policy (a) ownership rights are conferred on tenant cultivators, (b) inequalities in respect of land holdings are reduced and (c) fragmentation of holdings is prevented by consolidation.

४.१७. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या काळात कूळ कायदे अंमलात आले. त्यांची अंमलबजावणी करून जून १९८९ पर्यंत सुमारे १४ लाख कूळांना २३.९८ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी बहाल करण्यात आली.

४.१८. मुंबई जमीन धारणा तुकडीकरण प्रतिबंधक व एकत्रिकरण अधिनियम, १९४७ अन्वये जमीन एकत्रिकरणाचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली सुमारे ३५ हजार गावामधील २.४० कोटी हेक्टर जमिनीचा समावेश करण्याचे प्रस्तावित करण्यात आले आहे. ३१ मार्च, १९८९ पर्यंत २७,०९० गावातील काम पूर्ण होऊन २.०५ कोटी हेक्टर जमीन एकत्रिकरणाचे काम पूर्ण झाले. १९८९-९० मध्ये आणखी ८०० गावात ५.८५ लाख हेक्टर जमीन एकत्रिकरणाचे काम पूर्ण होईल. सध्याच्या गतीने सर्व काम पूर्ण करावयास सुमारे १० वर्षे लागतील.

४.१९. कमाल शेती जमीन धारणेवर २६ जानेवारी, १९६२ रोजी प्रथमतः मर्यादा घालण्यात आल्या. त्यावेळी ठरविलेल्या मर्यादा २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून खाली आणण्यात आल्या. मूळच्या कायद्यातील तरतुदी व्यक्तिगत खातेदारास लागू होत्या. त्या तरतुदी बदलून कमाल मर्यादा पती, पत्नी आणि त्यांची अज्ञान मुले यांचा समावेश असलेल्या कुटुंब या घटकाला लागू करण्यात आल्या आहेत. मूळ व सुधारित कायद्याखालील १.०९ लाख प्रकरणे दाखल करण्यात आली. त्यापैकी ९९.६ टक्के म्हणजे १.०८ लाख प्रकरणे जून, १९८९ अखेर निकालात काढण्यात आली व २.८६ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून जाहीर करण्यात आली. त्या जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन महाराष्ट्र राज्य कृषि महामंडळाला (सरकारी संस्था) देण्यात आली व २.१७ लाख हेक्टर जमीन १.३५ लाख जमीन नसलेल्या व्यक्तींना आणि ७५ सहकारी शेती संस्थांना वाटण्यात आली. चालू आर्थिक वर्षात (१९८९-९०) डिसेंबर, १९८९ पर्यंत जे २.४ हजार हेक्टरचे लक्ष्य देण्यात आलेले आहे, त्यापैकी २.२ हजार हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून १,८४५ जमीन नसलेल्या व्यक्तींना वाटप करण्यात आलेली आहे. काही जमिनी-बाबत विविध न्यायालयाचे स्थगिती आदेश आहेत, काही जमिनी-बाबत सूट मागण्यात आली आहे तर काही जमिनी लागवडीस अयोग्य आहेत. मुख्यतः या कारणामुळे उरलेल्या जमिनीचे वाटप अजून करण्यात आलेले नाही. जमीन नसलेल्या मागासवर्गीय व्यक्तींना जमिनीचे वाटप करताना प्राधान्य देण्यात आले व वर उल्लेखिलेल्या २.१७ लाख हेक्टर पैकी मार्च, १९८९ पर्यंत १.२४ लाख हेक्टर जमीन स्वतःची जमीन नसलेल्या ८०.३ हजार मागासवर्गीय व्यक्तींना देण्यात आली.

४.२०. स्वतःची जमीन नसलेल्या व्यक्तींना जमिनीचे वाटप केल्यानंतर जमीन सुधारणेसाठी व भांडवली खर्च म्हणून दर हेक्टरी २,५०० रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात येते. या योजनेखाली १९८८-८९ मध्ये ३.१ हजार लाभार्थींना १.२६ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य पुरविण्यात आले व ह्याच्या तुलनेत १९८७-८८ मध्ये ४.९ हजार लाभार्थींना १.१० कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात आले. या कार्यक्रमाच्या सुरवातीपासून ते मार्च, १९८९ अखेरपर्यंत १.३० लाख व्यक्तींचा ह्या योजनेखाली समावेश करण्यात आला व जवळ जवळ १२.३२ कोटी रुपयांचे अर्थ सहाय्य देण्यात आले.

वने

४.२१. राज्यातील वनाखालील क्षेत्र १९८८-८९ अखेरीस १९८७-८८ एवढेच म्हणजे ६३.९ हजार चौरस किलोमीटर, १.३ हजार चौरस किलोमीटर खाजगी वन क्षेत्र धरून होते.

4.17. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 and 1965. As a result of their implementation, the right of ownership was conferred on about 14 lakh tenants in respect of 23.98 lakh hectares of land by the end of June, 1989.

4.18. The programme of consolidation of holdings is being carried out under the provisions of the Bombay Prevention of Fragmentation and Consolidation of Holdings Act, 1947. Under this programme it is proposed to cover an area of 2.40 crore hectares from about 35 thousand villages. The work was completed in 27,090 villages covering area of 2.05 crore hectares by the end of March, 1989. The achievement in 1989-90 will be the completion of the work in 800 more villages covering an area of 5.85 lakh hectares. It would take nearly a decade more to complete the work at the current pace.

4.19. Ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962. The ceilings then prescribed were lowered from 2nd October, 1975. The unit of application, too, was changed from an individual to a family unit comprising husband, wife and their minor children. Under the original as well as revised Act, 1.09 lakh returns were filed, of which 1.08 lakh (or 99.6 per cent) were disposed by the end of June, 1989 and 2.86 lakh hectares of land was declared surplus. Of this land, 34.5 thousand hectares have been granted to the State owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd., a Government Company and 2.17 lakh hectares have been allotted to 1.35 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. In the current financial year (1989-90), against the target of 2.4 thousand hectares, 2.2 thousand hectares of land have been distributed to 1,845 landless persons upto December, 1989. Rest of the land has not been distributed so far as it is mainly involved in stay orders of various courts, or in exemption claims, or is found uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and out of 2.17 lakh hectares referred to above, 1.24 lakh hectares have been allotted to 80.3 thousand backward class landless persons, by March, 1989.

4.20. Landless allottees are given financial assistance at the rate of Rs. 2,500 per hectare for developing land or for capital expenditure. Under the scheme, 3.1 thousand beneficiaries were provided with Rs. 1.26 crore of financial assistance in 1988-89 as compared to 4.9 thousand beneficiaries with Rs. 1.10 crore of financial assistance in 1987-88. By the end of March, 1989, 1.30 lakh allottees were covered under the scheme since inception and this involved financial assistance of about Rs. 12.32 crore.

Forests

4.21. The area under forests at the end of 1988-89 was 63.9 thousand sq. kms. (inclusive of 1.3 thousand sq. kms. of private forest area), the same as in 1987-88.

राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या हे २०.७६ टक्के आहे. त्यापैकी ५७.२ हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्र वन विभागाच्या ताब्यात ५.१ हजार चौरस किलोमीटर महसूल विभागाच्या ताब्यात, तर उरलेले १.६ हजार चौरस किलोमीटर क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या ताब्यात होते. एकूण वन क्षेत्रापैकी ६० टक्के क्षेत्र, उत्पादन योग्य म्हणून ढोबळ मानाने ओळखता येईल. एकूण वनक्षेत्राच्या सुमारे ४१ टक्के क्षेत्र दाट जंगलाचे आहे, तर २८ टक्के (खुले जंगल म्हणून वर्गीकृत केलेल्या) वनक्षेत्राची घनता अवनिकरणामुळे, तुलनात्मक दृष्ट्या कमी आहे. उरलेल्या वनक्षेत्रापैकी २४ टक्के क्षेत्रात अत्यल्प प्रमाणात जंगल आहे आणि ७ टक्के वन क्षेत्रात गायराने व कुरणे आहेत.

४.२२. पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी मर्यादित प्रमाणात वृक्षतोड करण्याचा शासनाने निर्णय घेतला आहे. म्हणून महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाने १९८७-८८ पासून वृक्ष तोडण्याचे काम थांबविले आहे. शासनाच्या वरील धोरणामुळे राज्याच्या प्रमुख वनोत्पादनात (इमारती लाकूड, जळाऊ लाकूड) मोठ्या प्रमाणात घट अपेक्षित आहे. १९८९-९० मध्ये इमारती लाकडाचे उत्पादन सुमारे ६५ हजार घनमीटर व त्याचे मूल्य २६ कोटी रुपये अंदाजिले आहे. १९८८-८९ मध्ये हे उत्पादन १.५ लाख घनमीटर होते व त्याचे मूल्य ५२ कोटी रुपये होते. १९८९-९० मध्ये सरपणाचे उत्पादन १.७ लाख घनमीटर व त्याचे मूल्य २.७ कोटी रुपये अंदाजिले आहे. १९८८-८९ मध्ये सरपणाचे उत्पादन ५.८ लाख घनमीटर होते व त्याचे मूल्य ८.१ कोटी रुपये होते. १९८९-९० मध्ये वन खात्याच्या गौण वन उत्पादनाचे मूल्य ४३ कोटी रुपये इतके अपेक्षित आहे. यापैकी तेंदूची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे ३७ कोटी रुपये व ४.१ कोटी रुपये अंदाजिले आहे. गौण उत्पादनाच्या मूल्यातील २० कोटी रुपये लक्षणीय वाढ ही तेंदू पानाच्या किमतीत झालेल्या वाढीचा परिणाम आहे.

This is 20.76 per cent of the geographical area of the State. Of this, 57.2 thousand sq. kms. were managed by Forest Department, 5.1 thousand sq. kms. by the Revenue Department and 1.6 thousand sq. kms. by the Forest Development Corporation of Maharashtra. Of the total forest area, about 60 per cent can be reckoned productive to a large extent. Of total forest area, 41 per cent is under dense forest cover, another 28 per cent (classified as open forest) is with comparatively less dense cover due to degradation. Of the remaining forest area, 24 per cent has negligible forest cover and 7 per cent is under fodder and pastures.

4.22. With a view to maintaining environmental balance, the Government has restricted the clear felling of trees in the forest areas. The Forest Development Corporation of Maharashtra had therefore stopped clear felling of trees since 1987-88. As a result of Government policy there would be reduction in the major forest produce (i.e. timber, firewood) in the State to a large extent. The estimated production of timber in 1989-90 is about 65 thousand cubic meters valued at Rs. 26 crore compared with the production of 1.5 lakh cubic meters in 1988-89 valued at Rs. 52 crore. The estimated production of firewood in 1989-90 was 1.7 lakh cubic meters valued at Rs. 2.7 crore compared with 5.8 lakh cubic meters produced in 1988-89 valued at Rs. 8.1 crore. The value of minor forest produce in 1989-90 is estimated at Rs. 43 crore of which tendu leaves accounted for Rs. 37 crore and bamboo for Rs. 4.1 crore. The significant rise in the value of minor forest produce by Rs. 20 crore is due to rise in the price of tendu leaves.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6

१९८७-८८, १९८८-८९ व १९८९-९० मधील वन उत्पादन व त्याचे मूल्य

Production and value of forest produce in 1987-88, 1988-89 and 1989-90

बाब	परिमाण	1987-88	1988-89* (अस्थायी) (Provisional)	1989-90* (अंदाजित) (Estimated)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
(1) इमारतीचे लाकूड— उत्पादन .. मूल्य ..	हजार घनमीटर .. लाख रुपयांत ..	284 8,596	147 5,180	65 2,561	'000 cu. m. Rs. lakh	Timber .. Quantity .. Value
(2) जळाऊ लाकूड— उत्पादन .. मूल्य ..	हजार घनमीटर .. लाख रुपयांत ..	604 1,085	576 805	169 270	'000 cu. m. Rs. lakh	Firewood .. Quantity .. Value
(3) गौण वनोत्पादन— मूल्य .. त्यापैकी .. बांबू .. विडीची पाने ..	लाख रुपयांत ..	2,076 371 1,464	2,286 449 1,615	4,327 410 3,743	Rs. lakh	Minor forest produce .. Value of which .. Bamboo .. Tendu leaves

* यात महाराष्ट्र वन विकास महामंडळातील उत्पादनाच्या मूल्याचा समावेश नाही/Does not include the value of production by the Forest Development Corporation of Maharashtra.

मत्स्यव्यवसाय

४.२३. महाराष्ट्र राज्यात सुमारे ७२० कि.मी. लांबीचा समुद्र किनारा असून, नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि.मी. आहे. राज्यात, सागरी मच्छीमारीसाठी ८९ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र, गोड्या पाण्यातील मच्छीमारीसाठी ३ लाख हेक्टर आणि निमखाऱ्या जलातील १४,५०० हेक्टरचे क्षेत्र मच्छीमारीसाठी योग्य आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या अनन्य सागरी आर्थिक क्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ.कि.मी. असले तरी त्यातील ०.८९ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र सागरी खंडातील उतार भाग (कॉन्टीनेंटल शेल्फ) आहे. तो सागरी मच्छीमारीसाठी योग्य आहे. मत्स्य उत्पादनाची क्षमता सर्वत्र सारखी नसून, ती पाण्याच्या वाढत्या खोलीप्रमाणे घटत जाते. एकंदर ८९ हजार चौ.कि.मी. सागरी मच्छीमारी क्षेत्रापैकी ४४ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र ७० मीटर खोल आहे व या सागरी भागातच अधिक प्रमाणावर मच्छीमारी केली जाते. या क्षेत्राची मत्स्योत्पादन क्षमता दरवर्षी अंदाजे ३.७ लाख टन आहे. खोल सागरी क्षेत्रात मत्स्य उत्पादनाची ०.९ लाख टनाची अतिरिक्त क्षमता आहे.

४.२४. १९८७ च्या गणनेच्या सुधारित आकडेवारीनुसार १९८७-८८ या वर्षात सागरी मच्छीमार बोटींची संख्या १४,४३४ इतकी होती व ती १९८८-८९ मध्ये १५,००५ इतकी झाली. यापैकी ६,७७१ यांत्रिकी बोटी होत्या. १९८८-८९ मध्ये अंदाजित सागरी मत्स्योत्पादन ३.४६ लाख टन होते ते १९८७-८८ पेक्षा सुमारे १८ टक्क्यांनी जास्त होते.

४.२५. १९८८-८९ मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे ५० हजार टन असून ते १९८७-८८ पेक्षा सहा टक्क्यांनी अधिक आहे. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन जास्तीत जास्त वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. १९६१-६२ मध्ये गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन ११ हजार टन होते ते १९८८-८९ मध्ये ५० हजार टन झाले.

४.२६. गोड्या पाण्यातील मत्स्यबीजांचा साठा करण्यासाठी कलकत्त्याहून मत्स्यबीज आणण्यात येत होते. १९६७ पासून मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रम राबविला जात आहे. त्यामुळे स्थानिक उत्पादक मत्स्यबीजांची उपलब्धता वाढत असून १९८८-८९ मध्ये एकूण साठ्यामध्ये (२१.२२ कोटी) स्थानिक उत्पादक मत्स्यबीजांचा (६.८१ कोटी) हिस्सा ३२ टक्के होता.

Fisheries

4.23. Maharashtra has a coast-line of about 720 km. and rivers of about 3.2 thousand km. length. The area suitable for marine fisheries is 89 thousand sq. km., for inland fisheries 3 lakh hectares and for brackish water fishery 14,500 hectares. Though the area of exclusive marine economic zone of Maharashtra is 1.32 lakh sq. km., an area of 0.89 lakh sq. km., in the continental shelf is suitable for marine fisheries. The potential of fish catch is also not uniform and decreases with increasing depth. Of the 89 thousand sq. km. of area for marine fisheries, 44 thousand sq. km. is upto 70 metres in depth and is being harvested at optimum level. The potential of fish catch from this area has been estimated at 3.7 lakh tonnes per year. The deep sea area has an additional potential of about 0.9 lakh tonnes.

4.24. As per the revised figures based on 1987 Census, the number of boats used for marine fishing was 14,434 in 1987-88 which increased to 15,005 in 1988-89. Of these 6,771 were mechanised. The estimated marine fish catch in 1988-89 was 3.46 lakh tonnes, 18 per cent more than that in 1987-88.

4.25. The estimated inland fish catch in 1988-89 was 50 thousand tonnes, six per cent more than that in 1987-88. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible. The inland fish production in 1961-62 was only 11 thousand tonnes and it has now increased to 50 thousand tonnes in 1988-89.

4.26. The fish seed was being brought from Calcutta for stocking in inland waters. The implementation of fish seed production programme from 1967, gradually raised the availability of locally produced fish seed and in 1988-89, the local seed produced (6.81 crore) contributed to the extent of 32 per cent of the total stocking (21.22 crore).

५. उद्योग

५.१. भारत सरकारतर्फे केल्या जाणाऱ्या सर्व नोंदणीकृत कारखान्यांचा समावेश असलेल्या वार्षिक उद्योग पाहणीच्या नुकत्याच उपलब्ध झालेल्या १९८५-८६ च्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य भारतात अजूनही आघाडीवर आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील एकूण उत्पादन मूल्यात व मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा अनुक्रमे २३ व २६ टक्के होता. दहा वर्षांपूर्वी म्हणजे १९७५-७६ मध्ये एकूण उत्पादन मूल्यात व मूल्यवृद्धीत राज्याचा वाटा प्रत्येकी २५ टक्के होता. राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची दरडोई मूल्यवृद्धी भारतातील सर्व राज्यांच्या तुलनेत सर्वात जास्त होती. औद्योगिक रोजगाराचे लोकसंख्येची प्रमाणानुसार १९८१ पर्यंत महाराष्ट्र राज्य देशात प्रथम होते. १९८५ मध्ये ह्या बाबतीत भारतात महाराष्ट्राचा गुजरातनंतर दुसरा क्रमांक होता.

५.२. १९८५ च्या कारखाने सांख्यिकीवरून राज्यात १८,९२४ चालू कारखाने होते. ह्यापैकी फक्त १६ टक्के कारखाने ग्रामीण विभागात होते व एकूण कारखान्यांतील रोजगारात त्यांचा हिस्सा १४ टक्के होता. ग्रामीण विभागात बरेचसे कारखाने खाद्यवस्तू उत्पादन (२५ टक्के), लाकूड व लाकडाच्या वस्तूंचे उत्पादन (२२ टक्के), अधातू खनिज पदार्थ उत्पादन (१२ टक्के) ह्या उद्योग गटात होते. पण रोजगाराचा विचार करता ग्रामीण विभागात खाद्य वस्तू उत्पादन गटातील कारखान्यांचा मोठा वाटा (३२ टक्के) होता.

५.३. नवीन पायाभूत वर्ष १९८०-८१ धरून नोव्हेंबर, १९८९ (अलिकडचा उपलब्ध) साठीचा अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाचा (वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिता) निर्देशांक १९२.६ होता. तो नोव्हेंबर १९८८ च्या निर्देशांकापेक्षा १०.४ टक्के जास्त होता. नोव्हेंबर, १९८८ मधील निर्देशांक मागील वर्षापेक्षा ६.१ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८९-९० च्या पहिल्या आठ महिन्यांतील सरासरी निर्देशांक १९८८-८९ च्या त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.६ टक्क्यांनी जास्त होता. तर १९८८-८९ मधील ह्या कालावधीचा निर्देशांक १९८७-८८ च्या त्याच कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ८.८ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८८-८९ ह्या संदर्भ वर्षाचा सरासरी निर्देशांक १९८७-८८ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ७.९ टक्क्यांनी जास्त होता.

५.४. महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादनात (१) खाद्यवस्तू, (२) पेये, तंबाखू व तंबाखूची उत्पादने, (३) सुती कापड, (४) कापडाच्या वस्तू, (५) कागद, कागदाच्या वस्तू आणि मुद्रण, (६) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, (७) रसायने व रासायनिक पदार्थ, (८) धातूच्या वस्तू, (९) यंत्रसामग्री (विद्युत सामग्री सोडून), (१०) विद्युत यंत्रसामग्री साधने व उपकरणे आणि (११) परिवहन सामग्री व सुटे भाग या उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. तसेच देशात ह्या उद्योग गटांमुळे झालेल्या मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा बराच मोठा वाटा आहे. तसेच ह्या उद्योग गटांच्या १९८९-९० च्या पहिल्या आठ महिन्यांतील व १९८८-८९ च्या ह्याच कालावधीतील अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या सरासरी निर्देशांकाच्या आधारे असे अनुमान काढता येते की, राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील) १९८९-९० च्या पहिल्या आठ महिन्यात १९८८-८९ च्या त्याच कालावधीमधील उत्पादनापेक्षा जवळजवळ ४.२ टक्क्यांनी जास्त होते. तर १९८८-८९ मधील त्याच कालावधीतील उत्पादन त्याच्या आधीच्या म्हणजे १९८७-८८ वर्षातील संबंधित कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ११ टक्क्यांनी जास्त होते.

5. INDUSTRIES

5.1. According to the latest available results of Annual Survey of Industries (ASI) 1985-86, carried out by the Government of India, covering the registered factory sector, Maharashtra continues to be in the leading position in the industrial scene in India. The State accounted for 23 and 26 per cent of gross value of output and of value added respectively in the organised industrial sector of the country. Ten years before i.e. in 1975-76, the State's share in gross value of output and value added was 25 per cent each. The per capita value added in the State was the highest amongst all States in India. In the case of industrial employment in relation to population, Maharashtra was occupying the first Position till 1981. However in 1985, it ranked second in India, next to Gujarat.

5.2. As per factory statistics 1985, there were 18,924 working factories in the state. Out of these, only 16 per cent factories were located in rural areas, their share in total factory employment was about 14 per cent. In rural areas, most of the factories belonged to manufacture of Food products (25 per cent), manufacture of Wood and wood products (22 per cent) and Non-metallic mineral products (12 per cent). But, from the point of consideration of employment in rural areas the major share was of the factories-manufacturing of food and food products (32 per cent).

5.3. With the new base of 1980-81, the all-India index number of industrial production (for manufacturing sector) for the month of November 1989 (the latest available) was 192.6, showing an increase of 10.4 per cent over the index number of November 1988, which was higher by 6.1 per cent than that of its preceding year. The average index number for first eight months of 1989-90 was higher by 3.6 per cent than that for the same period of 1988-89. The latter was higher by 8.8 per cent than that for the corresponding period of 1987-88. The average index number for the full year of 1988-89 was higher by 7.9 per cent than that for 1987-88.

5.4. The industry groups (1) food products, (2) beverages, tobacco and tobacco products, (3) cotton textiles, (4) textile products, (5) paper and paper products and printing, (6) rubber, plastic, petroleum and coal products, (7) chemical and chemical products, (8) metal products, (9) machinery (except electrical machinery), (10) electrical machinery, apparatus and appliances and (11) transport equipments and parts contribute substantially to the industrial production in the State. These industry groups in the State also make sizeable contribution to the value added by them at all-India level. Based on the averages of all-India index numbers in respect of these industry groups for the first eight months of 1989-90 and those for the same period of 1988-89, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State was higher by about 4.2 per cent in the first eight months of 1989-90 than that for the corresponding period in 1988-89 and the latter was higher by 11 per cent than that in 1987-88.

५.५. मुंबई महानगर व पुणे ह्या औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेल्या विभागांच्या बाहेर उद्योग स्थापन करण्यास उत्तेजन देण्यावर शासकीय प्रयत्नांचा भर आहे. राज्याच्या एकूण औद्योगिक रोजगारात मुंबई, ठाणे व पुणे हे तीन जिल्हे वगळता इतर जिल्हांचा वाटा १९७५ मध्ये २३ टक्के होता, तो १९८८ मध्ये ३६ टक्के इतका वाढला. मुंबईत १९८२ मध्ये सुती कापड उद्योगात झालेल्या संपामुळे रोजगारात घट झाली. त्यामुळे सुती कापड उद्योग वगळता इतर सर्व उद्योगांच्या रोजगारात ह्या जिल्हांचा हिस्सा १९७५ मध्ये २० टक्के होता, त्यात वाढ होऊन तो १९८८ मध्ये ३३ टक्के झाला. औद्योगिक रोजगारात (सुती कापड उद्योग वगळून) १९७५ ते १९८८ या काळात झालेल्या निव्वळ वाढीत-सुद्धा या जिल्हांचा मोठा (८७ टक्के) हिस्सा होता.

५.६. महाराष्ट्रात गेल्या दोन दशकांत संघटित उद्योग घटकात लक्षणीय रचनात्मक बदल झाल्याचे दिसून येते. सातव्या दशकाच्या सुरुवातीस ग्राहक वस्तू उद्योगास महत्त्वाचे स्थान होते आणि संघटित उद्योगांच्या एकूण मूल्यवृद्धीत ह्यांचा वाटा ५२ टक्के होता. परंतु अलिकडच्या काळात ह्या उद्योगगटांचे महत्त्व कमी झाले असून, भांडवली वस्तू उद्योग (विद्युत आणि बिगर विद्युत यंत्रसामग्री, परिवहन साहित्य आणि इतर उत्पादन करणारे उद्योग) आणि अंतरिम वस्तू उद्योग (पेट्रोलियम, रसायने, मूलभूत धातू आणि अधातू वस्तू) ह्या उद्योगांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भांडवली वस्तू उद्योग व अंतरिम वस्तू उद्योग ह्या उद्योग गटांच्या एकत्रित मूल्यवृद्धीच्या एकूण मूल्यवृद्धीतील हिश्यांत वाढ होऊन १९८७-८८ मध्ये तो ७९ टक्के झाला. १९६० मध्ये तो ४८ टक्के व १९७३-७४ मध्ये ६६ टक्के होता.

५.७. संघटित उद्योगांच्या स्थिर भांडवल गुंतवणुकीत गेल्या १४ वर्षांत भरवी वाढ झाली आहे. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आधारे १९८७-८८ मध्ये राज्यातील उद्योगांत १२,००८ कोटी रुपये अंदाजित भांडवल गुंतले होते, तर १९७३-७४ मध्ये ते १,७९७ कोटी रुपये होते. फक्त वस्तुनिर्माण उद्योग गटांचा (तक्ता क्रमांक ७ मधील "इतर" उद्योग गट वगळून) विचार केला असता, १९७३-७४ मधील १,२०९ कोटी रुपये गुंतवणुकीत १९८७-८८ मध्ये वाढ होऊन ती ६,८७४ कोटी रुपये झाली. "इतर" या उद्योग गटांत प्रामुख्याने विद्युत निर्मिती व वितरण यांचा समावेश होतो. त्या गटातसुद्धा १९७३-७४ च्या ५८८ कोटी रुपये गुंतवणुकीत वाढ होऊन ती १९८७-८८ मध्ये ५,१३४ कोटी रुपये झाली.

5.5 The thrust of the Government effort is on encouraging the establishment of industries in areas other than the industrially advanced Bombay Metropolitan Region and Pune. In factory employment, the share of all the districts other than the districts of Greater Bombay, Thane and Pune went up to 36 per cent in 1988 from 23 per cent in 1975. If the cotton textile industry which was affected by the strike conditions in Bombay during 1982 is excluded, then the share in employment of these districts increased from 20 per cent in 1975 to 33 per cent in 1988. These districts also claimed a very large percentage viz: 87, of the total net additional factory employment (excluding cotton textile industries) between 1975 and 1988.

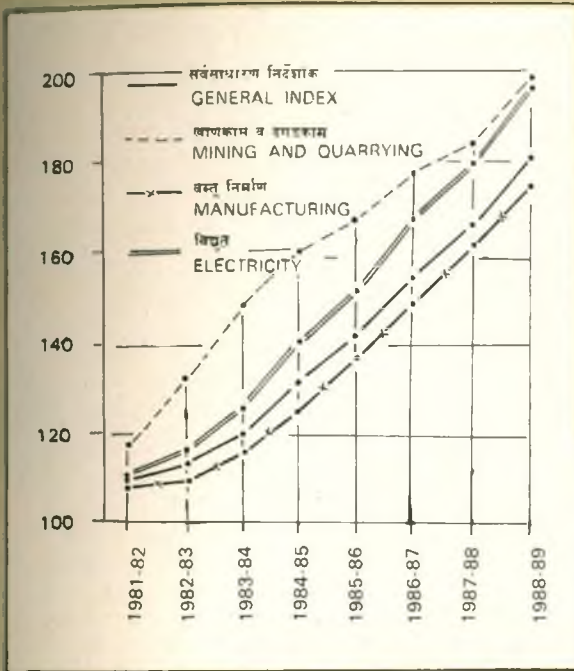
5.6 The composition of the organised industrial sector in Maharashtra has undergone a considerable change in the last two decades. In the early 60's, the consumer goods industries were quite important and the value added by these industries was about 52 per cent of total value added by all the organised industries together. But, in the recent past, the relative importance of these industries has declined and the capital goods industries (machinery electrical and non-electrical, transport equipments and other manufacturing industries) and intermediate goods industries (Petroleum products, chemicals, metal and non-metallic products) have gained importance. Relative contribution, in terms of value added, of the capital goods and the intermediate goods industries together has now increased to 79 per cent in 1987-88 which was 48 per cent in 1960 and 66 per cent in 1973-74.

5.7. Investment in fixed capital in the organised industries considerably increased during the last 14 years. As per the Annual Survey of Industries, the estimated investment in 1987-88 in the State was Rs.12,008 crore as against Rs. 1,797 crore in 1973-74. If the manufacturing industries alone are considered (which is exclusive of the industry group "others" in Table No. 7, then the investment in them increased to Rs. 6,874 crore in 1987-88 while it was Rs. 1,209 crore in 1973-74. Industry group "others" essentially consists of electricity generation and distribution. In this group also, the investment went up to Rs. 5,134 crore in 1987-88 from Rs. 588 crore in 1973-74.

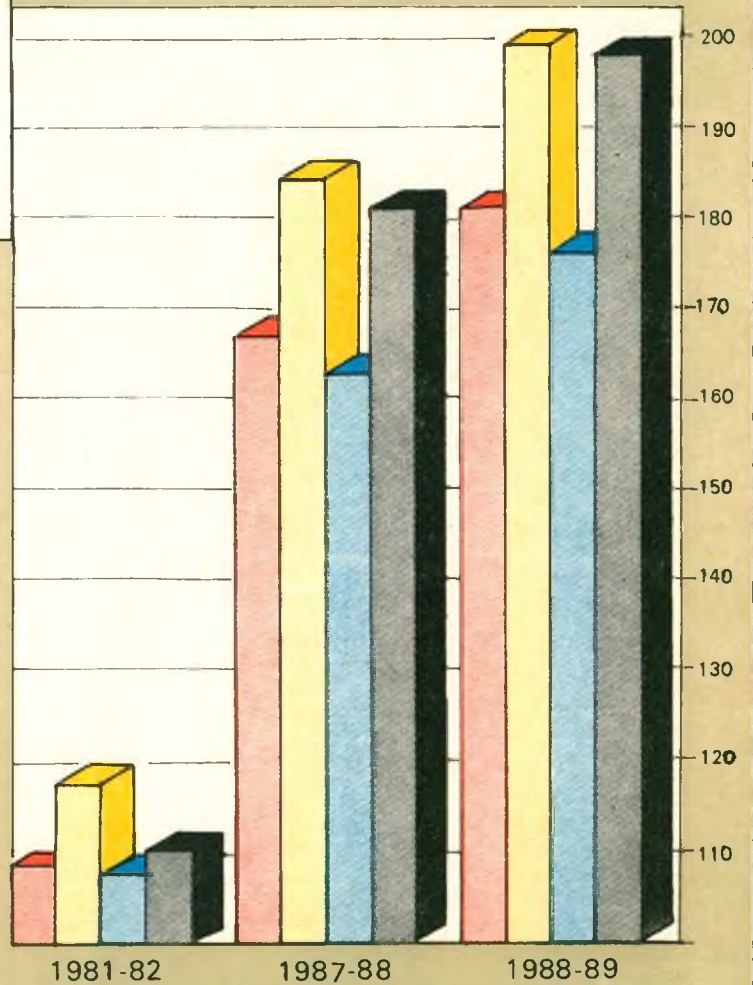
भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1980-81 = 100

- सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX
- खानकाम व दगड काम
MINING AND QUARRYING
- वस्तुनिर्माण
MANUFACTURING
- विद्युत
ELECTRICITY

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
Important characteristics of industries in Maharashtra State

(रुपये काटीत/Rs.in crore)

उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर भांडवल Fixed capital (3)	खेळते भांडवल Working capital (4)	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh) (5)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (6)	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consumed, (9)	एकूण निविष्टी Total input (10)	मूल्यवद्धी Value added by manufacture		Industry Group (1)
						मूल्य Value (7)	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (8)			मूल्य Value (11)	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (12)	
(1) खाद्य वस्तू	1986-87 1987-88	614 705	251 263	318 355	74.0 92.5	3,020 3,800	10.2 11.5	+2,406 3,079	2,656 3,378	301 336	5.0 5.4	Food products.
(2) पेये, तंबाखू व संबंधित उद्योग	1986-87 1987-88	55 54	87 71	159 176	27.3 31.5	390 378	1.3 1.1	206 198	281 277	102 90	1.7 1.4	Beverages, tobacco and related products.
(3) सुती कापड	1986-87 1987-88	420 390	(-)-40 (-)-18	640 534	242.3 209.3	1,573 1,384	5.3 4.2	759 703	1,078 989	433 341	7.2 5.5	Cotton textiles
(4) लोकर, रेशीम व मनुष्य निर्मित तंतूचे कापड.	1986-87 1987-88	388 410	107 156	222 254	90.2 113.8	1,466 1,469	4.9 4.5	865 852	1,146 1,145	282 266	4.7 4.3	Wool, silk and man-made fibre textiles.
(5) कापडाच्या वस्तू	1986-87 1987-88	42 51	42 47	59 65	17.1 20.8	399 526	1.3 1.6	260 341	328 431	64 84	1.1 1.3	Textile products.
(6) लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर इत्यादी.	1986-87 1987-88	9 10	10 13	26 18	3.4 3.6	59 56	0.2 0.2	38 34	47 43	10 11	0.2 0.2	Wood products, furniture and fixtures.
(7) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	1986-87 1987-88	347 392	144 138	151 157	55.9 61.2	789 903	2.7 2.7	429 497	572 662	183 181	3.0 2.9	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
(8) कातडी व कातडाच्या, केसाळ कातडाच्या व कातडाच्या पर्यायी वस्तू.	1986-87 1987-88	6 10	7 11	11 13	5.1 6.3	58 91	0.2 0.3	38 61	46 74	11 15	0.2 0.2	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7—contd.

(रुपये को टोट/RS. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	हेळते भांडवल Working capital	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consum- ed	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवद्दी Value added by manufacture		Industry Group
						मूल्य Value	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(9) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ	1986-87 1987-88	1,291 1,252	917 960	453 391	216.1 221.1	5,505 5,325	18.6 16.2	3,320 3,090	4,259 4,033	1,080 1,111	18.0 17.7	Basic Chemicals and chemical products.
(10) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणु इंधनाची प्रक्रिया	1986-87 1987-88	521 668	197 299	126 123	55.1 52.0	3,497 4,127	11.8 12.5	2,759 3,488	2,950 3,713	467 333	7.8 5.3	Rubber, plastic, petroleum and coal products and processing of nuclear fuel.
(11) अघातू खनिज पदार्थ	1986-87 1987-88	367 377	76 116	107 117	32.0 36.0	475 577	1.6 1.8	207 250	344 412	100 118	1.7 1.9	Non-metallic mineral products
(12) मूलभूत धातू व मिश्रधातू	1986-87 1987-88	448 413	170 217	223 199	86.2 87.7	2,335 2,313	7.9 7.0	1,565 1,532	1,946 1,922	337 333	5.6 5.3	Basic metal and alloys industries.
(13) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग यंत्रे व सामग्री सोडून.	1986-87 1987-88	151 224	125 173	152 172	80.0 85.3	880 1,080	3.0 3.3	520 606	631 758	229 278	3.8 4.5	Metal products and parts except machinery and equipment.
(14) परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्र सामग्री	1986-87 1987-88	792 876	657 750	492 528	219.9 256.1	3,436 4,109	11.5 12.5	2,027 2,410	2,489 2,962	853 998	14.2 16.0	Machinery and equipment other than transport equipment
(15) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	1986-87 1987-88	864 986	406 461	299 290	160.6 174.0	2,321 2,671	7.8 8.1	1,427 1,631	1,670 1,930	566 617	9.4 9.9	Transport equipment and parts
(16) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1986-87 1987-88	56 56	49 71	54 58	22.0 26.9	277 479	0.9 1.5	136 282	170 347	99 123	1.6 2.0	Other manufacturing industries.
(17) इतर	1986-87 1987-88	4,445 5,134	596 633	493 548	173.5 236.4	3,195 3,645	10.8 11.0	1,103 1,215	2,176 2,487	889 1,009	14.8 16.2	Others
एकूण	{ 1986-87 1987-88	10,816 12,008	3,801 4,361	3,985 3,998	1,560.6 1,714.5	29,675 32,933	100.0 100.0	18,065 20,269	22,789 25,563	6,006 6,244	100.0 100.0	Total

१९८७-८८ चे आकडे अस्थायी आहेत/1987-88 Figures are Provisional.

५.८. वरील ५.६ ह्या परिच्छेदात नमूद केल्याप्रमाणे मूल्यवृद्धीचा विचार करता भांडवली वस्तू व अंतरिम वस्तू उद्योग गटांना महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. उत्पादन उद्योग गटांच्या एकूण स्थिर भांडवली गुंतवणुकीत १९७३-७४ ते १९८७-८८ मध्ये झालेल्या वाढीत ह्या उद्योग गटांचा हिस्सा ७१ टक्के होता. तक्ता क्रमांक ७ मध्ये १९८६-८७ व १९८७-८८ या वर्षासाठी महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांची ठळक वैशिष्ट्ये दिली आहेत.

५.९. १९८७-८८ मध्ये मूल्यवृद्धी ६,२४४ कोटी रुपये होती व ती १९८६-८७ पेक्षा ४ टक्क्यांनी जास्त होती. ही मूल्यवृद्धीत झालेली वाढ खालील उद्योग गटांमुळे झाली. (१) खाद्य वस्तू, (२) कापडाच्या वस्तू, (३) रसायने व रासायनिक पदार्थ, (४) अधातू खनिज पदार्थ, (५) धातूच्या वस्तू, (६) यंत्र आणि यंत्रसामग्री, (परिवहन सामग्री सोडून) (७) परिवहन सामग्री व सुटे भाग आणि (८) उत्पादन करणारे इतर उद्योग.

रोजगार आकारमानाप्रमाणे ठळक वैशिष्ट्ये

५.१०. रोजगारांच्या आकारमान वर्गाप्रमाणे कारखान्याबाबतची ठळक वैशिष्ट्ये, उदाहरणार्थ कारखान्यांची संख्या, उत्पादक भांडवल, रोजगार, एकूण उत्पादन मूल्य व मूल्यवृद्धी तक्ता क्रमांक ८ मध्ये दिली आहेत. सादर माहिती वार्षिक उद्योग पाहणी १९८७-८८ च्या आधारे दिली आहे. राज्यात एखाद्या उद्योग समूहाचे एकाच उद्योग गटात एकापेक्षा जास्त कारखाने असल्यास त्यांना एकच एकत्र प्रपत्र भरण्याची परवानगी आहे. असे १४२ कारखाने खालील विश्लेषणातून वगळण्यात आले आहेत.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8

महत्वाच्या औद्योगिक बाबींचे रोजगारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८७-८८)

Important industrial characteristics by size class of employment (1987-88)

रोजगार आकारमान वर्ग	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total of				दर कर्मचाऱ्यामाग मूल्य (हजार रुपये) Value per employee (Rs. '000)				
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employ- ment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	उत्पादक भांडवल Productive capital	एकूण उत्पादन मूल्य Gross value of out put	मूल्यवृद्धी Value added	Size class of employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
२० पेक्षा कमी	53.7	5.0	8.6	5.6	4.4	53.5	171.1	22.5	Below 20
२०-४९	26.4	7.4	12.5	9.2	7.4	54.2	190.8	26.2	20-49
५०-९९	9.2	6.4	10.0	9.0	7.5	59.0	235.8	33.4	50-99
१००-१९९	4.9	9.2	10.4	10.3	9.7	81.2	259.4	41.1	100-199
२००-४९९	3.5	18.6	16.7	17.8	20.2	101.9	278.7	53.3	200-499
५०० आणि जास्त	2.3	53.4	41.8	48.1	50.8	117.0	300.6	53.5	500 and above.
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	91.7	261.3	44.1	Total

५.११. प्रपत्रे सादर करणाऱ्या एकूण कारखान्यांपैकी ५४ टक्के कारखान्यांत २० पेक्षा कमी कामगार होते व २६ टक्के, कारखान्यांत २० ते ४९ कामगार होते. फक्त २.३ टक्के कारखान्यांत ५०० पेक्षा जास्त कामगार होते. जरी ९९ पेक्षा जास्त कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण कमी (११ टक्के) असले, तरी या कारखान्यांचा एकूण कारखान्यांतील रोजगारात, उत्पादक भांडवलात, उत्पादन मूल्यात आणि मूल्यवृद्धीत दोन-तृतीयांशपेक्षा जास्त हिस्सा होता.

5.8. As mentioned in Para 5.6 above, the capital goods and the intermediate goods industries occupy relatively important position from the point of "value added". These industries claimed 71 per cent of the net additional investment in fixed capital between 1973-74 and 1987-88 in all the manufacturing industries together. The table No 7 gives salient features of the factory sector in Maharashtra for 1986-87 and 1987-88.

5.9. The value added during 1987-88 was Rs 6,244 crore, which was higher by 4 per cent than that in 1986-87. Industry groups contributing to this increase were (i) Food products, (ii) Textile products, (iii) Chemicals and chemical products, (iv) Non-metallic mineral products, (v) Metal products, (vi) Machinery and equipments other than transport equipments, (vii) Transport equipments and parts and (viii) Other manufacturing.

Salient features according to Employment Size.

5.10. Salient features e.g. number, productive capital, employment, value of output and value added of the factories with different employment sizes are given in Table No.8. These features are also based on the Annual Survey of Industries 1987-88. But, these are exclusive of about 142 factories which own more than one factory units belonging to the same industry group in the State as such factories are to furnish a single consolidated return.

5.11. About 54 per cent of the reporting factories were with employees below 20 and another 26 per cent between 20 and 49 employees, while only 2.3 per cent were with employees 500 and above. Though for factories with employees above 99, this percentage was relatively small (about 11 per cent of total factories), their total employment, productive capital, value of output and value added was quite substantial viz. more than two-third of all the factories together.

५.१२. सर्व उद्योगांचा एकत्रित विचार करता २० पेक्षा कमी कामगार असणारे कारखाने ५४ टक्के होते. ज्या उद्योग गटांत अशा कारखान्यांचे प्रमाण ५४ टक्क्यापेक्षा जास्त होते ते उद्योगगट म्हणजे धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (७२ टक्के), रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम, आणि कोळसा यांचे पदार्थ (६३ टक्के), कागद व कागदाच्या वस्तू (५८ टक्के), कापडाच्या वस्तू (५७ टक्के) आणि खाद्यवस्तू (५५ टक्के) होत. उलट-पक्षी मोठ्या कारखान्यांचे म्हणजे ५०० किंवा त्यापेक्षा अधिक कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण २.३ टक्के होते. ज्या उद्योग गटांत अशा मोठ्या कारखान्यांचे प्रमाण २.३ टक्क्यापेक्षा जास्त होते असे उद्योग गट म्हणजे सुती कापड (७.८ टक्के), परिवहन सामग्री (५.४ टक्के) आणि रसायने व रासायनिक पदार्थ (३.३ टक्के) हे होत. रोजगार आकारमानाप्रमाणे महत्त्वाच्या उद्योग गटातील कारखान्यांचे वर्गीकरण भाग २ मधील तक्ता क्रमांक १७-अ मध्ये दिले आहे.

भांडवल आकारमानाप्रमाणे ठळक वैशिष्ट्ये

५.१३. वार्षिक उद्योग पाहणी १९८७-८८ च्या आधारे यंत्र सामग्रीत गुंतलेल्या भांडवल आकारमान वर्गाप्रमाणे कारखान्यांबाबत ठळक वैशिष्ट्ये (रोजगार आकारमानाप्रमाणे वर निदर्शित केलेली) तक्ता क्रमांक ९ मध्ये दर्शविली आहेत. कारखान्यांच्या एकूण संख्येत १० लाख रुपयांपेक्षा कमी भांडवल गुंतविलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण ७३ टक्के होते तर एक कोटी रुपयांपेक्षा जास्त भांडवल असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ६.५ टक्के होते. परंतु एक कोटी रुपयांपेक्षा जास्त भांडवल गुंतलेल्या कारखान्यांचा उत्पादक भांडवलात, उत्पादनात आणि मूल्यवृद्धीत हिस्सा दोन-तृतीयांशपेक्षा जास्त होता. रोजगारात मात्र त्यांचा हिस्सा त्यामानाने कमी म्हणजे ५२ टक्के होता. परंतु या कारखान्यांचे एकूण कारखान्यांच्या संख्येतील प्रमाण (६.५ टक्के) पाहता रोजगारातील त्यांचा हिस्सा हा बराच जास्त होता. तरीमुद्धा दर लाख रुपये उत्पादक भांडवल मागे, रोजगार, उत्पादन आणि मूल्यवृद्धी ह्याचे प्रमाण, भांडवल गुंतवणूक कमी असणाऱ्या कारखान्यात भांडवल गुंतवणूक मोठी असणाऱ्या कारखान्यापेक्षा जास्त होते. भांडवल आकारमानाप्रमाणे महत्त्वाच्या उद्योग गटातील कारखान्यांचे वर्गीकरण भाग २ मधील तक्ता क्रमांक १७-ब मध्ये दिले आहे.

5.12. For all industries together, the percentage of factories with employment less than 20 was 54. The industry groups for which this percentage was higher than 54 are Metal products and parts (72 per cent), Rubber, plastic, petroleum and coal products (63 per cent), Paper and Paper Products (58 per cent), Textile Products (57 per cent) and Food products (55 per cent). On the other hand, for all industries together, the percentage of large sized factories i.e. with 500 or more employees was 2.3. The industry groups wherein the percentage of such large factories was higher than 2.3 are cotton textiles (7.8 per cent), transport equipments (5.4 per cent) and chemicals and chemical products (3.3 per cent). The distribution of factories by employment size for important industry groups is shown in Table No.17A of Part II.

Salient features according to Capital Size

5.13. Salient features (similar to those given for employment sizes) according to the size class of investment in plant and machinery, based on the Annual Survey of Industries, 1987-88, are given in table No. 9. Factories with investment upto Rs. 10 lakh were 73 per cent of the total number while those with investment above Rs. 1 crore were 6.5 per cent. But, these factories with investment above Rs. 1 crore claimed more than two-third of the total productive capital, value of output and value added, while in terms of employment they had relatively less share viz. 52 per cent but distinctively much higher than their share (6.5 per cent) in total number of factories. Even then the ratios of employment, the value of output and the value added per lakh rupees of productive capital were higher for the factories with relatively lower investment than for those having large investment. The distribution of factories by size class of capital for important industry groups is shown in Table No 17-B of Part II.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9

महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे भांडवल आकारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८७-८८) Important industrial characteristics by size class of capital (1987-88)

भांडवल आकारमान वर्ग (रुपयांत)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total of			दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे per lakh Rs. of productive capital					Size class of capital (in Rs.)	
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	कर्मचारी संख्या No. of employees	एकूण उत्पादन मूल्य (लाख रुपये) Gross Value of out put (Lakh Rs)	मूल्यवृद्धी Value added (Lakh Rs.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)	
० ते २.५ लाख	..	44.5	2.9	13.0	4.5	5.0	4.8	4.31	0.81	0. to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	..	15.7	2.1	5.9	3.0	2.9	3.1	4.07	0.66	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	..	7.9	1.4	3.6	2.1	2.2	2.7	4.11	0.73	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १० लाख	..	5.3	1.2	2.9	1.9	1.9	2.8	4.68	0.79	7.5 lakh to 10.0 lakh
१० लाख ते १५ लाख	..	6.1	2.1	4.2	3.2	3.6	2.2	4.40	0.83	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख	..	3.6	1.6	2.7	2.6	2.3	1.9	4.80	0.70	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	..	7.5	5.4	8.0	9.0	7.1	1.6	4.75	0.63	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	..	2.9	4.8	7.3	5.9	5.7	1.7	3.44	0.56	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	..	4.5	20.5	22.6	21.1	24.0	1.2	2.93	0.56	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	..	2.0	58.0	29.8	46.7	45.3	0.6	2.30	0.38	5 crore and above
एकूण	..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	1.1	2.85	0.48	Total

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

५.१४. सन १९८८ मध्ये २,२७० नवीन कारखाने नोंदले गेले. ह्या नवीन कारखान्यांत सुमारे ५६ हजार कामगार होते. नवीन कारखान्यांपैकी ९० टक्के लहान म्हणजे ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे कारखाने होते. प्रामुख्याने ज्या उद्योग गटांत नवीन कारखाने नोंदले गेले ते उद्योग गट म्हणजे यंत्रमागांसह सुती कापड उद्योग (१२ टक्के), लाकडाच्या वस्तू (१० टक्के), रबर, प्लॅस्टिक आणि पेट्रोलियम (८.२ टक्के), साखर कारखान्यांसह खाद्य वस्तू उद्योग (७.७ टक्के), रसायने आणि रासायनिक पदार्थ (६.५ टक्के), धातू आणि धातूच्या वस्तू (५.७ टक्के), यंत्रसामग्री, यांत्रिकी अवजारे आणि सुटे भाग (५.३ टक्के), कापडाच्या वस्तू (५.२ टक्के) आणि इलेक्ट्रॉनिक सह विद्युत यंत्रसामग्री (४.९ टक्के) हे होत.

औद्योगिक परवाने

५.१५. राज्य शासनाने प्रक्रिया करून केंद्र शासनास पाठविलेल्या अर्जांना त्यांच्याकडून औद्योगिक परवाने, इरादापत्रे आणि डीजीटीडी नोंद दिली जाते. १९८९-९० मध्ये डिसेंबर, १९८९ पर्यंत केंद्र शासनाने ७८ औद्योगिक परवाने, १६९ इरादापत्रे आणि ८१ डीजीटीडी नोंदणीपत्रे महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना दिली. १९८८ मध्ये या संख्या अनुक्रमे ७२, १९३ आणि १४९ होत्या. सदर इरादापत्रे आणि औद्योगिक परवाने लोह आणि अलोह उद्योग, विद्युत आणि इलेक्ट्रॉनिक यंत्रसामग्री, वाहतूक आणि औद्योगिक यंत्रे, औषधे आणि औषधाची निर्मिती, रसायने आणि खते, साखर, सिमेंट, कागद आणि कागदाच्या वस्तू इत्यादि उत्पादनात गुंतलेल्या उद्योगांना दिली आहेत.

उद्योगांना सहाय्य

५.१६. राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी व विकेंद्रीकरणासाठी मूलभूत सोयी उपलब्ध करून देणे, कर सवलती देणे, बीज भांडवल देणे इत्यादी मार्गांनी सहाय्य करण्याचे धोरण महाराष्ट्र शासन जाणीव पूर्वक अवलंबित असते. राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ (सिकॉम), महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय औद्योगिक पत महामंडळ, भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ, आयुर्विभा महामंडळ, सर्वसाधारण विमा महा मंडळ, व्यापारी बँका, महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग विकास महामंडळ, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, जिल्हा उद्योग केंद्रे, खादी व ग्रामोद्योग मंडळ आणि चार विभागीय विकास महामंडळे यांच्याद्वारे राज्य शासन हे उद्दिष्ट साध्य करते. या निरनिराळ्या संस्थांमार्फत राज्यातील उद्योगधंद्यांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील खालील परिच्छेदात थोडक्यात दिलेला आहे.

५.१७. उद्योगाचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी एकत्रित प्रोत्साहन योजना राज्यात १९६४ सालापासून राबविण्यात येते. त्यात वेळोवेळी बदल करण्यात आले आहेत आणि अलिकडे सप्टेंबर, १९८८ मध्ये करण्यात आलेल्या सुधारणा चालू वर्षी राबविल्या जात आहेत. या

New factories registered

5.14. The number of factories newly registered during 1988 was 2,270. Employment in these new factories was about 56 thousand workers. Amongst newly registered factories 90 per cent were small sized i.e. employing less than 50 workers. The main industry groups in which these factories are registered are Cotton Textiles including power looms (12 per cent), wood products (10 per cent); Rubber, plastic and petroleum products (8.2 per cent), Food products including sugar factories (7.7 per cent), Chemicals and chemical products (6.5 per cent), Metal and metal products (5.7 per cent), Machinery, machine tools and parts (5.3 per cent); Textile products (5.2 per cent) and electrical machinery including electronics (4.9 per cent).

Industrial Licenses

5.15. The Government of India receives the applications processed by the State Government and issues industrial licenses, letters of intents and DGTD registrations. During 1989-90 upto December, 1989 the Government of India issued 78 industrial licenses, 169 letters of intents and 81 DGTD registrations for the Maharashtra State. The corresponding figures during 1988 were 72, 193 and 149 respectively. These Letters of Intents/Industrial Licenses were given to industries engaged in manufacturing of Ferrous and nonferrous industries, Electrical and electronic equipments, Transportation and industrial machinery, Drug and Pharmaceuticals, chemicals and fertilisers, sugar, cement, paper and paper products etc.

Assistance to Industries

5.16. Government of Maharashtra has adopted a policy of assisting industrial growth and its dispersal in the State in such forms as creation of infrastructure, tax concessions and supply of seed money. The Government achieves its objectives through established organisations and certain all-India bodies like the State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra (SICOM), Maharashtra State Financial Corporation (MSFC), Industrial Development Bank of India (IDBI), Industrial Finance Corporation of India (IFCI), Industrial Credit and Investment Corporation of India Ltd. (ICICI), Life Insurance Corporation of India (LIC), General Insurance Corporation of India, commercial banks, Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), District Industries Centre (DIC), Khadi and Village Industries Board and four Regional Development Corporations. Assistance rendered by these agencies is described, in brief, in the following paragraphs.

5.17. The package scheme of incentives which is in operation in the State since 1964 and which is meant for dispersal of industries has been modified from time to time and the latest revision made during September,

सुधारित योजने अंतर्गत विक्रीकर, विद्युत कर आणि भांडवल गुंतवणूक महात्वात अधिक सवलत देण्यात आली आहे.

५.१८. महाराष्ट्रातील औद्योगिकदृष्ट्या अविकसित भागात उद्योगधंदे काढण्यासाठी "सिकॉम" उद्योजकांना आर्थिक, तांत्रिक व इतर सहाय्य करते. महाराष्ट्र शासनाची उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्याची सधन योजना (पॅकेज स्कीम ऑफ इनसेटीव्ह्ज) व भारत सरकारची केंद्रीय गुंतवणूक अंशदान योजना सुध्दा सिकॉम राबविते. (केंद्रीय गुंतवणूक अंशदान योजना ३० सप्टेंबर १९८८ पासून बंद करण्यात आली आहे.) भारतीय औद्योगिक विकास बँकेकडून दिल्या जाणाऱ्या वीज भांडवलासाठी अर्थ सहाय्य करण्याची योजनाही सिकॉम राबविते. मुदतीच्या कर्जासाठी भारतीय औद्योगिक विकास बँकेमार्फत मिळणाऱ्या पुनर्वित्त सहाय्यासाठी सिकॉम पात्र आहे आणि या प्रयत्नांचा व सहाय्यांचा परिणाम म्हणजे ऑक्टोबर, १९८९ अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यात अर्थ विकसित भागात १,५९४ कोटी रुपये भांडवली गुंतवणूक असलेले नियोजित ३४२ प्रकल्प होते. ह्याउलट मागील वर्षातील त्याच काळात ९९६ कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक असलेले ६२६ नियोजित प्रकल्प अर्धविकसित भागात होते.

1988, is in operation during the current year. Under the modifications, incentives in respects of sales tax, electricity duty, capital investment are liberalised.

5.18. SICOM offers financial, technical and other assistance to entrepreneurs for setting up of industries in industrially under developed areas of Maharashtra. It also acts as an agent for operation of the Package Scheme of Incentives of the State Government and also for the scheme of Central Investment subsidy scheme of the Central Government (The Central Investment subsidy scheme has been discontinued with effect from 30th September 1988). SICOM also operates the IDBI Scheme for provision of Seed Capital Assistance and has been notified as an eligible institution for the purpose of refinance of the term loans from the IDBI. As a result of these efforts and assistance, 342 projects involving an aggregate capital investment of Rs. 1,594 crore were committed for being set up in the underdeveloped areas of the State in the 12 months ending October, 1989, as compared to 626 units involving capital investment of Rs. 996 crore in the corresponding period of preceding year.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10
विविध योजनांखाली सिकॉमचे साध्य
Achievement of SICOM under the different Schemes

वाव (1)	परिमाण (2)	१२ महिन्यांतील साध्य/ Achievement in the 12 months ending		ऑक्टोबर १९८९ अखेरचे साध्य Cumulative achievement at the end of October 1989	Unit (2)	Item (1)
		ऑक्टोबर October 1988	ऑक्टोबर October 1989			
नियोजित घटक	संख्या	626	342	5,835	No.	Units committed
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	996	1,594	9,805	Rs. crore	Their Project cost
उत्पादन मुरू झालेले घटक	संख्या	168	218	4,067	No.	Units gone into production
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	422	532	3,905	Rs. crore	Their project cost
उभारणी चालू असलेले घटक*	संख्या	196	193	193	No.	Units under construction*
त्यांचा प्रकल्प खर्च*	कोटी रुपये	775	807	807	Rs. crore	Their project cost*
मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	58	71	584	Rs. crore	Total effective sanctions
वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	46	62	499	Rs. crore	Total disbursements
प्रोत्साहनाची सरसकट योजना—						Package Scheme of Incentives—
(अ) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	30	38	328	Rs. crore	(a) amount sanctioned
घटक	संख्या	191	175	2,145	No.	to units
(ब) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	11**	26**	177**	Rs. crore	(b) Amount disbursed
घटक	संख्या	48	176	1,515	No.	to units
केंद्रीय अर्थसहाय्य योजना—						Central Subsidy Scheme—
(अ) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	5.3	2.7	28.9	Rs. crore	(a) Amount sanctioned
घटक	संख्या	228	64	1,079	No.	to units
(ब) वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	3.2	2.4	21.8	Rs. crore	(b) Amount disbursed
घटक	संख्या	181	128	945	No.	to units.
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेकडून अर्थसहाय्य						Refinance from IDBI—
(अ) प्रस्ताव	संख्या	85	139	960	No.	(a) Proposals
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	31	73	347	Rs. crore	(b) Amount sanctioned
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	32	45	259	Rs. crore	(c) Amount availed
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेची वीज भांडवल योजना						Seed Capital Scheme of the IDBI
(अ) प्रस्ताव	संख्या	2	6	118	No.	(a) Proposals
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.1	0.4	6.7	Rs. crore	(b) Assistance sanctioned—
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.1	0.2	7.8	Rs. crore	(c) Availed
**कर लांबणीवर टाकण्याबाबत दिलेली प्रमाणे वगळून	कोटी रुपये	3.5	3.2	66.5	Rs. crore	Exclusive of deferral through issue of vouchers.

*अखेरपर्यंत/As at the end of

५.१९. महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळाने १९८८-८९ साली ७४ कोटी रुपयांची १,०७५ कर्जे मंजूर केली. त्याआधी १९८७-८८ मध्ये ७३ कोटी रुपयांची १,०६२ कर्जे मंजूर केली होती. सन १९८८-८९ मध्ये ५२ कोटी रुपयांचे वाटप करण्यात आले. मागील वर्षांही जवळजवळ एवढीच रक्कम वाटण्यात आली होती. सन १९८८-८९ या वर्षातील एकूण मंजूर कर्जांच्या रकमेपैकी ६७ टक्के रक्कम विकसनशील भागासाठी होती. जवळजवळ चार पंचमांश रक्कम लघुउद्योग घटकांसाठी मंजूर करण्यात आली. स्थापनेपासून मार्च, १९८९ अखेर महावित्तने ७५७ कोटी रुपयांची कर्जे मंजूर केली व ५०३ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

५.२०. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने १९८८-८९ मध्ये एकूण मंजूर केलेली व वाटप केलेली कर्जांची रक्कम १९८७-८८ च्या तुलनेत बरीच जास्त होती. बँकेने १९८७-८८ मध्ये ६४६ कोटी रुपये अर्थसहाय्य मंजूर केले होते. तर १९८८-८९ मध्ये ७३७ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य मंजूर केले होते. १९८७-८८ मध्ये वाटप झालेली रक्कम ५०८ कोटी रुपये होती तर १९८८-८९ मध्ये ती ५५९ कोटी रुपये होती.

५.२१. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने १९८८-८९ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे २२७ कोटी रुपये व १२५ कोटी रुपये होत्या व त्या १९८६-८७ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या रकमांपेक्षा (अनुक्रमे १७० कोटी रुपये व ८८ कोटी रुपये) जास्त होत्या. राज्यात महामंडळाने एप्रिल-डिसेंबर, १९८९ ह्या काळात आणखी ३५८ कोटी रुपये कर्ज मंजूर केले व १४३ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. या तुलनेत मागील वर्षी एप्रिल-डिसेंबर, १९८८ मध्ये १६३ कोटी रुपये मंजूर केले व ९१ कोटी रुपये वाटप केले होते.

५.२२. भारतीय औद्योगिक व पत गुंतवणूक महामंडळाने १९८८-८९ मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटकांना २८० कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर केले व १४६ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. १९८७-८८ मध्ये या रकमा अनुक्रमे २०७ कोटी व १३९ कोटी रुपये होत्या. महामंडळाने एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८९ मध्ये ३४८ कोटी रुपये मंजूर केले व १०० कोटी रुपयांचे वाटप केले. ह्या तुलनेत एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८८ मध्ये १४४ कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर केले व ४७ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले होते. ऑक्टोबर, १९८९ च्या अखेरीस महामंडळाने राज्यातील एकूण मंजूर केलेली रक्कम २,३१९ कोटी रुपये आणि वाटप केलेली रक्कम १,६४० कोटी रुपये होती व या रकमा देशातील एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमांच्या अनुक्रमे २३ व २५ टक्के एवढ्या मोठ्या प्रमाणात होत्या.

५.२३. आयुर्विमा महामंडळाने (वायदेबाजार खरेदी सोडून) १९८८-८९ मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटकांमध्ये, वित्तीय महामंडळामध्ये व राज्य विद्युत मंडळामध्ये एकूण १४१ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली. ह्या आधीच्या वर्षात ८५ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली होती. १९८८-८९ ह्या वर्षाच्या एकूण गुंतवणुकीपैकी ७० कोटी रुपये स्वायत्त संस्थांच्या क्षेत्रात व ६९ कोटी रुपये राज्य विद्युत मंडळामध्ये गुंतविले होते. त्या वर्षी आयुर्विमा महामंडळाने अखिल भारतीय पातळीवर केलेल्या एकूण गुंतवणुकीपैकी राज्यातील गुंतवणूक १८ टक्के होती. आयुर्विमा महामंडळाने एप्रिल-सप्टेंबर, १९८९ दरम्यान राज्यात आणखी ८० कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली. मार्च, १९८९ अखेर आयुर्विमा महामंडळाने ९१३ कोटी रुपये राज्यातील औद्योगिक घटकांत, राज्य वित्तीय महामंडळात व विद्युत मंडळात गुंतविले होते. ही रक्कम भारतातील एकूण गुंतवणुकीच्या १५ टक्के होती.

५.२४. महाराष्ट्र उद्योग विकास महामंडळाकडे मार्च, १९८९ अखेर १३२ उद्योग क्षेत्रांचा विकास करण्याचे काम सोपविले होते. मार्च, १९८८ अखेर ८७ उद्योग क्षेत्रांचे काम सोपविण्यात आले होते.

5.19. The loans sanctioned by MSFC during 1988-89 were Rs. 74 crore (to 1,075 units) as against Rs. 73 crore (to 1,062 units) in 1987-88. The amount of loans disbursed viz. Rs. 52 crore in 1988-89 were almost the same as in the earlier year. Of the loan amount sanctioned in 1988-89, 67 per cent was in the developing areas. Nearly four-fifth of the amount sanctioned in that year was to small-scale units. Since its inception (at the end of March, 1989), MSFC had sanctioned Rs. 757 crore of loans and disbursed Rs. 503 crore.

5.20. Aggregate financial assistance sanctioned or disbursed by IDBI in 1988-89 was much higher than that in 1987-88. Compared with Rs. 646 crore sanctioned in 1987-88, Rs. 737 crore were sanctioned in 1988-89. The amount disbursed, too, was more at Rs. 559 crore in 1988-89 as against Rs. 508 crore in 1987-88.

5.21. Both the sanctions and disbursements by the IFCI in 1988-89 were higher at Rs. 227 crore and Rs. 125 crore respectively than those (Rs. 170 crore and Rs. 88 crore respectively) in 1987-88. It further sanctioned Rs. 358 crore and disbursed Rs. 143 crore in the State between April-December, 1989. Compared with Rs. 163 crore sanctioned and Rs. 91 crore disbursed in April-December, 1988.

5.22. The sanctions and disbursements to industrial units in the State by ICICI in 1988-89 were Rs. 280 crore and Rs. 146 crore respectively as against Rs. 207 crore and Rs. 139 crore in 1987-88. It sanctioned and disbursed Rs. 348 crore and Rs. 100 crore respectively during April-October, 1989, compared with Rs. 144 crore sanctioned and Rs. 47 crore disbursed in April-October, 1988. At the end of October, 1989, its total sanctions in the State were Rs. 2,319 crore and disbursements Rs. 1,640 crore. Those formed quite a sizeable percentage viz. 23 per cent and 25 per cent respectively of the sanctions and disbursements in the country.

5.23. The LIC invested (excluding market purchases) Rs. 141 crore in industrial units, finance corporation and electricity board in the State during 1988-89 as against Rs. 85 crore invested during the earlier year. Of these, Rs. 70 crore were in corporate bodies and Rs. 69 crore in the electricity board. Of the total investment by LIC in India in that year, 18 per cent was in the State. It invested additional Rs. 80 crore in the State between April-September, 1989. Upto the end of March, 1989 LIC's investment in the industrial units, state financial corporation and electricity board in the State was Rs. 913 crore and this is 15 per cent of all-India investments.

5.24. The number of areas entrusted for development to the MIDC was 132 at the end of March, 1989 as against 87 areas at the end of March, 1988. The total

एकूण नियोजित ४४.८ हजार हेक्टर क्षेत्रापैकी २४,० हजार हेक्टर क्षेत्र महामंडळाच्या ताब्यात होते. भूखंड पाडता येण्याजोगे क्षेत्र १०.६ हजार हेक्टर होते. सन १९८८-८९ च्या अखेरीस १२,०७४ घटकांत उत्पादन सुरू होते आणि इतर १,९०४ घटकांची उभारणी चालू होती. महामंडळाचा १९८७-८८ चा व १९८८-८९ चा कार्यक्रम आणि १९८८-८९ अखेरपर्यंतची स्थिती पुढील तक्त्यात दर्शविली आहे.

planned area was 44.8 thousand hectares of which 24.0 thousand hectares was in its possession. The area of allotted plots was 10.6 thousand hectares. At the end of 1988-89, 12,074 units were in production and another 1,904 units were under construction. The table below gives the performance of MIDC in 1987-88 and 1988-89 and the position at the end of 1988-89.

तक्ता क्रमांक/TABLE No .11
महाराष्ट्र उद्योग विकास महामंडळाचे कार्य/Performance of MIDC

बाब (1)	कार्य/Performance		Cumulative at the end of 1988-89 च्या अखेरपर्यंत (4)	Item (1)
	1987-88 (2)	1988-89 (3)		
तयार केलेले भूखंड	1,592	1,650	25,513	Plots carved out
वाटप केलेले भूखंड	1,034	1,794	22,157	Plots allotted
बांधलेल्या छपऱ्या		5	2,896	Sheds constructed
वाटप केलेल्या छपऱ्या	64	26	2,855	Sheds allotted
उत्पादन सुरू असलेले घटक	936	1,213	12,074	Units in production
उभारणी चालू असलेले घटक	2,363	1,904	1,904	Units under construction
घटकांमध्ये गुंतविलेले भांडवल (रुपये कोटीत).	546	374	3,943	Total investment in units(Rs. crore.)

औद्योगिक विकासासाठी योजना

५.२५. राज्यातील औद्योगीकरणाला अधिक गती येण्यासाठी राज्य शासनाने खालील दोन महत्त्वाच्या योजना औद्योगिक प्रगतीसाठी जाहीर केल्या आहेत. (१) संपूर्ण राज्यात ६५ विस्तार केंद्रांची स्थापना करणे आणि (२) राज्यातील सर्व तालुक्यांत लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करणे. या दोन्ही योजनांची अंमलबजावणी शासनाने महाराष्ट्र उद्योग विकास मंडळाकडे सोपविली आहे.

विस्तार केंद्रे

५.२६. या ६५ विस्तार केंद्रासाठीच्या जागा निश्चित करण्यात आल्या असून या विस्तार केंद्रांत औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचा प्रस्ताव शासनाकडे सादर केला आहे. ह्यापैकी ६ ठिकाणी औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे काम पूर्ण झालेले आहे आणि ५० ठिकाणी जागा मिळविण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे.

लघु औद्योगिक वसाहती

५.२७. ज्या ठिकाणी औद्योगिक विकासासाठी इतर काही कामे झालेली नाहीत अशा प्रत्येक तालुक्यामध्ये लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे राज्य शासनाने जाहीर केले आहे. त्याप्रमाणे १४५ लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे प्रस्तावित आहे. महाराष्ट्र उद्योग विकास मंडळाने ८९ ठिकाणासाठीचे प्रस्ताव राज्य शासनाकडे सादर केले असून उर्वरित ५८ ठिकाणांच्या जागा निश्चित करण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे.

Programmes for Industrial Development

5.25. To accelerate the process of industrialisation in the State, the State Government announced following two important programmes for industrial development—

- (1) Establishment of 65 Growth Centres covering entire State and,
- (2) Programme of Mini Industrial Areas to cover all the talukas in the State.

The implementation of these programmes were entrusted by the Government to MIDC.

Growth Centres

5.26. The lands for all 65 Growth Centres have already been indentified and proposals for setting up Industrial Areas at these Growth Centres have been submitted to Government. Out of these, at 6 locations the Industrial Areas have already been set up and at 50 locations the land acquisition is in progress.

Mini Industrial Areas

5.27 The State Government also announced setting up of Mini Industrial Areas in every Tahsil wherever there is no other industrial activity. Accordingly, 145 Mini Industrial Areas are proposed to be set up. MIDC has already submitted proposals to State Government for 89 locations and the process for finalising locations for remaining 58 talukas is in progress.

औद्योगिक वसाहती

५.२८. राज्य शासनाने मार्च, १९८८ अखेर मंजूर केलेल्या १०९ औद्योगिक वसाहतींच्या संख्येत वाढ होऊन ती मार्च, १९८९ अखेरीस ११९ झाली. त्यापैकी ११२ सहकारी तत्वावर आहेत. आधीच्या वर्षी कार्यरत असलेल्या ८० सहकारी तत्वावरील औद्योगिक वसाहतींमध्ये कोणतीही वाढ झाली नाही. या वसाहतींमध्ये सन १९८८-८९ मध्ये ३३ छपऱ्या बांधण्यात आल्या तर १९८७-८८ मध्ये १६५ छपऱ्या बांधण्यात आल्या होत्या. मार्च, १९८९ अखेर एकूण ४,४६७ छपऱ्या बांधण्यात आल्या. सन १९८८-८९ मध्ये २९ घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली असून मार्च, १९८९ अखेर एकूण ४,५१३ घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली होती. सन १९८८-८९ मध्ये शासनाने ७४ लाख रुपयांचे समभाग भांडवल दिले आणि १.३२ कोटी रुपयांना शासन हमी राहिले.

५.२९. महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाने १९८८-८९ मध्ये मंजूर केलेले कर्ज व अनुदान अनुक्रमे ३.८० कोटी रुपये व १६ लाख रुपये होते. १९८७-८८ मध्ये ५.६७ कोटी रुपये कर्ज व ७.४ लाख रुपये अनुदान दिले होते. सन १९८८-८९ मध्ये कर्ज रूपाने वाटप केलेल्या एकूण रकमेपैकी १.०१ कोटी रुपये सुतारकाम व लोहारकाम यासाठी व ०.५७ कोटी रुपये ग्रामीण चर्मोद्योगासाठी दिले. एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८९ मध्ये कर्ज रूपाने दिलेली रक्कम २.१ कोटी रुपये होती व अनुदान १४ लाख रुपये होते. एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८८ या काळात ३५ लाख रुपये कर्ज व २ लाख रुपये अनुदान दिले होते.

५.३०. महाराष्ट्र राज्य लघु उद्योग विकास महामंडळाच्या १९८७-८८ मधील ९० कोटी रुपये उलाढालीत १९८८-८९ मध्ये वाढ होऊन ती १५२ कोटी रुपये झाली. एप्रिल-डिसेंबर, १९८९ मध्ये महामंडळाची उलाढाल ९८ कोटी रुपये झाली. त्यापैकी ११ कोटी रुपये व्यापारी साठवणीद्वारे, ४२ कोटी रुपये कच्च्या मालाच्या वितरणाद्वारे आणि पणन सहाय्याद्वारे ४३ कोटी रुपये झाली.

५.३१. सर्वसाधारण विमा महामंडळाने व राज्यातील त्यांच्या दुय्यम मंडळानी १९८८-८९ मध्ये ४९ कोटी रुपये अर्थसहाय्य मंजूर केले व ४१ कोटी रुपयांचे वाटप केले. १९८७-८८ मध्ये मंजूर अर्थसहाय्य व वाटप अनुक्रमे २६ कोटी रुपये व ४७ कोटी रुपये होते. एप्रिल-सप्टेंबर, १९८९ या काळात महामंडळाने आणखी ५९ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य मंजूर केले व ४५ कोटी रुपयांचे वाटप केले. एप्रिल-सप्टेंबर, १९८८ या काळात मंजूर आणि वाटप केलेली रक्कम अनुक्रमे २० कोटी रुपये व १६ कोटी रुपये होती.

महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

५.३२. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळाने १९८८-८९ मध्ये ९ कापड गिरण्यांचे अधिनियमन केले. यापैकी काही गिरण्या ताब्यात घेण्यापूर्वी आजारी होत्या. या गिरण्यांमध्ये यावर्षी साधारणपणे २० हजार कामगार होते. या सर्व गिरण्यांमध्ये ३.२ लाख चात्या होत्या व ६.३ हजार माग होते. जुलै, १९८८ ते मार्च, १९८९ मध्ये महामंडळाची उलाढाल ८० कोटी रुपये होती व ती १९८७-८८ मधील संबंधित काळातील उलाढालीपेक्षा ११ कोटी रुपयांनी जास्त होती. एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८९ मध्ये महामंडळाची उलाढाल ६६ कोटी रुपये झाली. या तुलनेत ती १९८८ च्या ह्याच कालावधीत ६२ कोटी रुपये होती.

Industrial Estates

5.28 The number of industrial estates approved by State Government has increased to 119 by the end of March, 1989 from 109 in March, 1988. Of these, 112 are on co-operative basis. There was no addition in the 80 co-operative industrial estates which were functioning in previous year. The number of sheds constructed in these estates in 1988-89 was 33 as against 165 constructed in 1987-88. By the end of March, 1989 the total number of sheds constructed was 4,467. During 1988-89, 29 units started production. The progressive total of units that had gone into production was 4,513 by the end of March, 1989. The Government gave matching share capital contribution of Rs. 74 lakh and stood guarantee for Rs 1.32 crore in 1988-89.

5.29. The loans and grants sanctioned by the Maharashtra State KVIB in 1988-89 were of Rs.3.80 crore and Rs.16 lakh respectively compared with Rs.5.67 crore of loans and Rs. 7.4 lakh of grants in 1987-88. Of the loans disbursed in 1988-89, Rs. 1.01 crore was for carpentry and blacksmithy and Rs. 0.57 crore for village leather industry. Between April-October, 1989 the loans disbursed were at Rs. 2.1 crore and grants Rs. 14 lakh compared with loans of Rs. 35 lakhs and grants of Rs. 2 lakh disbursed in April-October, 1988.

5.30. The turnover of the MSSIDC has increased to Rs. 152 crore in 1988-89 from Rs. 90 crore in 1987-88. Between April-December, 1989 its turnover was about Rs. 98 crore. Of this about Rs. 11 crore was through commercial warehousing, Rs. 42 crore was through distribution of raw materials and Rs. 43 crore was through marketing.

5.31. The financial assistance sanctioned and disbursed by the General Insurance Corporation and its subsidiaries in the State was at Rs. 49 crore and Rs. 41 crore respectively in 1988-89 as against Rs. 26 crore and Rs. 47 crore respectively in 1987-88. Between April-September, 1989, it had further sanctioned Rs. 59 crore and disbursed Rs. 45 crore as against sanctions and disbursements of Rs. 20 crore and Rs. 16 crore respectively in April-September, 1988.

Maharashtra State Textile Corporation (MSTC)

5.32. The MSTC continued to manage in 1988-89 nine textile mills, some of which were sick mills before take over. It employed in that year about 20 thousand workers. It together had 3.2 lakh spindles and 6.3 thousand looms. Its turnover during July, 1988 to March, 1989 was of Rs. 80 crore, Rs. 11 crore more than the corresponding period of 1987-88. Its turnover between April-October, 1989 was at Rs. 66 crore compared to Rs. 62 crore in the corresponding period of the earlier year.

खनिजे

५.३३. राज्याचे खनिज उत्पादनाची क्षमता असणारे क्षेत्र ३८ हजार चौरस किलोमीटर्स (राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या १२ टक्के) आहे. हे क्षेत्र भंडारा, चंद्रपूर, कोल्हापूर, नागपूर, रायगड, सिंधुदुर्ग, ठाणे आणि यवतमाळ ह्या जिल्ह्यांत केंद्रित झाले आहे. राज्यात कच्चे लोखंड, कोळसा, मॅंगनीज, सिलीका वाळू, डोलोमाईट, बॉक्साईट, कायनाईट, सिलिमानाईट व चुनखडी ही महत्त्वाची खनिजे मिळतात.

५.३४. खनिज उत्पादनाचा सरासरी निर्देशांक (पाया १९८०-८१ = १००) १९८७ मध्ये १८४ होता. तो १९८८ मध्ये १९४ पर्यंत वाढला. गौण खनिजे वगळता १९८७ मध्ये खनिजांचे मूल्य ३१८ कोटी रुपये होते. त्यात १९८८ मध्ये वाढ होऊन ते ३२५ कोटी रुपये झाले. यामध्ये एकट्या कोळशाचा हिस्सा २९१ कोटी रुपये एवढा मोठा होता.

५.३५. जानेवारी-सप्टेंबर, १९८९ या कालावधीत महत्त्वाच्या खनिजांचे उत्पादन जानेवारी-सप्टेंबर, १९८८ मधील उत्पादनापेक्षा जास्त झाले. या काळात कोळशाचे उत्पादन १०९ लाख टनावरून ११७ लाख टन झाले, कच्च्या लोखंडाचे उत्पादन १.५ लाख टनावरून ७.९ लाख टन झाले आणि चुनखडीचे उत्पादन ३,१८६ हजार टनावरून ३,३७७ हजार टन झाले.

Minerals

5.33. The potential mineral bearing area in the State is about 38 thousand sq.km. (i.e. about 12 per cent of the total area of the State) and is concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Kolhapur, Nagpur, Raigad, Sindhudurg, Thane and Yavatmal. The important minerals occurring in the State are iron ore, coal, manganese ore, silica sand, dolomite, bauxite, kyanite sillimanite and limestone.

5.34. The average index number of mineral production (base 1980-81=100) increased to 194 in 1988 from 184 in 1987. The value of minerals, excluding minor minerals, extracted in 1988 was also higher at Rs. 325 crore than Rs. 318 crore in 1987. Coal alone accounted for major share of Rs. 291 crore.

5.35. The quantity of important minerals extracted was more in January-September 1989 than in January-September 1988. The extract has gone up in the case of coal from 109 lakh tonnes to 117 lakh tonnes, iron ore from 1.5 lakh tonnes to 7.9 lakh tonnes and limestone from 3,186 thousand tonnes to 3,377 thousand tonnes.

६. वीज

६.१. महाराष्ट्रातील विजेच्या उत्पादनाची स्थापित क्षमता १९८७-८८ पेक्षा २.२ टक्क्यांनी वाढून १९८८-८९ मध्ये ७,६५८ मेगॅवॅट झाली. गतवर्षी ही वाढ ४.१ टक्के होती. स्थापित क्षमतेमधील ही वाढ फक्त औष्णिक व जलजन्य विद्युत निर्मितीमध्ये होती. महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मिती संचाची अवधारित क्षमता ३१ मार्च, १९८९ रोजी ७,२६५ मेगॅवॅट होती.

६.२. जलजन्य व अणुशक्तीजन्य शक्तीद्वारे निर्माण केल्या जाणाऱ्या विजेच्या उत्पादनात १९८८-८९ मध्ये गतवर्षीपेक्षा अनुक्रमे ४२.५ व १६.८ टक्के वाढ झाली. तथापि औष्णिक शक्तीद्वारे निर्माण केल्या जाणाऱ्या विजेचा एकूण उत्पादनात ७४ टक्के वाटा असल्याने व औष्णिक शक्तीद्वारे निमित्त विजेच्या उत्पादनात ५.१ टक्के घट झाल्यामुळे विजेच्या एकूण उत्पादनात ०.४ टक्के इतकी अल्पशी घट होऊन १९८८-८९ मध्ये विजेचे उत्पादन ३२,८३६ दशलक्ष किलोवॅट तास झाले. एप्रिल ते डिसेंबर, १९८९ या कालावधीमध्ये विजेच्या उत्पादनात १९८८ मधील याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ६.६ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते २५,८५१ दशलक्ष किलोवॅट तास झाले. १९८७-८८ मध्ये महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाचा सरासरी संयंत्र भार ५७.८ टक्के होता. तो १९८८-८९ मध्ये थोडासा कमी होऊन ५४.२ टक्के झाला.

६.३. विजेच्या आंतरराज्य देवाणघेवाणीमध्ये महाराष्ट्र राज्य १९८८-८९ मध्ये विजेचे निव्वळ विक्री करणारे राज्य होते. राज्याने १९८८-८९ मध्ये फक्त ४६१ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज इतर राज्यांकडून खरेदी केली आणि १,३१५ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज इतर राज्यांना विकली.

६.४. १९८७-८८ च्या तुलनेत १९८८-८९ मध्ये विजेचा वापर १०.१ टक्क्यांनी वाढून २६,२६० दशलक्ष किलोवॅट तास झाला. १९८८-८९ मध्ये विजेच्या उत्पादनात अल्पघट झाली असली तरी त्यावर्षी राष्ट्रीय औष्णिक विद्युत महामंडळाकडून जादा प्रमाणावर वीज खरेदी केल्यामुळे हे शक्य झाले. १९८८-८९ मध्ये विजेच्या वापरामधील सर्वाधिक वाढ रेल्वे कर्षणाकरता ४६.७ टक्के आढळली. त्या खालोखाल जर्जासंचन व कृषि जलापनयन १८.६ टक्के, इतर वापर १७.४ टक्के, घरगुती वापर ८.६ टक्के, वाणिज्यिक वापर ७.२ टक्के, औद्योगिक वापर ५.६ टक्के व सार्वजनिक दिवाबत्तीसाठी वापर १.२ टक्के अशी वाढ आढळली.

६.५. १९८८-८९ मधील एकूण वीज वापराच्या ४८.६ टक्के विजेचा वापर हा औद्योगिक कारणासाठी होता. त्या खालोखाल शेतीसाठी २०.१ टक्के व घरगुती दिवाबत्तीसाठी १५.८ टक्के वापर होता.

६.६. १९८८-८९ मध्ये आणखी १,२३६ गावांना वीज पुरवठा करण्यात येऊन महाराष्ट्रात वीज पुरवठा केलेल्या गावांची व निवासी खेड्यांची एकूण संख्या ३९,४१३ झाली. उर्वरित २४८ खेडी धरणा-खालील अथवा वीज पुरवठा करण्याच्या दृष्टीने वाव नसलेली असल्याने महाराष्ट्रातील १०० टक्के गावे व निवासी खेडी यांना वीज पुरवठा करण्याचे उद्दिष्ट ३१ मार्च, १९८९ अखेर पूर्ण झाले. एप्रिल ते डिसेंबर, १९८९ मध्ये आणखी ७२.३ हजार पंपांना वीज पुरवठ्यात येऊन एकूण वीज पुरवठा झालेल्या पंपांची संख्या डिसेंबर, १९८९ अखेरीस १४.६८ लक्ष झाली. १९८८-८९ च्या अखेरीस पंपांसाठी वीज पुरवठ्यासंबंधीचे २.९७ लाख अर्ज प्रलंबित होते.

6. ELECTRICITY

6.1. The installed capacity of electricity generation in Maharashtra has increased by 2.2 per cent during 1988-89 to 7,658 MW as against the increase of 4.1 per cent during the previous year. The increase in the installed capacity was only in thermal and hydel units. The derated capacity of these generation plants as on 31st March, 1989 was 7,265 MW.

6.2. The electricity generation by hydro electric plants and by the nuclear plants during 1988-89 increased respectively by 42.5 per cent and 16.8 per cent over that in the preceding year. However, electricity generation by thermal plants which accounts for 74 per cent of total electricity generation decreased by 5.1 per cent. As a result, total generation of electricity in 1988-89 has slightly decreased by 0.4 per cent to 32,836 million kwh. Between April-December, 1989, the generation of electricity was 25,851 million kwh, which was 6.6 per cent higher than that in the corresponding period of 1988. The average plant load factor of MSEB in 1988-89 slightly decreased to 54.2 per cent, as compared to 57.8 in 1987-88.

6.3. In Inter state transactions, Maharashtra was a net seller of electricity during 1988-89. It purchased barely 461 million kwh of electricity from other States and sold 1,315 million kwh of electricity to other States.

6.4. The overall consumption of electricity in 1988-89 has increased by 10.1 per cent to 26,260 million kwh as compared to that in 1987-88. This has been achieved despite slight fall in generation of electricity in 1988-89 due to relatively larger purchases from National Thermal Power Corporation in that year. The highest increase in consumption of 46.7 per cent was observed in railway traction followed by 18.6 per cent in irrigation and agricultural dewatering, 17.4 per cent in miscellaneous, 8.6 per cent in domestic consumption, 7.2 per cent in commercial consumption, 5.6 per cent in industrial consumption and 1.2 per cent in public lighting.

6.5. Out of the total consumption of electricity in 1988-89, industrial consumption accounted for 48.6 per cent, followed by agricultural consumption 20.1 per cent and domestic consumption 15.8 per cent.

6.6. During 1988-89 additional 1,236 villages were electrified bringing the total number of towns and inhabited villages electrified to 39,413. With this 100 per cent electrification of the State has been achieved since balance 248 villages have been identified as under submergence/non-potential. During April-December, 1989, 72.3 thousand new pump sets were energised bringing their total to 14.68 lakh by the end of December, 1989. The number of pending applications for energisation of pump sets was 2.97 lakh at the end of 1988-89.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा

Electricity Supply in Maharashtra

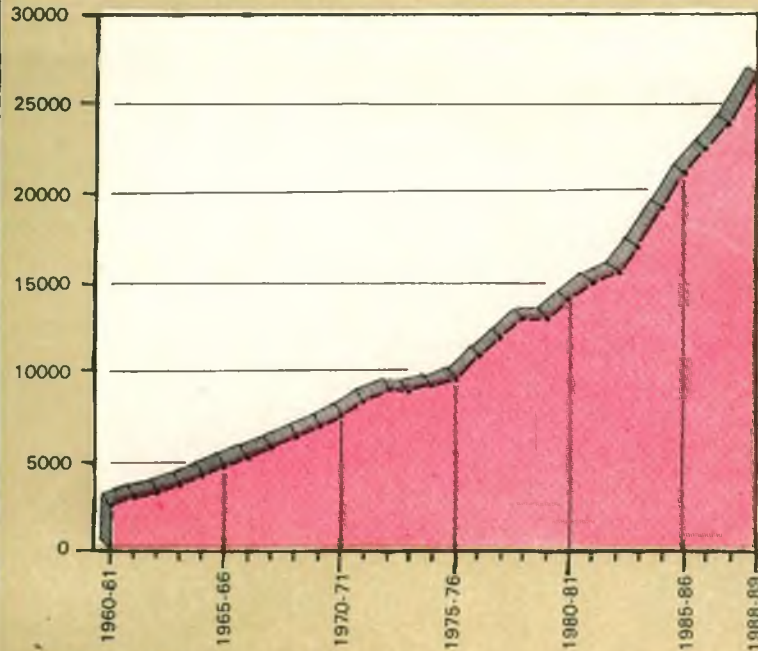
बाब (1)	वर्ष Year		१९८७-८८ च्या मानाने १९८८-८९ मध्ये झालेली वाढ Percentage increase in 1988-89 over 1987-88 (4)	Item (1)
	1987-88 (2)	1988-89 अस्थायी Provisional (3)		
(अ) स्थापित क्षमता (मेगॅवॅट) —				(A) Installed capacity MW—
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	5,100	5,252	2.98	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य ..	1,534	1,544	0.65	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायु ..	672	672		(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	190	190		(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	7,496	7,658	2.16	Total
(ब) उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास) —				(B) Generation in (million kwh)—
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	25,647	24,331	(—)5.13	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य ..	4,016	5,721	42.46	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायु ..	2,562	1,923	(—)24.94	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	737	861	16.82	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	32,962	32,836	(—)0.38	Total
(क) वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास) —				(C) Consumption (in million kwh)—
(१) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	3,821	4,148	8.56	(1) Domestic light and small power
(२) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	1,726	1,851	7.24	(2) Commercial light and small power
(३) उद्योगघंटाकारिता वीज ..	12,075	12,753	5.61	(3) Industrial power
(४) जलसिंचन व कृषि जलापनयन ..	4,459	5,286	18.55	(4) Irrigation and agricultural dewatering.
(५) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	249	252	1.20	(5) Public lighting
(६) रेल्वे कर्षण ..	643	943	46.66	(6) Railway traction
(७) संकीर्ण ..	875	1,027	17.37	(7) Miscellaneous.
एकूण ..	23,848	26,260	10.11	Total

विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

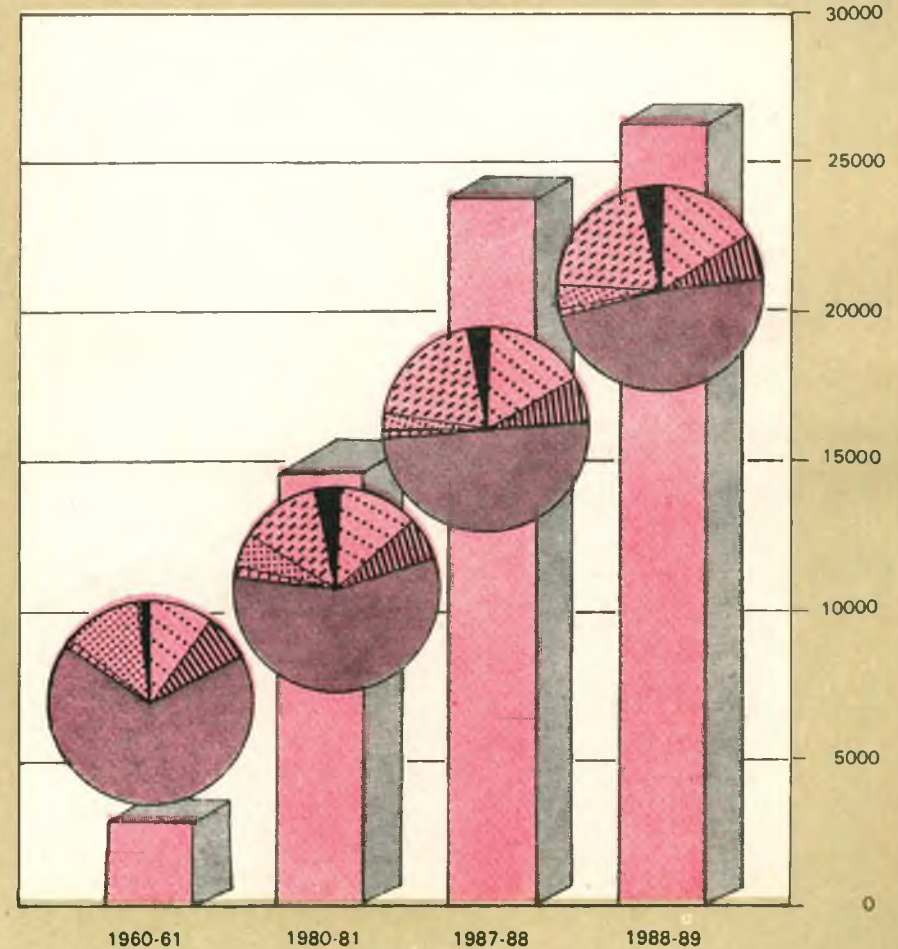
- घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती
DOMESTIC LIGHT AND SMALL POWER
- वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती
COMMERCIAL LIGHT AND SMALL POWER
- उद्योगधंद्याकरिता वीज
INDUSTRIAL POWER
- सार्वजनिक दिवाबत्ती
PUBLIC LIGHTING
- कर्षण (वाहनासाठी)
TRACTION
- जलसिंचन व जलापनयन
IRRIGATION AND DEWATERING
- संकीर्ण
MISCELLANEOUS

दशलक्ष किलोवॅट तास
MILLION KWH

दशलक्ष किलोवॅट तास
MILLION KWH

७. रोजगार

D-523E
2/5/90 7. EMPLOYMENT

७.१. राज्यामध्ये १९८१ च्या जनगणनेप्रमाणे जवळ जवळ ४३ टक्के लोक काम करणारे होते. स्त्रिया आणि पुरुषांचे बाबतीत त्याचप्रमाणे ग्रामीण आणि नागरी विभागात काम करणाऱ्यांच्या प्रमाणात बरीच भिन्नता होती. पुरुषांचे बाबतीत हे प्रमाण ५४ टक्के तर स्त्रियांचे बाबतीत ३१ टक्के होते. ग्रामीण भागात हे प्रमाण ४८ टक्के तर नागरी भागात ३२ टक्के होते.

७.२. काम करणाऱ्यांची वर्गवारी स्थूल मानाने "मुख्यतः काम करणारे" आणि "सीमांतिक काम करणारे" या दोन विभागात केली आहे. एकंदर काम करणाऱ्यांमध्ये केवळ ९ टक्के सीमांतिक काम करणारे होते. संदर्भ वर्षात सहा महिन्यांपेक्षा कमी दिवस काम करणारे "सीमांतिक" या वर्गात मोडतात. सीमांतिक काम करणाऱ्यांपैकी मोठ्या प्रमाणात (८४ टक्के) स्त्रिया होत्या आणि त्या ग्रामीण विभागात (९२ टक्के ग्रामीण आणि ८ टक्के नागरी) होत्या. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ग्रामीण विभागात ११ टक्के होते तर नागरी विभागात केवळ २.६ टक्के होते.

७.३. १९८१ च्या जनगणनेमध्ये २० टक्के नमुन्यावर आधारित, काम करणाऱ्यांचे स्थूल औद्योगिक वर्गीकरण केले आहे. काम करणाऱ्यांची प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय अशा तीन क्षेत्रात विभागणी केली आहे. राज्यामध्ये प्राथमिक क्षेत्रात सर्वात जास्त म्हणजे ६४ टक्के काम करणारे होते. ग्रामीण विभागात हे प्रमाण ८६ टक्के होते. खालील तक्त्यामध्ये ग्रामीण व नागरी विभागात तीन क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची टक्केवारी दर्शविली आहे.

7.1. According to the 1981 population census nearly 43 per cent of the persons in the State were workers. The percentages of workers amongst (a) males and females and (b) rural and urban areas widely differed. This percentage was 54 for males and 31 for female. For rural areas, it was 48 as against 32 for urban areas.

7.2. Workers were broadly divided into two classes viz. main and marginal. Barely 9 per cent were marginal workers i.e. those who worked for less than six months during the reference year. Most of the marginal workers were females (84 per cent) and they were from rural areas (92 per cent rural and 8 per cent urban). Barely 2.6 per cent of workers from urban areas were marginal as against 11 per cent from rural areas.

7.3. Results of workers (as per population census 1981) according to broad industrial categories are based on 20 per cent sample data. Workers are divided into three broad sectors viz. primary, secondary and tertiary. Primary sector accounted for very large percentage (64) of workers in the State and also in the rural areas (86). Table given below gives the percentage of workers in each of these three sectors for rural and urban areas.

तक्ता क्रमांक//TABLE No. 13

तीन विभागांत मुख्यतः काम करणाऱ्यांची टक्केवारी

Percentage of main workers in three sectors

विभाग	Rural ग्रामीण	Urban नागरी	State राज्य	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
प्राथमिक	86	10	64	Primary
द्वितीय	7	37	16	Secondary
तृतीय	7	53	20	Tertiary
एकूण	100	100	100	Total

७.४. प्राथमिक क्षेत्रात शेती, शेतमजूर, वन आणि मत्स्यव्यवसाय अशा शेतीशी निगडित कामांचा समावेश होतो. त्यापैकी शेती व शेतमजूर हे काम करणाऱ्यांच्या प्रमाणांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते. प्राथमिक क्षेत्रातील मुख्यतः काम करणाऱ्या ६४ टक्क्यांपैकी ६२ टक्के लोक या दोन क्षेत्रात काम करीत होते. ग्रामीण विभागातील स्त्री कर्मचाऱ्यांच्या दृष्टीने हे दोनही विभाग तर जास्त महत्त्वाचे होते. कारण या दोन क्षेत्रात काम करणाऱ्या ८४ टक्के स्त्रिया ग्रामीण भागातील होत्या.

7.4. Primary sector consists of the activities of cultivation, agricultural labour, forestry, fishing etc., (allied to agriculture). Of these, cultivation and agricultural labour were important. About 62 per cent of main workers were in these two activities together as against 64 per cent in the primary sector as a whole. Further, these two activities were still more important amongst females (in the rural areas) as 84 per cent of female workers were from these two categories.

७.४.१. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी "सीमांतिक" काम करणाऱ्यांची एकूण कामगारांशी टक्केवारी अनुक्रमे ९.४ व ९.९ आहे व ही टक्केवारी इतर वर्गांच्या टक्केवारीपेक्षा जराशी जास्त आहे.

७.४.२. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमधील मुख्यतः काम करणाऱ्या कामगारांचे प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रातील टक्केवारीप्रमाणे वर्गीकरण खालील तक्त्यात दर्शविले आहे.

7.4.1. The percentage of marginal workers to total workers both in respect of the SC and the ST population, which was respectively 9.4 and 9.9 was slightly higher than the corresponding percentage in the population other than the SC and the ST together.

7.4.2. The percentage distribution of the main workers in respect of the SC and the ST population separately in three sectors, viz. primary, secondary and tertiary, is given in table below.

तक्ता क्रमांक/Table No. 13-A

काम करणाऱ्यांची संख्या
Percentage distribution of workers

विभाग (1)	अनुसूचित जाती Scheduled Castes (2)	अनुसूचित जमाती Scheduled Tribes (3)	Sector (1)
1) प्राथमिक	64.7	88.2	Primary
2) द्वितीय	17.9	5.8	Secondary
3) तृतीय	17.4	6.0	Tertiary

७.४.३. वरील तक्त्यावरून, विशेषकरून अनुसूचित जमातीकरिता प्राथमिक क्षेत्राचे महत्व निदर्शनास येते. प्राथमिक क्षेत्रात शेती व शेतमजूर या बाबी प्रमुख आहेत. अनुसूचित जमातीबाबत प्राथमिक क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची टक्केवारी तुलनात्मकदृष्ट्या जास्त असण्याचे एक कारण म्हणजे या वर्गातील ९० टक्के लोक ग्रामीण विभागातील आहेत हे असू शकेल.

7.4.3. The above table brings out the importance of primary sector—important activities in the primary sector being cultivation and agricultural labour—particularly for the ST population. Relatively high proportion of workers in the primary sector amongst the ST population may be partly on account of the fact that 90 per cent of population, as mentioned above, was from rural areas.

७.४.४. अनुसूचित जातीच्या बाबतीत वरील तीन क्षेत्रातील काम करणाऱ्यांच्या टक्केवारीप्रमाणे वर्गीकरण हे अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती सोडून इतर वर्गांच्या टक्केवारीप्रमाणेच आहे.

7.4.4. In respect of the SC population, however, the percentage distribution of workers in three sectors was almost the same as the corresponding distribution in the population other than the SC and the ST together.

७.४.५. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या बाबतीत प्राथमिक क्षेत्रात शेतीपेक्षा शेतमजुरी ही बाब जास्त महत्त्वाची आहे. शेतमजुरांची मुख्यतः काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी अनुक्रमे ४७ व ४५ अशी होती. ही टक्केवारी सर्वसाधारण लोकसंख्येसाठी असलेल्या ह्या टक्केवारीपेक्षा (२७) बरीच जास्त आहे.

7.4.5. In the primary sector, the activity of agricultural labour is more important than cultivation in respect of the SC and the ST population. The percentage of workers in the agricultural labour activity to total main workers was 47 per cent and 45 per cent for the SC and the ST population respectively. These are much higher than the corresponding percentage for general population which was 27.

७.५. द्वितीय क्षेत्रात "वस्तू निर्माण आणि दुरुस्ती" हा विभाग महत्त्वाचा होता. यामध्ये एकूण मुख्यतः काम करणाऱ्यांकी १४ टक्के लोक गुंतले होते. यात कापड गिरण्या, कापड निर्मिती, अन्न उत्पादने हे महत्त्वाचे उद्योग आहेत. नागरी विभागातील ३५ टक्के मुख्यतः काम करणाऱ्या व्यक्ती वस्तू निर्माण आणि दुरुस्ती क्षेत्रात काम करित होत्या.

7.5. In the secondary sector, Manufacturing and Repairing (M & R) activities were important. These activities had 14 per cent of total main workers. Manufacture of textile, textile products, food products were some of the main activities. In the urban areas, the M & R activities accounted for 35 per cent of total main workers.

७.६. किरकोळ व्यापार, सार्वजनिक प्रशासन, वाहतूक आणि शिक्षण हे तृतीय क्षेत्रातील मुख्य उद्योग होते. एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची अनुक्रमे टक्केवारी ४.५, २.७, २.५ आणि २.१ होती. नागरी विभागात त्याचे प्रमाण यापेक्षा अधिक म्हणजे अनुक्रमे-१२.०, ६.६, ६.९ आणि ४.१ होते. या उद्योगाखेरीज व्यक्तिगत आणि इतर सेवा हेही नागरी विभागात महत्वाचे क्षेत्र होते. या उद्योग क्षेत्रात १०.७ टक्के मुख्यतः काम करणारे होते.

७.७ सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मुंबई जिल्ह्यातील ज्या आस्थापनांत २५ किंवा अधिक कामगार आहेत आणि मुंबई खेरीज राज्यातील इतर ठिकाणी १० किंवा अधिक कामगार आहेत अशा खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील आस्थापनांचा समावेश होतो. ह्या आस्थापनातील एकूण रोजगारात १९८८-८९ मध्ये मार्च, १९८८ च्या तुलनेत अल्पशी म्हणजे ०.४ टक्के वाढ होऊन ती ३१ मार्च, १९८९ रोजी ३५.६३ लाख झाला.

रोजगार कार्यक्रम

७.८. रोजगार हमी योजना [रोहयो] :- रोजगार हमी योजना राज्यात मे, १९७२ पासून कार्यान्वित असून, तिच्याखाली राज्यातील ग्रामीण भाग व "क" वर्गीय नगरपालिका येतात. रोजगार हमी विधेयक १९७७ नुसार या भागातील अकुशल शारीरिक कामे शोधणाऱ्या प्रौढांना तसे काम रोजंदारीवर देणे शासनावर बंधनकारक आहे. २२ जून, १९८९ पासून सरकारने "श्रमशक्तीद्वारे ग्राम विकास" ही रोजगार हमी योजनेची उपयोजना कार्यान्वित केली आहे. या योजनेअंतर्गत ग्राम विकासाची सर्व कामे एकत्रित पध्दतीने करण्याचे योजिले आहे. त्याच प्रमाणे या योजनेद्वारे जवाहर रोजगार योजना, एकात्मिक ग्रामविकास योजना इत्यादी सारख्या इतर विकास योजनांमध्ये समन्वय साधण्याचे योजिले आहे. शेतीवरील भार कमी करण्यासाठी आणि ग्रामविकास करण्यासाठी ग्रामवासियांना त्यांच्याच गावात रोजगार उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. रोजगार हमी योजनेद्वारे १९८८-८९ या वर्षात ८.१३ कोटी श्रमदिनांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले. एप्रिल-डिसेंबर १९८९ मध्ये ५.७१ कोटी श्रमदिनांचे काम पुरविण्यात आले. एप्रिल-डिसेंबर, १९८८ मध्ये ६.८४ कोटी श्रमदिनांचे काम पुरविण्यात आले होते. या योजनेच्या आरंभापासून २.३४ लाख वेगवेगळ्या प्रकारची कामे मंजूर करण्यात आली, त्यापैकी १.७ लाख कामे डिसेंबर, १९८९ च्या अखेरीस पूर्ण करण्यात आली. पूर्ण झालेल्या कामांपैकी मृदसंधारण व भू-विकासाची कामे ६९ टक्के असून, जलासिचनाची कामे १३ टक्के आहेत.

७.९. ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी योजना.—ही योजना पूर्णपणे केंद्र पुरस्कृत असून, या योजनेंतर्गत १९८८-८९ मध्ये २.५९ कोटी श्रमदिन काम पुरविण्यात आले. गेल्या वर्षी २.४१ कोटी श्रमदिनांचे काम पुरविण्यात आले होते. १ एप्रिल, १९८९ पासून ही योजना जवाहर रोजगार योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आली आहे.

७.१०. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना.—ही योजना ग्रामीण विभागात शारीरिक काम करू इच्छिणाऱ्यांसाठी आणखी एक योजना आहे. या योजनेखाली १९८८-८९ साली २.५९ कोटी

7.6. Activities of retail trade, public administration, transport and education formed the main activities in the tertiary sector. Their percentage shares in total main workers were 4.5, 2.7, 2.5 and 2.1 respectively. In the urban areas their shares were still higher 12.0, 6.6, 6.9 and 4.1 respectively. In addition to these activities, the personal and other services also constituted the important activities in the urban areas, accounting for 10.7 per cent of main workers.

7.7. Under Employment Market Information (EMI) Programme, data are collected from all public and private sector establishments employing 25 or more workers in Greater Bombay and 10 or more workers in the rest of the State. The total employment in these establishments stood at 35.63 lakhs on 31st March, 1989 recording a nominal increase of 0.4 per cent in 1988-89, over that of March, 1988.

Employment Programmes

7.8. *Employment Guarantee Scheme*.—The Employment Guarantee Scheme (EGS) is in force in the State since, May 1972 and covers rural Maharashtra and "C" class Municipal areas. Under the Employment Guarantee Act, 1977, it is obligatory on the part of the Government to provide unskilled manual work on wages to adults seeking the same from these areas. Government has formulated a special programme captioned "Shram Shaktidware Gram Vikas" as a sub-scheme of EGS from 22nd June, 1989. Under this scheme, it is proposed to take up all developmental works in a village in an integrated manner. The programme also envisages the coordination of the other development activities such as Jawahar Rozgar Yojana, Integrated Rural Development Programme etc. This programme is meant to provide employment to rural people in their own village, to reduce the pressure on land and to have development of village. Under EGS, work of 8.13 crore mandays was provided in 1988-89. Between April-December, 1989, work of 5.71 crore mandays was provided as against 6.84 crore mandays work provided in April-December, 1988. Out of the 2.34 lakh works of various types sanctioned since inception of the programme, 1.7 lakh works have been completed by the end of December, 1989. Out of the completed works, soil conservation and land development together accounted for 69 per cent of the works and another 13 per cent were irrigation works.

7.9. *Rural Landless Employment Guarantee Programme (RI EGP)*.—This programme was wholly centrally sponsored programme under which work for 2.59 crore mandays was provided during 1988-89 as compared to 2.41 crore mandays provided during the preceding year. This programme is now merged with Jawahar Rozgar Yojana with effect from 1st April, 1989.

7.10. *National Rural Employment Programme (NREP)* This programme was yet another programme, giving manual work to those from rural areas who seek it.

श्रमदिनाचे काम देण्यात आले. ही योजनासुद्धा १ एप्रिल, १९८९ पासून जवाहर रोजगार योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेली आहे.

७.११. **जवाहर रोजगार योजना (जरोयो).**—राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना व ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी योजना या दोन्ही योजना १ एप्रिल, १९८९ पासून नव्याने कार्यान्वित केलेल्या जवाहर रोजगार योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. या योजनेचा मुख्य हेतू म्हणजे ग्रामीण विभागातील स्त्री व पुरुष बेरोजगारांना अर्थाजनासाठी रोजगार मिळवून देणे व अर्ध-बेरोजगारांना अतिरिक्त रोजगार मिळवून देणे हा आहे. सदर योजनेचा असाही उद्देश आहे की, याद्वारे टिकाऊ व सामाजिक उपयुक्ततेसाठी उत्पादक मालमत्ता निर्माण करून ग्रामीण विभागातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे हा आहे. या योजनेमध्ये अनुसूचित जाती/जमातींना रोजगारात प्राधान्य आणि एकूण रोजगाराच्या ३० टक्के रोजगाराची संधी स्त्रियांना देण्याची अट घातली आहे. या योजनेद्वारे १९८९-९० मध्ये ७.३९ कोटी श्रमदिन रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे ठरलेले असून त्यापैकी ३१ जानेवारी, १९९० पर्यंत ४.१३ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला होता. या रोजगारापैकी २९ टक्के रोजगार स्त्रियांना पुरविण्यात आला.

७.१२. वरील तिन्ही ग्रामीण रोजगार योजनांतर्गत (रोहयो, ग्रामभूरोहयो, रामारोहयो) १९८८-८९ साली एकूण १३.३१ कोटी श्रमदिन काम पुरविण्यात आले. या श्रमदिनांपैकी रोजगार हमी योजनेद्वारे पुरविण्यात आलेल्या श्रमदिनांचा हिस्सा ६१ टक्के होता.

कारखान्यातील रोजगार

७.१३. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यातील रोजगारा-संबंधी अगदी अलिकडची म्हणजे १९८५ सालाची अस्थायी आकडेवारी उपलब्ध आहे. भारतातील सर्व राज्यातील चालू कारखान्याच्या रोजगारात महाराष्ट्राचा हिस्सा दशकापूर्वी १९ टक्के होता, त्यात घट होऊन तो १९८५ मध्ये १५ टक्के झाला. तरी महाराष्ट्र राज्याने कारखान्यातील रोजगारीच्या बाबतीत देशात प्रथम क्रमांक कायम ठेवला आहे. तथापि दर लाख लोकसंख्येशी कारखान्यातील रोजगारांचे प्रमाण विचारात घेतल्यास भारतातील सर्व राज्यांत गुजरात (१७८६) नंतर महाराष्ट्राचा (१७१९) दुसरा क्रमांक येतो.

७.१४. सध्या उपलब्ध असलेल्या कारखान्यातील रोजगारीच्या आकडेवारीनुसार, कारखान्यातील दैनिक सरासरी रोजगार १९८८ मध्ये ११.३५ लाख होता, १९८७ च्या तुलनेत तो थोडासाच कमी झालेला आहे. एकूण १९ उद्योग गटांपैकी १२ उद्योग गटांच्या रोजगारांत मागील वर्षाच्या रोजगारापेक्षा १९८८ मध्ये वाढ झाली आणि या १२ गटांच्या रोजगारांत एकूण १८ हजारांनी वाढ झाली. उरलेल्या सात उद्योग गटांच्या रोजगारांत घट झाली आणि या सात उद्योग गटांच्या रोजगारात १९८८ मध्ये झालेली एकूण घट २१ हजार होती.

७.१५. ज्या ७ उद्योग गटांच्या रोजगारात १९८८ मध्ये घट झाली ते गट म्हणजे (१) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ, (२) सुती कापडाचे उत्पादन, (३) लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड, (४) कातडी, कातड्याच्या आणि केसाळ कातड्याच्या वस्तू, (५) यंत्र सामग्री, व यांत्रिक अवजारे, (६) परिवहन सामग्री व सुटे भाग आणि (७) उत्पादन करणारे इतर उद्योग होत.

Under this programme work of 2.59 crore mandays was provided in 1988-89. This programme is also now merged with Jawahar Rozgar Yojana with effect from 1st April, 1989.

7.11. *Jawahar Rozgar Yojana (JRY).*—The above mentioned both NREP and RLEGP programmes have been merged into newly introduced “Jawahar Rozgar Yojana” since 1st April, 1989. The main objective of this scheme is to provide gainful employment to unemployed and additional gainful employment to under-employed male and female persons of rural areas. It also envisages creation of durable productive and socio-economic assets so as to improve overall quality of life in rural areas. The scheme stipulates preference in employment to SC/ST and 30 per cent of the total employment opportunities to be provided to women. Under this scheme it is proposed to provide 7.39 crore mandays of employment during 1989-90, out of which 4.13 crore mandays of employment was provided upto 31st January, 1990. Out of this 29 per cent employment was provided to women.

7.12. The three rural employment programmes, mentioned above (i.e. EGS, RLEGP and NREP) together generated 13.31 crore of mandays in 1988-89, of which EGS alone accounted for 61 per cent of the total mandays generated.

Factory Employment

7.13. The latest year for which provisional all-India data on factory employment are available is 1985. Maharashtra continued to occupy the first position amongst all the states in respect of factory employment though its share in country's factory employment has decreased to 15 per cent in 1985 from 19 per cent, a decade ago. However, considering factory employment per lakh of population, Maharashtra (1719) stood second amongst States in India, after Gujarat (1786).

7.14. As per the latest available data on factory employment, the average daily employment in the factory sector in 1988 was 11.35 lakhs in the State which was slightly less than that in 1987. Of 19 two digit industry groups, 12 industry groups showed an increase in employment in 1988 over that in previous year and total increase in the employment in these 12 groups was 18 thousand. Remaining 7 industry groups showed decrease in employment and this decrease in employment of these seven groups together was 21 thousand in 1988.

7.15. Seven industry groups which showed decrease in employment during 1988 are (1) Tobacco and Tobacco products, (2) Cotton textiles, (3) Wool, silk and synthetics, (4) Leather, leather and fur products, (5) Machinery, and machine tools, (6) Transport equipments and parts and (7) Other manufacturing industries.

कारखाने आणि त्यातील रोजगार

FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

1988

1987

1980

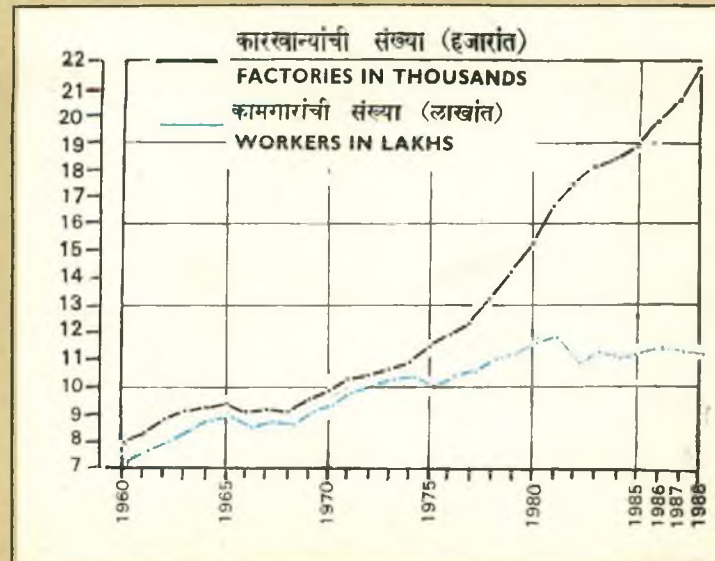
1960

दोन हजार कारखाने
2 THOUSAND FACTORIES

एक लाख कामगार
1 LAKH WORKERS

७.१६. कारखान्यातील रोजगार १९६१ ते १९८१ या कालावधीत १.९ टक्के या वार्षिक दराने वाढला. तथापि त्यानंतर १९८२ पासून बृहन्मुंबईतील सुती कापड गिरण्यात झालेल्या संपामुळे आणि ठाणे व पुणे या जिल्ह्यातील कारखान्यांमध्ये १९८४ मध्ये झालेल्या संपामुळे राज्यातील कारखान्यातील रोजगारात घट झाली. जरी अलीकडच्या दोन वर्षांत (१९८५ व १९८६) कारखान्यातील एकूण रोजगारात वाढ झालेली असली तरीही कारखान्यातील रोजगाराची पातळी संपकाळापूर्वी असलेल्या पातळी-एवढी अजून झालेली नाही. याचा परिणाम म्हणजे १९६१ ते १९८८ या काळातील रोजगाराचा दीर्घकालीन वृद्धीदर १.४ टक्के एवढा खाली आला.

७.१७. कारखान्यातील रोजगाराच्या घटक रचनेत गेल्या २५ वर्षांच्या काळात राज्यात बराच बदल घडून आला आहे. १९६१ मध्ये कारखान्यातील रोजगारात ग्राहक वस्तु उद्योगाचा ६७ टक्के हिस्सा होता. तर १९८८ मध्ये त्याचा हिस्सा ५२ टक्क्यापर्यंत खाली आला. या उलट भांडवली वस्तु उत्पादन उद्योग व अंतरिम वस्तु उत्पादनासाठी लागणारा माल तयार करणाऱ्या उद्योगांचा एकूण रोजगारातील हिस्सा १९६१ मधील ३३ टक्क्यांवरून १९८८ मध्ये ४८ टक्क्यापर्यंत वाढला.

७.१८. ग्राहक वस्तु उद्योगातील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याची महत्वाची कारणे म्हणजे (अ) कारखाने क्षेत्रातील सुती कापड उद्योग गटातील (यामध्ये केंद्रित विद्युत मागांचा समावेश नाही) रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट आणि (ब) इतर बहुतेक सर्व ग्राहक वस्तु उद्योगात झालेली कमी प्रमाणात वाढ ही होत. सुती कापड उद्योग गटात १९६१ साली ३.२ लाख रोजगार होता. त्यात घट होऊन तो १९८१ साली (सुती कापड उद्योगातील संपकाळापूर्वी) २.८ लाख झाला. त्यात नंतर आणखी घट होऊन १९८८ साली तो २.२ लाख झाला. इतर ग्राहक वस्तु उद्योग गटातील रोजगारांमध्ये झालेली वाढ, सुती उद्योग गटातील रोजगारात झालेल्या तीव्र घटीची भरपाई करू शकली नाही. याचा परिणाम म्हणून ग्राहक वस्तु उद्योग गटांच्या रोजगाराच्या एवढे रोजगारात असलेल्या हिश्यात घट झाली.

७.१९. सुती कापड उद्योग गटातील रोजगारात घट झाली तर याउलट लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड या उद्योगातील रोजगारात वाढ होऊन १९६१ च्या ३५ हजारावरून तो १९८१ साली ५० हजार झाला. परंतु नंतर तो कमी होऊन १९८८ मध्ये ३४ हजार झाला. त्याचप्रमाणे कापड वस्तु उद्योगातील रोजगारात वाढ होऊन १९६१ मधील १३ हजारावरून तो १९८१ साली २५ हजार झाला. परंतु नंतर त्यातही घट होऊन तो १९८८ साली २० हजार झाला.

७.२०. परिच्छेद ७.१६ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे १९६१-१९८८ या काळात जरी सर्व उद्योग गट मिळून रोजगारांचा दीर्घकालीन वार्षिक वृद्धीदर १.४ टक्के होता तरी काही उद्योगगटात तो सदर वृद्धीदराच्या दुपटीपेक्षा जास्त म्हणजे २.८ टक्के इतका होता. हे उद्योगगट म्हणजे (१) पेये, (२) कातडी, कातड्याच्या व केसाळ कातड्याच्या वस्तु, (३) अन्न उत्पादने, (४) मूलभूत धातू व मिश्रधातू, (५) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा उत्पादने, (६) रसायने व रासायनिक पदार्थ, (७) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून) आणि (८) विद्युत यंत्रसामग्री व उपकरणे (इलेक्ट्रॉनिक धरून) यापैकी पहिले तीन गट ग्राहक वस्तु उद्योग गटातील होते आणि इतर पाच गट भांडवली आणि/किंवा अंतरिम वस्तु उद्योग गटातील होते. खालील तक्ता क्रमांक १४ मध्ये विविध उद्योगातील रोजगाराची माहिती दिली आहे.

7.16. From 1961 to 1981 the factory employment increased at an annual rate of 1.9 per cent. However, thereafter, the growth in factory employment in the State declined mainly due to strikes in the cotton textile industry in Greater Bombay from 1982 and factories in Thane and Pune belt in 1984. Though there was some recovery in total factory employment in the recent two years viz., 1985 and 1986, the factory employment has not yet reached the pre-strike period level. Long term annual growth rate from 1961 to 1988, therefore, came down to 1.4 per cent.

7.17. The pattern of factory employment in the State has undergone considerable change in the last 25 years. In 1961, consumer goods industries accounted for 67 per cent of the factory employment. Their share came down to 52 per cent in 1988. On the other hand, the share in employment of intermediate goods industries and capital goods industries together increased from 33 per cent in 1961 to 48 per cent in 1988.

7.18. The reduction in the share in employment of the consumer goods industries is mainly due to (a) large scale reduction in employment in cotton textile industry (which does not cover centralised powerlooms) and (b) slow growth in most of the other consumer goods industries. Employment in the cotton textile industry which was 3.2 lakh in 1961, declined to 2.8 lakh in 1981 (prior to the strike in the cotton textile industry), and further to 2.2 lakh in 1988. The growth of employment in other consumer goods industries could not compensate the sharp fall in employment in cotton textile industries, resulting in net decline in share in employment of consumer goods industry.

7.19. Unlike the employment in cotton textile industry, employment in wool, silk and synthetic fibre textiles increased from 35 thousands in 1961 to 50 thousands in 1981 but went down to 34 thousands in 1988. Similarly, employment in textile products increased from 13 thousands in 1961 to 25 thousands in 1981 but went down to 20 thousands in 1988.

7.20. As mentioned in para 7.16 above, though the longterm annual growth rate in employment between 1961 to 1988 was 1.4 per cent for all industries taken together, the growth rate for some industry groups was more than double i.e. 2.8 per cent per annum. These industry groups were (i) Beverages, (ii) Leather, leather and fur products, (iii) Food products, (iv) Basic metal and alloys industry, (v) Rubber, plastic, petroleum and coal products, (vi) Chemical and chemical products, (vii) Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery), and (viii) Electrical machinery and appliances (including electronics). Of these, the first three were consumer goods industries and the rest five were capital and/or intermeditary goods. The following Table No. 14 gives the employment in different industries in Maharashtra State.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14

महाराष्ट्रातील विविध उद्योगधंद्यांचा रोजगारातील वाटा

Percentage share of employment in different industries in Maharashtra State

उद्योग (1)	रोजगारावरील कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily No. of workers employed			कामगारांची एकूण कामगारांशी टक्केवारी Percentage of workers to total workers			Industry (1)
	1961	1987	1988	1961	1987	1988	
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
(1) भाजवस्तू	55,065	1,08,309	1,10,280	7.0	9.5	9.7	Food products
(2) पेये	1,080	5,772	6,669	0.1	0.5	0.6	Beverages
(3) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	34,045	4,316	4,174	4.3	0.4	0.4	Tobacco and tobacco products
(4) सुती कापडाचे उत्पादन (कापसाची सरकी काढणे व गासड्या बांधणे ह्यासह).	3,21,031	2,26,119	2,16,657	40.9	19.9	19.1	Cotton textiles (including cotton ginning and baling)
(5) लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	34,899	35,356	34,169	4.4	3.1	3.0	Wool, silk and synthetic fibre textiles
(6) कापडाच्या वस्तू	13,227	19,716	20,207	1.7	1.7	1.8	Textile products
(7) लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	10,873	14,858	15,155	1.4	1.3	1.3	Wood and wooden products, furniture and fixtures
(8) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	38,982	50,923	51,832	5.0	4.5	4.6	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
(9) कातडी, काडड्याच्या आणि केसाळ कातड्याच्या वस्तू (दुरूस्ती सोडून).	1,052	3,691	2,776	0.1	0.3	0.2	Leather, leather and fur products (except repairs)
(10) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा	17,379	42,459	46,303	2.2	3.7	4.1	Rubber, plastic, petroleum and coal products.
(11) रसायने व रासायनिक पदार्थ	34,048	1,03,473	1,03,070	4.3	9.1	9.1	Chemicals and chemical products
(12) अधातू खनिज पदार्थ	28,351	41,795	44,018	3.6	3.7	3.9	Non-metallic mineral products.
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू	15,992	65,625	69,202	2.0	5.8	6.0	Basic metal and alloys industries.
(14) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून)	33,861	50,464	51,312	4.3	4.4	4.5	Metal products and parts (except machinery and transport equipment).
(15) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	39,552	98,833	98,320	5.0	8.7	8.7	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).
(16) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे आणि पुरवठा आणि सुटे भाग	19,844	69,533	71,642	2.5	6.1	6.3	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts.
(17) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	97,963	93,929	6.0	8.6	8.3	Transport equipment and parts
(18) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	15,657	16,296	17,714	2.0	1.4	1.6	Other manufacturing industries.
(19) इतर	25,574	82,499	77,025	3.2	7.3	6.8	Others.
एकूण	7,87,379	11,38,000	11,34,454	100.0	100.0	100.0	Total

सेवायोजन क्षेत्र माहिती

७.२१. सेवायोजन क्षेत्र माहिती अंतर्गत मार्च, १९८९ अखेरीस एकूण ३५.६३ लाख रोजगारांपैकी (परिच्छेद ७.७) २२.१४ लाख रोजगार हा सार्वजनिक क्षेत्रात असून मार्च, १९८८ पेक्षा तो किंचित वाढलेला आहे. एकूण सार्वजनिक संस्थातील रोजगारांमध्ये वेगवेगळ्या संस्थांचा हिस्सा स्थानिक संस्था २६ टक्के, केंद्र व राज्य शासन प्रत्येकी २२ टक्के, निमकेंद्र शासकीय १९ टक्के आणि निमराज्य शासकीय संस्था ११ टक्के असा होता.

७.२२. महाराष्ट्रात सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाखाली संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगारात मार्च, १९८९ अखेरीस किंचित घट होऊन ती १३.४९ लाख झाली. ती मागील वर्षी १३.५३ लाख होती. संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगारांपैकी ७० टक्के उत्पादित क्षेत्रामध्ये तर १८ टक्के सामूहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा यामध्ये होता.

सेवायोजन केंद्राची आकडेवारी

७.२३. राज्यातील सेवायोजन केंद्रात १९८८-८९ या काळात नवीन नोंदणी झालेल्या उमेदवारांची संख्या ५.९९ लाख होती ती मागील वर्षापेक्षा ९.६ टक्के वाढ दर्शविते. एप्रिल-डिसेंबर १९८९ या काळात ४.६० लाख व्यक्तींची नोंदणी झाली. डिसेंबर १९८९ अखेर चालू नोंदवहीत २९.३८ लाख व्यक्ती होत्या. जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या १९८८-८९ मध्ये ५२ हजार होती. ती संख्या मागील वर्षापेक्षा १५ टक्क्यांनी कमी आहे. प्रत्यक्ष नोकरी मिळालेल्या व्यक्तींची संख्या २४ हजार होती व मागील वर्षापेक्षा ती ३२ टक्क्यांनी कमी होती. एप्रिल-डिसेंबर १९८९ मध्ये जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागा व नोकरी मिळालेल्याची संख्या १९८८ मधील त्याच कालावधीतील संख्येपेक्षा अनुक्रमे ३८ टक्क्यांनी आणि १.५ टक्क्यांनी जास्त होती.

७.२४. ३० जून, १९८९ रोजी सेवायोजन केंद्राच्या चालू नोंदवहीत नोंदलेल्या व्यक्तींचे त्यांच्या शैक्षणिक पातळेनुसार वर्गीकरण उपलब्ध असून ते खालील तक्ता क्र. १५ मध्ये दर्शविले आहे. त्यानुसार चालू नोंदवहीतील त्या दिनांकास असलेल्या व्यक्तींपैकी ३८ टक्के व्यक्ती अशिक्षित व माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या होत्या. माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्यांचे प्रमाण ४४ टक्के होते. तर विविध शाखांतील पदविधर ७ टक्के होते. त्यातील बहुतांशी अभियांत्रिकी व वैद्यकीय विभाग सोडून इतर शाखातील पदविधर होते.

Employment Market Information (EMI)

7.21. Of the 35.63 lakh total employment at the end of March, 1989, covered under EMI programme (para 7.7) 22.14 lakh employment was in public sector, which marginally increased over March, 1988. The share of different organisations in the total public sector employment was 26 per cent for local bodies, 22 per cent each for Central and State Government, 19 per cent for Quasi Central Government and 11 per cent for Quasi State Government.

7.22. The total employment in the organised private sector as covered under EMI Programme in Maharashtra State at the end of March, 1989 marginally decreased to 13.49 lakh from 13.53 lakh at the end of previous year. Out of the total employment in organised private sector, 70 per cent was in manufacturing sector and 18 per cent in community, social and personal services.

Employment Exchange Statistics

7.23. The number of persons newly registered in the employment exchanges in the State during the year 1988-89 was 5.99 lakhs showing an increase of 9.6 per cent over previous year. Between April-December, 1989, 4.60 lakhs persons were registered. The number of persons on the live register at the end of December, 1989 was 29.38 lakhs. The number of vacancies notified in 1988-89 was 52 thousand, which showed decrease of 15 per cent over previous year. Actual placements effected was 24 thousand, and this was 32 per cent lower than that in the previous year. The number of vacancies notified between April-December, 1989 were more by 38 per cent and placements effected were 1.5 per cent more than their corresponding numbers in April-December, 1988.

7.24. The classification of the persons on live register of employment exchanges, by their educational qualifications on 30th June, 1989 is shown in the following Table No. 15. Nearly 38 per cent of those on the live register on that date were below matriculation including illiterates. Another 44 per cent were matriculates and seven per cent were graduates in various disciplines, most of them were in the disciplines other than engineering, technology and medicine.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

पदावर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण

Distribution of persons on live register according to educational qualifications

शैक्षणिक पात्रता (1)	जून १९८९ अखेर पदावर असलेल्या उमेदवारांची संख्या Number of candidates on the live register at the end of June 1989 (2)	Levels of education (1)
माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिकलेले (निरक्षर धरून).	10,43,029 ..	Below matriculation (including illiterate)
माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	12,30,475 ..	Matriculation
पदवीपूर्व शिक्षण घेतलेले	1,98,447 ..	Intermediate
अभियांत्रिकी पदविकाधारक	23,180 ..	Engineering diploma-holder
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून शिकलेले अर्जदार व शिकाऊ उमेदवारी कायद्याखाली शिकलेले उमेदवार.	78,778 ..	ITI trained applicants and apprentices-trained under Apprentices Act.
एकूण पदवीधर—	1,88,193 ..	Total Graduates—
(अ) अभियांत्रिकी	5,377 ..	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	3,496 ..	(b) Medicine
(क) इतर	1,79,320 ..	(c) Others
एकूण पदव्युत्तर पदवीधर—	22,282 ..	Total Post-Graduates
(अ) अभियांत्रिकी	32 ..	(a) Engineering
(ब) वैद्यकीय	264 ..	(b) Medicine
(क) इतर	21,986 ..	(c) Others
एकूण	27,84,384 ..	Total

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

७.२५ ह्या योजनेखाली सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी पडेल असे कौशल्य संपादन करण्यासाठी किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जाते. १९८८-८९ मध्ये ४,२५९ उमेदवारांना प्रशिक्षण दिले हा आकडा १९८७-८८ मध्ये दिलेल्या प्रशिक्षणाथर्पेक्षा १४ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८८-८९ मध्ये प्रशिक्षणपूर्ण केलेल्यांची संख्या २,६६८ होती व ती मागील वर्षांपेक्षा १७.५ अधिक होती. १९८८-८९ मध्ये रोजगारात समावून घेतलेल्या उमेदवारांची संख्या १,१९३ होती व ती १९८७-८८ पेक्षा १३.८ टक्क्यांनी जास्त होती. प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी नोकरीत समावून घेतलेल्यांची १९८८-८९ मधील टक्केवारी ४४ टक्के होती. मागील वर्षी ती ४६ टक्के होती.

उमेदवारांचे प्रशिक्षण

७.२६. प्रशिक्षण घेणाऱ्या उमेदवारांची संख्या १९८९-९० मध्ये १५.९ हजार होती, ती संख्या १९८८-८९ मध्ये १८.९ हजार होती.

सुशिक्षित युवक बेकारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार विकास कार्यक्रम

७.२७. शालांत परीक्षा किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण घेऊन पास झालेल्या व १८ ते ४० या वयोगटातील व्यक्तींना त्यांच्या स्थिर माल-

Employment Promotion Programme

7.25. Under this scheme, educated unemployed are given training for acquisition/upgradation of skill for enabling them to secure employment. In 1988-89, 4,259 candidates were placed under training and this number was 14 per cent higher than that in 1987-88. The number of trainees who completed training in 1988-89, was 2,668, 17.5 per cent more than in the earlier year. The number of candidates absorbed in employment was 1,193 in 1988-89, 13.8 per cent more than in 1987-88. The percentage of the absorbed to the trained was 44 in 1988-89, in the earlier year it was 46 per cent.

Apprentice Training

7.26. The number of apprentices undergoing training in 1989-90 was at 15.9 thousand compared with 18.9 thousand in 1988-89.

Employment Promotion Programme for assisting educated unemployed youths

7.27. Those who have passed matriculation or are ITI trained and in the age group 18 to 40 are given

मत्तेच्या १० ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त रु. १ लाख मर्यादेपर्यंत अर्थसहाय्य नवीन उद्योगासाठी देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली एप्रिल ते डिसेंबर १९८९ या कालावधीत २.१ हजार लाभधारकांना एकूण ३.४३ कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले होते. ते मागील वर्षातील त्याच कालावधीतील लाभधारक संख्या व असर्थहाय्यापेक्षा अनुक्रमे ५ व ३१ टक्क्यांनी जास्त होते. १९८८-८९ मध्ये ३.३१ हजार लाभधारकांना ४.२८ कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले गेले.

औद्योगिक संबंध

७.२८. औद्योगिक संबंधात १९८९ मध्ये सुधारणा आढळून आली. संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या गेल्या वर्षी २१६ होती, त्या मानाने ती या वर्षी बरीच कमी म्हणजे १९३ होती. त्यांत गुंतलेल्या कामगारांची संख्या १९८९ मध्ये ४८ हजार होती व ती मागील वर्षापेक्षा २५ टक्क्यांनी कमी होती. वाया गेलेल्या श्रमदिनांच्या संख्येतही घट होऊन ती १९८८ मधील ६५ लाखावरून १९८९ मध्ये ३७ लाख झाली. १९८९ च्या अखेरीस औद्योगिक संबंधात आणखी सुधारणा दिसून आली. डिसेंबर, १९८८ मध्ये राज्यात कामथांबण्याच्या प्रकारांची संख्या २५ होती व त्यात ५,४३१ कामगार गुंतले होते. तर डिसेंबर, १९८९ मध्ये राज्यात काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या १९ होती व त्यात २,७३० कामगार गुंतले होते.

Seed Money Assistance to the extent of 10 to 22.5 per cent of the fixed asset, subject to a limit of Re. 1 lakh. Under this programme assistance given between April-December, 1989 was at Rs. 3.43 crore to 2.1 thousand beneficiaries, it is higher by 31 per cent and 5 per cent respectively during the corresponding period of the earlier year. In 1988-89, 3.31 thousand beneficiaries were given assistance of Rs. 4.28 crore.

Industrial Relations

7.28. The industrial relations in 1989 showed improvement. The work-stoppages in 1989 were considerably less viz., 193, than that in the earlier year 216. The number of workers involved was 48 thousands in 1989 almost 25 per cent less than that in earlier year. The number of mandays lost was also considerably lower at 37 lakhs in 1989 than those in 1988 viz., 65 lakhe. The industrial relations further improved towards the end of 1989, and compared with 25 work-stoppages involving 5,431 workers during December, 1988, the number of work-stoppages during December, 1989 was 19 and the workers involved were 2,730.

८. किमतीचा स्थितीविशेष

भारतातील किमतीचा स्थितीविशेष

८.१. देशात १९८८-८९ मध्ये धान्य उत्पादनाच्या पातळीमध्ये तुलनात्मकदृष्ट्या मोठी वाढ झाल्यामुळे १९८९-९० मधील धान्य पुरवठ्याची स्थिती सुलभ होण्यास मदत झाली. त्यामुळे १९८९-९० मध्ये भाववाढीचे प्रमाण थोडे कमी होण्यास मदत झाली. किमतीचा व्यापक आढावा घेतला असता असे दिसून येते की, १९८९-९० च्या पहिल्या १० महिन्यांत झालेली सरासरी भाववाढ ही मागील वर्षाच्या याच कालावधीतील भाववाढीपेक्षा थोडी कमी आहे. अखिल भारतीय पातळीवर भाववाढीचा अंदाज घाऊक किमती निर्देशांकाच्या चढउतारावरून लक्षात येतो. नुकतेच जून, १९८९ पासून अखिल भारतीय घाऊक किमती निर्देशांकाचे पायाभूत वर्ष १९७०-७१ वरून १९८१-८२ असे बदलण्यात आले आहे. १९८९-९० च्या पहिल्या १० महिन्यांच्या (एप्रिल, १९८९ ते जानेवारी, १९९०) घाऊक किमतीचा सरासरी निर्देशांक मागील वर्षाच्या त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ६.९ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८८-८९ मधील या कालावधीतील अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा सरासरी निर्देशांक १९८७-८८ मधील ह्याच कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ८.२ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८९-९० मधील उपरोक्त वाढीस कारणीभूत असलेले वस्तुगट म्हणजे अन्नधान्ये, डाळी, दूध आणि दुधाचे पदार्थ, साखर, खांडसरी आणि गूळ, कापड मूलभूत व मिश्र धातूच्या वस्तू आणि वाहतुकीची साधने हे होत. या वस्तुगटापैकी (अ) साखर, खांडसरी व गूळ आणि (ब) मूलभूत व मिश्रधातूच्या वस्तू या वस्तुगटातील भाववाढ ही विशेषकरून लक्षणीय म्हणजेच अनुक्रमे २१ टक्के व १८ टक्के होती. गतवर्षी निदर्शनास आल्याप्रमाणेच, १९८९-९० या चालू आर्थिक वर्षातसुद्धा अखिल भारतीय घाऊक किमती निर्देशांकात सप्टेंबर, १९८९ पर्यंत हंगामी वाढ झाली. त्यानंतर ऑक्टोबर ते डिसेंबर, १९८९ मध्ये निर्देशांक खाली आला. आणि त्यानंतर जानेवारी, १९९० मध्ये तो थोडासा वाढला. मार्च, १९८९ च्या निर्देशांकाशी तुलना करता यावर्षी, सप्टेंबर, १९८९ पर्यंतची हंगामी भाववाढ ७.० टक्के होती. जानेवारी, १९९० चा अखिल भारतीय घाऊक किमती निर्देशांक मार्च, १९८९ च्या निर्देशांकापेक्षा ६.४ टक्क्यांनी जास्त होता. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे स्थूल गटवार निर्देशांक तक्ता क्रमांक १६ मध्ये दर्शविले आहेत.

8. PRICE SITUATION

Price Situation in India

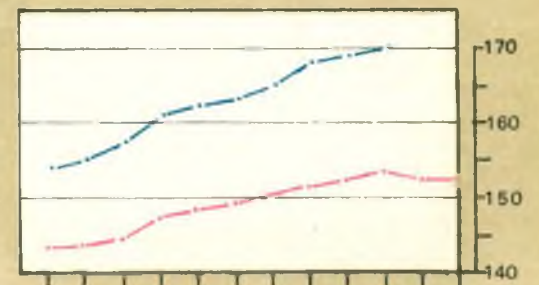
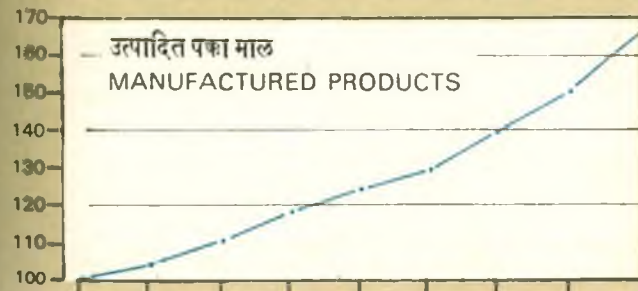
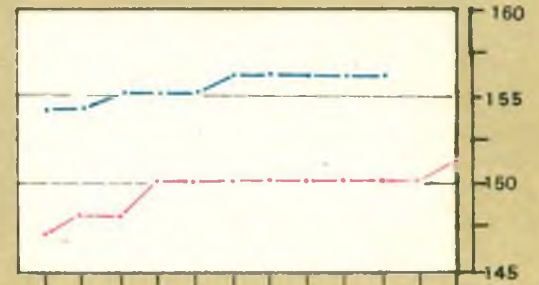
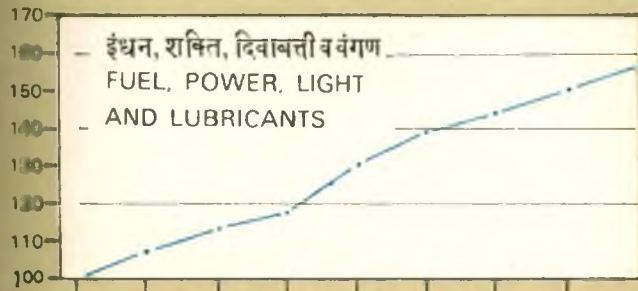
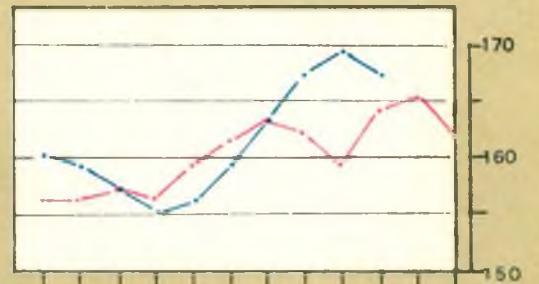
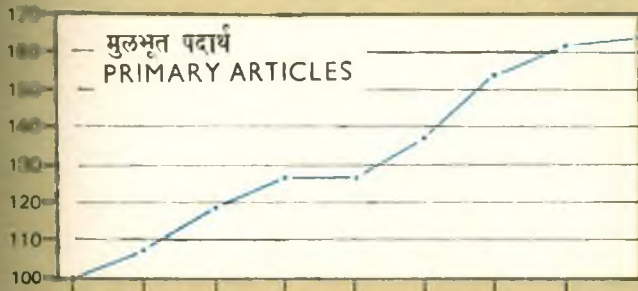
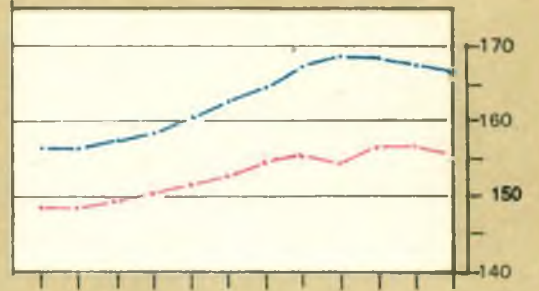
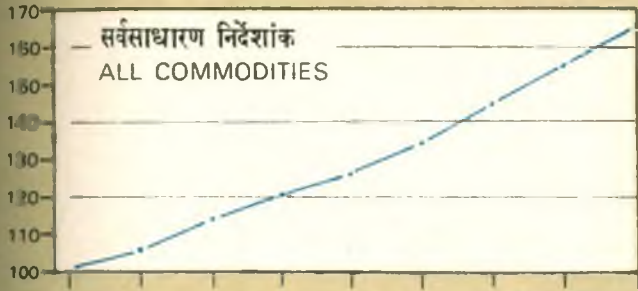
8.1. Relatively high level of foodgrains production in the country in 1988-89 has contributed to easing supply position of foodgrains in 1989-90. In turn, this has also helped in reducing to some extent the pressure on prices in 1989-90. A comprehensive price review indicated that, during first ten months of 1989-90, the average price rise was somewhat subdued than that in the corresponding period of preceding year. At all-India level the price rise is judged by the movements of Wholesale Price Index Number (WPI). Recently i.e. from June, 1989, the base year of all-India WPI has been changed from 1970-71 to 1981-82. The average all-India WPI for ten months of 1989-90 (i.e. April, 1989 to January, 1990) was higher by 6.9 per cent than that for the corresponding period of previous year. The rise in WPI during the corresponding period of 1988-89 was 8.2 per cent over that of 1987-88. The commodity groups mainly contributing to this rise during 1989-90 are cereals; pulses; milk and milk products; sugar; khandasari and gur; textiles; basic metal alloys and metal products and transport equipments. Out of these groups the price rise in two groups viz., (a) sugar, khandasari and gur and (b) basic metals alloys and metal products groups was particularly significant, it being 21 per cent and 18 per cent respectively. As observed in the past, during the current financial year 1989-90 also there was a seasonal rise in WPI upto September, 1989 followed by a decline between October and December, 1989 and then slightly increased in January, 1990. This year the seasonal price rise upto September, 1989 was 7.0 per cent over that for March, 1989. The WPI for January, 1990 has increased by 6.4 per cent over that for March, 1989. The broad commodity group-wise Wholesale Price Index Numbers are shown in the following Table No. 16.

भारतातील घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF WHOLESALE PRICES IN INDIA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1981-82=100

— 1989
— 1988

जा फे मा ए मे जू जु ऑ स ऑ नो डि
J F M A M J J A S O N D

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16
अखिल भारतीय घाऊक किमतींचा निर्देशांक
ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१००)
(Base year : 1981-82=100)

वर्ष/महिना	मूलभूत पदार्थ Primary articles	इंधन शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, Power light and lubricants	उत्पादित वस्तू Manu- factured products	सर्व वस्तू All commo- dities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
भार—	32.30	10.66	57.04	100.00	Weight—
१९८६-८७ ..	137.1	138.6	129.2	132.7	1986-87
१९८७-८८ ..	152.6	143.3	138.5	143.6	1987-88
१९८८-८९ (अ) ..	160.1	151.2	151.6	154.3	1988-89(P)
डिसेंबर, १९८८ (अ) ..	162.2	150.9	151.5	154.9	December, 1988 (P)
जानेवारी, १९८९ (अ) ..	159.5	153.9	154.1	155.9	January, 1989 (P)
फेब्रुवारी, १९८९ (अ) ..	158.8	154.3	154.7	156.0	February, 1989(P)
मार्च, १९८९ (अ) ..	156.8	155.2	156.8	156.6	March, 1989(P)
एप्रिल, १९८९ (अ) ..	155.5	155.3	160.6	158.4	April, 1989(P)
मे, १९८९ (अ) ..	158.6	155.3	162.3	160.4	May, 1989 (P)
जून, १९८९ (अ) ..	160.8	155.5	162.9	161.5	June, 1989(P)
जुलै, १९८९ (अ) ..	163.4	155.8	165.2	163.6	July, 1989(P)
ऑगस्ट, १९८९ (अ) ..	167.3	156.0	168.4	166.7	August, 1989(P)
सप्टेंबर, १९८९ (अ) ..	168.5	156.1	168.8	167.6	September, 1989(P)
ऑक्टोबर, १९८९ (अ) ..	166.5	156.3	170.2	167.5	October, 1989(P)
नोव्हेंबर, १९८९ (अ) ..	165.3	156.6	170.4	167.3	November, 1989(P)
डिसेंबर, १९८९ (अ) ..	163.0	157.0	169.9	166.3	December, 1989(P)
जानेवारी, १९९० (अ) ..	162.5	157.2	170.8	166.6	January, 1990(P)

(अ)=अस्थायी/(P)=Provisional

८.२. किरकोळ किमतीच्या आधारावर काढण्यात येणारा ग्राहक किमतीचा निर्देशांक हा ग्राहकाने दिलेल्या किमतीतील बदल योग्य प्रकारे दर्शवितो. एप्रिल, १९८९ ते जानेवारी, १९९० या १० महिन्यांच्या कालावधीतील अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक (पायाभूत वर्ष : १९८२=१००) १९८८-८९ च्या याच कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ७.० टक्क्यांनी जास्त होता. तर १९८८-८९ मध्ये ही वाढ १९८७-८८ च्या या काळाशी तुलना करता ९.१ टक्के होती. अखिल भारतीय ग्राहक किमती निर्देशांकाच्या मासिक चढउतारावरून असे निदर्शनास येते की, एप्रिल, १९८९ ते सप्टेंबर, १९८९ पर्यंत त्यात सातत्याने वाढ झाली, त्यानंतर नोव्हेंबर पर्यंत तो स्थिर राहिला व जानेवारी, १९९० पर्यंत तो थोडासा कमी झाला. जानेवारी, १९९० चा निर्देशांक मार्च, १९८९ च्या निर्देशांकापेक्षा ४.८ टक्क्यांनी जास्त होता. औद्योगिक कामगारांसाठी लेखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक हे भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३० मध्ये देण्यात आलेले आहेत.

८.३. खुल्या अर्थव्यवस्थेत देशातील किमतीच्या चढउताराचा राज्यातील किमतीवर परिणाम होणे क्रमप्राप्त आहे. राज्यातील किमतीचा स्थितीविषयक आढावा घेण्यासाठी महाराष्ट्रात ग्रामीण व नागरी विभागातील निवडक केंद्रामधून जीवनावश्यक वस्तूंच्या व सेवांच्या किरकोळ किमती अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियमितपणे गोळा करते. या किमतीच्या आधारे महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागासाठी वेगवेगळ्या ग्राहक किमतीचा मासिक निर्देशांक (१९८२ हे पायाभूत वर्ष धरून) तयार केला जातो. महाराष्ट्राच्या नागरी ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकाद्वारे निदर्शनास आलेली भाववाढ ही जवळजवळ अखिल

8.2. The Consumer Price Index (CPI) Number which is computed on the basis of retail prices, a more appropriate measure of change in prices paid by a consumer. The average all-India CPI (Base period 1982=100) for ten month period of April, 1989-January, 1990 registered an increase of 7.0 per cent over average CPI for the corresponding period of 1988-89. Whereas the corresponding increase in 1988-89 was 9.1 per cent over that of 1987-88. The monthly movement of the all-India CPI shows a continuous rise from April, 1989 to September, 1989, thereafter, it remained stable till November, 1989 and slightly declined till January, 1990. The index in January, 1990 was higher by 4.8 per cent than that for March, 1989. The groupwise All-India CPI for industrial workers are shown in Table No. 30 of Part II.

8.3. In an open economy, the price situation in the country is bound to influence the price behaviour in the State. With a view to watch the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics, collects on a regular basis the retail prices of essential commodities and services from selected centres in urban and rural areas of Maharashtra. On the basis of these prices, monthly consumer price index numbers (with 1982 as base year) are constructed separately for urban

भारतीय औद्योगिक कामगारांसाठीच्या ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकांतील भाववाढीप्रमाणेच आहे. महाराष्ट्राच्या नागरी ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकातसुद्धा एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८९ या काळात हंगामी वाढ झाली, त्यानंतर जानेवारी, १९९० पर्यंत त्यामध्ये घट झाली. जानेवारी, १९९० चा निर्देशांक मार्च, १९८९ च्या निर्देशांकापेक्षा ५.८ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८९-९० च्या पहिल्या दहा महिन्यांचा (एप्रिल ते जानेवारी, १९९०) सरासरी निर्देशांक १९८८-८९ च्या याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ७.० टक्क्यांनी जास्त होता. तर संबंधित काळातील १९८८-८९ मधील सरासरी निर्देशांक १९८७-८८ मधील याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ८.२ टक्क्यांनी जास्त होता.

८.४. नागरी विभागामध्ये एप्रिल, १९८९ ते जानेवारी, १९९० च्या सरासरी निर्देशांकात १९८८-८९ च्या याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकावर झालेल्या ७.० टक्के वाढीस मुख्यत्वेकरून तांदूळ, ज्वारी, चणाडाळ, साखर, गूळ, चहा पावडर, अॅस्प्रो, पेनीसिलीन क्वीनाईन या वस्तूंच्या किमतीतील वाढ कारणीभूत आहे. ज्वारी, चहा पावडर, साखर, गूळ, अॅस्प्रो व क्वीनाईन या वस्तूंच्या किमतीत २० टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढ दिसते. याउलट सुकी मिरची आणि कांद्याच्या सरासरी किमती अनुक्रमे २० व २७ टक्क्यांनी कमी झाल्या आहेत. महाराष्ट्रातील नागरी विभागांकरिता ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक तक्ता क्र. १७ मध्ये दाखविण्यात आले आहेत.

and rural areas of Maharashtra. The price rise as indicated by the CPI for urban Maharashtra, is almost the same as that of the all-India CPI for industrial workers. The CPI for urban Maharashtra also showed seasonal increase during April-October, 1989 and, thereafter, it declined till January, 1990. The index for January, 1990 is higher by 5.8 per cent over March, 1989. The increase recorded by the average index number for the first ten months of 1989-90 (i.e. April-January 1990) over the corresponding average for 1988-89 was 7.0 per cent, whereas the average index number for corresponding period of 1988-89 was higher by 8.2 per cent over that in the same period of 1987-88.

8.4. The commodities which have mainly contributed to the increase of 7.0 per cent in the average urban index number for April, 1989-January, 1990 over corresponding index for 1988, are Rice, Jowar, Gramdal, Sugar, Gur, Tea and medicines such as Aspro, Penecilin and Quinine. The commodities showing more than 20 per cent increase in the prices were Jowar, Tea powder, Sugar, Gur Aspro and Quinine. The average price of Dry Chillies and Onion, on the other hand declined by 20 per cent and 27 per cent respectively. The groupwise CPI number for urban areas of Maharashtra are shown in Table No. 17.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 17

महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक*
Consumer Price Index Number for Urban Maharashtra*

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)
(Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	पान, सुपारी, तंबाखू Pan, Supari, tobacco	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and Lighting	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and Footwear	संकीर्ण Miscel- laneous	सर्व वस्तू All commo- dities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
भार—	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	Weight
१९८६-८७ ..	144	163	136	160	152	147	1986-87
१९८७-८८ ..	156	181	140	175	162	159	1987-88
१९८८-८९ ..	167	192	151	189	178	172	1988-89
@१९८८-८९ ..	168	190	150	189	177	171	1988-89@
@१९८९-९० ..	177	216	158	206	191	183	1989-90@
डिसेंबर, १९८८ ..	170	193	152	191	179	173	December, 1988
जानेवारी, १९८९ ..	167	197	153	193	183	174	January, 1989
फेब्रुवारी, १९८९ ..	166	196	155	191	184	173	February, 1989
मार्च, १९८९ ..	163	208	156	193	185	172	March, 1989
एप्रिल, १९८९ ..	166	208	156	196	186	174	April, 1989
मे, १९८९ ..	173	210	157	198	186	178	May, 1989
जून, १९८९ ..	176	214	157	201	188	180	June, 1989
जुलै, १९८९ ..	177	210	157	200	190	182	July, 1989
ऑगस्ट, १९८९ ..	182	212	158	201	191	185	August 1989
सप्टेंबर, १९८९ ..	185	215	158	206	192	187	September, 1989
ऑक्टोबर, १९८९ ..	185	220	159	208	193	188	October, 1989
नोव्हेंबर, १९८९ ..	182	221	159	211	194	187	November, 1989
डिसेंबर, १९८९ ..	176	223	159	214	195	184	December, 1989
जानेवारी, १९९० ..	172	224	159	220	195	182	January, 1990

@ १० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months.

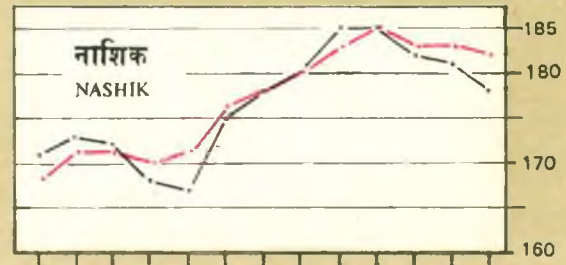
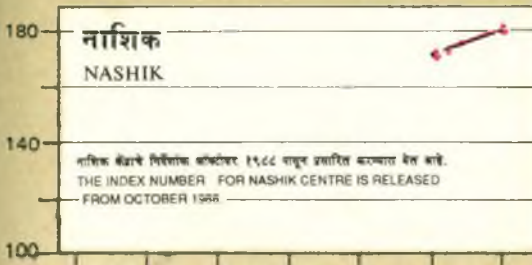
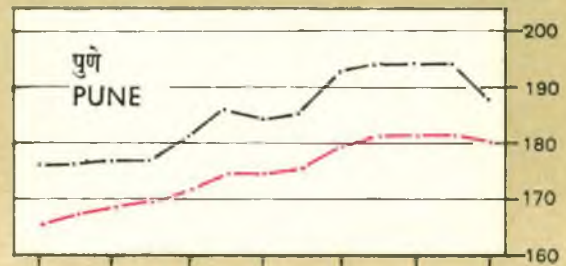
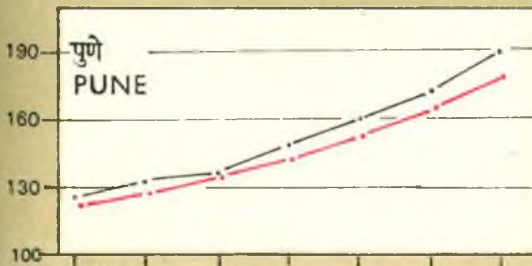
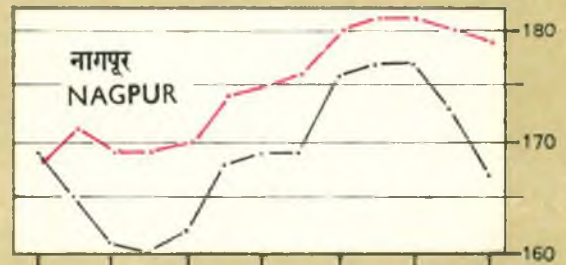
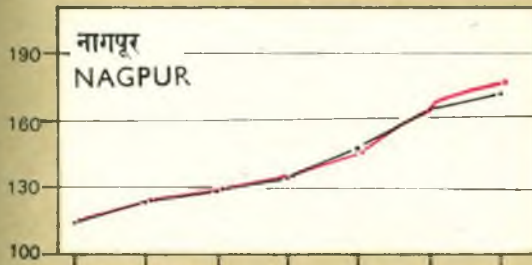
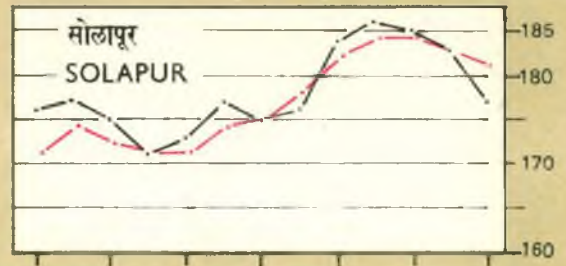
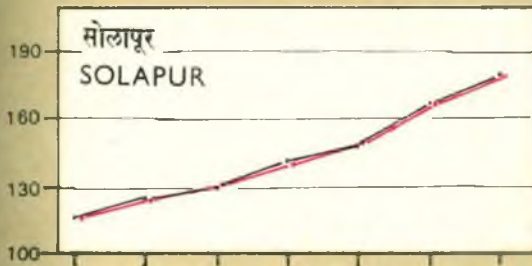
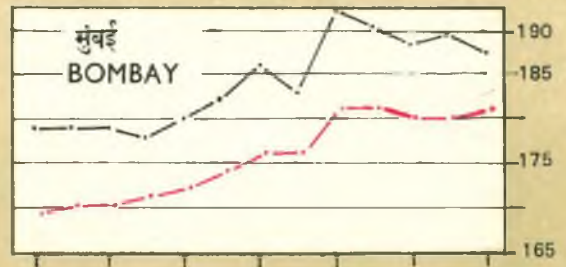
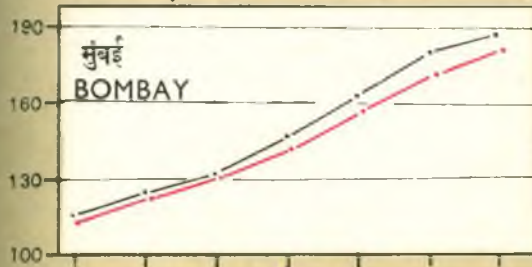
*अस्थायी/Provisional

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

— अन्न
FOOD
— सर्वसाधारण निर्देशांक
ALL COMMODITIES

नाशिक शहराचे निर्देशांक जानेवारी 1989 पासून प्रकाशित करण्यात येत आहे.
THE INDEX NUMBER FOR NASHIK CENTRE IS RELEASED FROM OCTOBER 1988

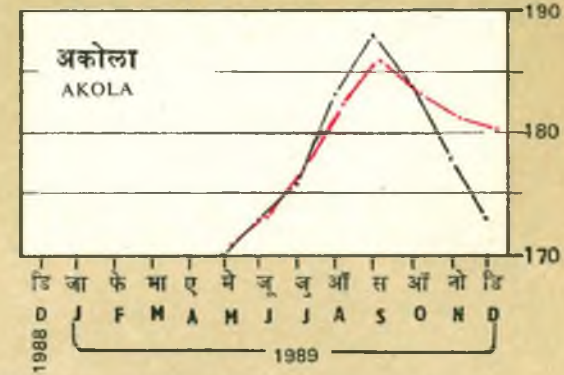
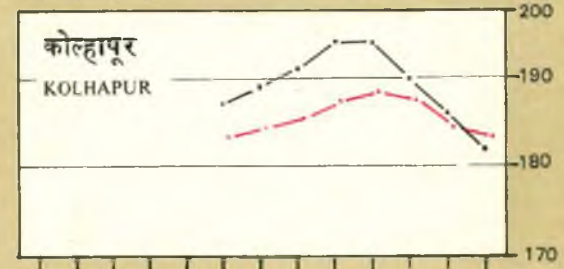
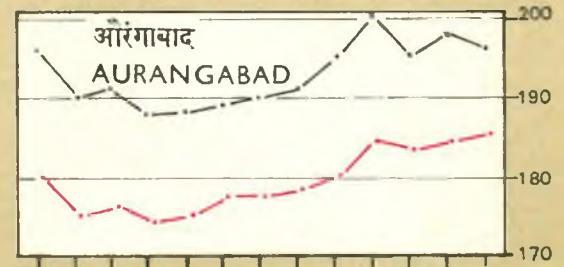
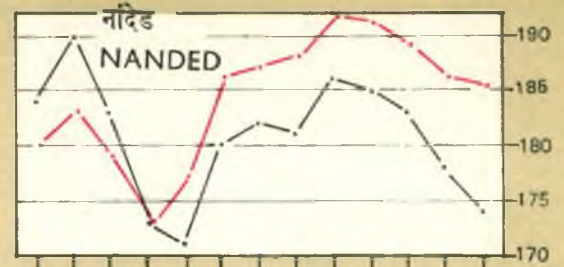
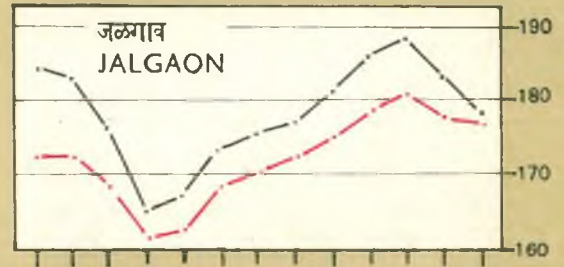
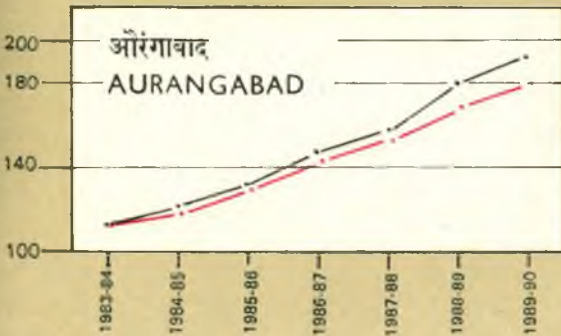
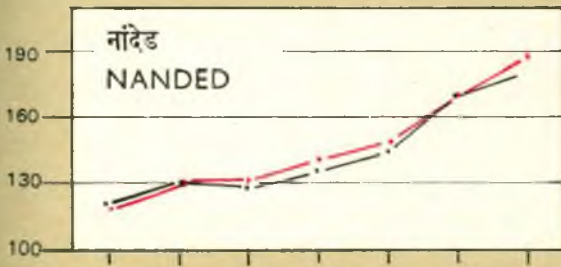
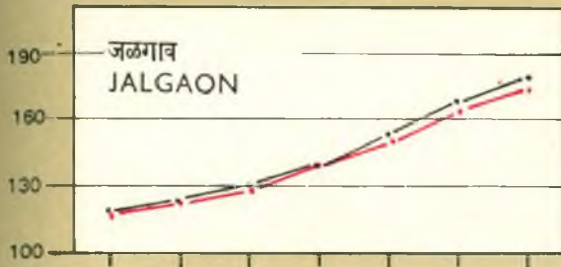
डि जा फे मा ए मे जू जु ऑ स ऑ नो डि
D J F M A M J J A S O N D
1988 1989

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

FOR INDUSTRIAL WORKERS

— अन्न
FOOD
— सर्वसाधारण वस्तुसंग्रह
ALL COMMODITIES

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

1989-90 { नऊ महिन्यांची सरासरी
AVERAGE FOR NINE MONTHS

८.५. चालू आर्थिक वर्षात महाराष्ट्रात ग्रामीण भागातील ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकात झालेली वाढ ही जवळ जवळ नागरी भागातील ग्राहक निर्देशांकाप्रमाणेच आहे. ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक सुद्धा एप्रिल ते सप्टेंबर, १९८९ या कालावधीत वाढला आणि यानंतर जानेवारी, १९९० पर्यंत तो कमी झाला. जानेवारी, १९९० चा निर्देशांक मार्च, १९८९ च्या निर्देशांकापेक्षा ५.८ टक्क्यांनी जास्त आहे. तथापि, १९८९-९० च्या पहिल्या १० महिन्यांच्या (एप्रिल ते जानेवारी, १९९०) सरासरी निर्देशांकात, १९८८-८९ च्या त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकावर झालेली वाढ ९.६ टक्के होती, संबंधित कालावधीतील १९८८-८९ मधील सरासरी निर्देशांक १९८७-८८ मधील ह्याच कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा, १०.६ टक्क्यांनी जास्त होता. महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक तक्ता क्रमांक १८ मध्ये दर्शविण्यात आले आहेत.

8.5. The price rise indicated by the CPI for rural Maharashtra during current financial year is almost same as that of the urban Maharashtra. The index number for rural Maharashtra also increased during April-September, 1989 and, thereafter, declined till January, 1990. The index for January, 1990 is higher by 5.8 per cent over March, 1989. However, the increase of the average index number for the first ten months of 1989-90 (April-January 1990) over the corresponding averages for 1988-89 was 9.6 per cent. The corresponding average index number for 1988-89 was higher by 10.6 per cent than the corresponding average for 1987-88. The groupwise CPI numbers for rural areas of Maharashtra are shown in Table No. 18.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक*

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR RURAL MAHARASHTRA*

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)

(Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and lighting	कापड Clothing	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commodities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
सरा--	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	Weight
१९८६-८७	138	146	131	148	141	1986-87
१९८७-८८	149	156	140	161	152	1987-88
१९८८-८९	164	175	154	180	168	1988-89
@१९८८-८९	164	174	152	179	167	1988-89@
②१९८९-९०	179	189	174	196	183	1989-90@
डिसेंबर, १९८८	176	182	156	183	176	December, 1988
जानेवारी, १९८९	172	182	163	185	175	January, 1989
फेब्रुवारी, १९८९	168	183	164	186	173	February, 1989
मार्च, १९८९	166	182	166	187	172	March, 1989
एप्रिल, १९८९	168	182	167	188	173	April, 1989
मे, १९८९	174	184	171	190	178	May, 1989
जून, १९८९	177	185	171	190	180	June, 1989
जुलै, १९८९	178	187	173	192	182	July, 1989
ऑगस्ट, १९८९	184	190	174	195	186	August, 1989
सप्टेंबर, १९८९	188	192	175	197	189	September, 1989
ऑक्टोबर, १९८९	186	191	176	198	189	October, 1989
नोव्हेंबर, १९८९	182	191	177	200	186	November, 1989
डिसेंबर, १९८९	176	194	178	202	184	December, 1989
जानेवारी, १९९०	174	195	178	203	182	January, 1990

@१० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months.

*अस्थायी/Provisional.

८.६. ग्रामीण विभागाकरिता एप्रिल, १९८९-जानेवारी, १९९० या कालावधीच्या निर्देशांकात १९८८-८९ च्या याच कालावधीच्या निर्देशांकावर झालेल्या वाढीत मुख्यत्वेकरून तांदूळ, ज्वारी, चणाडाळ, गूळ, साखर व चहा या वस्तू व राज्य परिवहन बसभाडे यांचा सहभाग आहे. चणाडाळीच्या किमतीत सुमारे १० टक्के वाढ झाली तर ज्वारी, साखर, गूळ आणि चहा पावडर या वस्तूंच्या किमतीत २० टक्केपेक्षा जास्त वाढ झाली. याउलट सुकी मिरची व कांदांच्या किमती अनुक्रमे २२ टक्के व ३२ टक्क्यांनी कमी झाल्या.

८.७. नागरी आणि ग्रामीण निर्देशांकाद्वारे दर्शविण्यात आलेल्या किमतीच्या वाढीतील सापेक्ष फरक हा मुख्यत्वेकरून नागरी व ग्रामीण विभागांतील उपभोग पद्धतीतील फरकामुळे आहे. १९८९-९० मध्ये ज्वारीच्या किमतीतील झालेल्या २० टक्के वाढीस काही प्रमाणात १९८८-८९ मधील खरीप ज्वारीचे कमी झालेले उत्पादन हे कारणीभूत आहे. ग्रामीण उपभोग वस्तूंच्या संचात अन्न गटाचा ६२ टक्के इतका मोठा हिस्सा आहे. ग्रामीण विभागात ज्वारी ही महत्त्वाची अशी प्रमुख उपभोग वस्तू असल्यामुळे, ज्वारीच्या किमतीत झालेल्या तीव्र वाढीचा नागरी विभागाच्या निर्देशांकापेक्षा ग्रामीण विभागाच्या निर्देशांकावर प्रकर्षाने परिणाम झाला.

८.८. १९८९-९० वर्षांच्या पहिल्या दहा महिन्यातील ग्राहक किमती सरासरी निर्देशांकावरून असे निदर्शनास येते की, चालू वर्षातील किमतीतील वाढ गतवर्षीच्या संबंधित कालावधीतील वाढीपेक्षा थोडी कमी होती.

8.6. The commodities/services mainly contributing to the rise in the rural index for April, 1989-January, 1990 over corresponding index for 1988-89 are Rice, Jowar, Gramdal, Sugar, Gur, Tea and S. T. bus fare. The price of gramdal registered an increase of about 10 per cent while the prices of Jowar, Sugar, Gur and Tea powder increased by more than 20 per cent. On the other hand, the average prices of Dry chillies and Onion declined by 22 per cent and 32 per cent respectively.

8.7. The relative difference in the price rise shown by urban and rural index numbers are mainly due to differences in the urban and rural consumption pattern. The increase of more than 20 per cent in price of Jowar during 1989-90 may be to some extent due to failure of *kharif* Jowar crop during 1988-89. As food group accounts for sizeable proportion (62 per cent) of the rural consumption basket and as the Jowar is major consumed item in rural area, the steep price rise in Jowar made significant impact on rural index than the urban index.

8.8. The price rise during current year both in urban and rural areas, reflected by the average CPI for the first ten months of 1989-90 was slightly lower than that of the corresponding increases in the previous year.

९. नागरी पुरवठा व सामाजिक सुविधा

९.१. गेल्या वर्षीप्रमाणेच १९८९-९० या वर्षामध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमाफत तांदूळ, गहू, ज्वारी, साखर, खाद्य तेल आणि घासलेट यांचे वितरण केले गेले.

९.२. राज्यातील अधिकृत शिधावाटप दुकानांची संख्या जानेवारी, १९८९ ला ३४,२८३ होती. त्यामध्ये डिसेंबर, १९८९ अखेर थोडीशी वाढ होऊन ती ३४,५९६ झाली. गतवर्षीप्रमाणे या दुकानातून सर्व राज्यभर दरमहा प्रति प्रौढास (दोन युनिट्स) १० किलो धान्य वाटपाचे परिमाण निश्चित करण्यात आले होते व शिधावाटप दुकानातून धान्याचे वाटप उपलब्धतेनुसार करण्यात आले.

९.३. केंद्र शासनाने सार्वजनिक वितरण यंत्रणेमाफत वितरित केल्या जाणाऱ्या तांदळाच्या किमतीत वाढ केल्यामुळे १ फेब्रुवारी, १९८९ पासून राज्य शासनाने तांदळाच्या किरकोळ किमतीत वाढ केली आहे. १ फेब्रुवारी, १९८९ पूर्वीच्या व १ फेब्रुवारी, १९८९ पासूनच्या प्रत-निहाय तांदळाच्या किरकोळ किमती खाली दिल्याप्रमाणे आहेत.

तांदळाची प्रत	प्रति किलो किमत	
	१ फेब्रुवारी १९८९ पूर्वी	१ फेब्रुवारी १९८९ पासून
	रुपये	रुपये
(अ) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात (आयटीडीपी)		
अत्युत्तम ..	२.२५	३.००
उत्तम ..	२.१०	२.७९
मध्यम ..	१.८५	२.१९
(ब) इतर भागात—		
अत्युत्तम ..	३.३०	३.८५
उत्तम ..	३.१५	३.६०
मध्यम ..	२.८५	२.९०

राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमाफत आयटीडीपी क्षेत्रा व्यतिरिक्त इतर भागात वितरित करण्यात येणाऱ्या गव्हाचा दर प्रति किलो रुपये २.३५ होता. केंद्र शासनाच्या सूचनेप्रमाणे, आयटीडीपी क्षेत्रातील गव्हाच्या दरात २६ जून, १९८९ पासून वाढ करण्यात येऊन तो प्रति किलो रुपये १.६४ वरून रुपये १.७९ केला आहे. तरीसुद्धा तो इतर भागातील दरापेक्षा खूपच कमी आहे.

९.४. राज्यातील १९८९ मधील तांदळाची उच्चल ६.३७ लाख टन होती. गेल्या वर्षी ती ७.४ लाख टन होती. गव्हाची १९८९ मधील उच्चल ११.०५ लाख टन होती. ती मागील वर्षी ११.२७ लाख टन होती.

९.५. केंद्र शासनाने सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेद्वारे वितरित करण्यासाठी राज्य शासनास भारतीय अन्न महामंडळांमाफत तांदूळ व गहू यांचा पुरवठा करणे चालू ठेवले. तांदळाचा पुरवठा १९८९ साली ६.८ लाख टन झाला. १९८८ मध्ये तो ७.५ लाख टन होता. १९८९ मध्ये गव्हाचा पुरवठा १२.५ लाख टन झाला. १९८८ मध्ये तो १०.५ लाख टन होता.

9. CIVIL SUPPLIES AND SOCIAL SERVICES

9.1. As in the earlier year, rice, wheat, jowar, sugar, edible oil and kerosene continued to be distributed during the current year 1989-90 through the public distribution system.

Public Distribution System

9.2. The number of authorised ration shops marginally increased from 34,283 at the end of January, 1989 to 34,596 at the end of December, 1989. The quantum of distribution of food grains through Public Distribution System (PDS), was fixed at 10 kg. per adult (2 units) per month as was fixed during last year and the distribution of foodgrains was made through the ration shops as per availability.

9.3. Due to increase in the issue price of Rice by the Central Government, State Government increased the retail prices of rice from 1st February, 1989. The variety-wise retail prices of rice prior to 1st February 1989 and from 1st February, 1989 are shown below :

Variety of Rice	Price per Kg.	
	Before 1st February, 1989	From 1st February, 1989
	Rs.	Rs.
(A) In the areas covered by Integrated Tribal Develop- ment Projects (ITDP).		
Super fine ..	2.25	3.00
Fine ..	2.10	2.79
Medium ..	1.85	2.19
(B) In Other Areas :		
Superfine ..	3.30	3.85
Fine ..	3.15	3.60
Medium ..	2.85	2.90

The retail price of wheat supplied through PDS in the areas other than ITDP blocks was Rs. 2.35 per kg. As per instructions of Government of India, the price of wheat in ITDP areas has been increased from Rs. 1.64 to Rs. 1.79 per kg. from 26th June 1989, which is still much lower than that in other areas.

9.4. Offtake of rice in the State during 1989 was 6.37 lakh tonnes as against 7.4 lakh tonnes during previous year. In the case of wheat it was 11.05 lakh tonnes in the year 1989, as against 11.27 lakh tonnes during the previous year.

9.5. The Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through Food Corporation of India under public distribution system. The quantity of rice allotted to the State in 1989 was 6.8 lakh tonnes as against 7.5 lakh tonnes in 1988. In the case of wheat, it was 12.5 lakh tonnes in 1989 as against 10.5 lakh tonnes in 1988.

१.६. राज्य शासनाने पूर्वीप्रमाणेच १९८९-९० मध्ये खरीप हंगामात केंद्र शासनाने ठरविलेल्या आधारभूत किमतीप्रमाणे भात व ज्वारीची खरेदी मार्केटींग फेडरेशनमार्फत करण्याची व्यवस्था केली. ह्या वर्षी १९८९-९० मध्ये भाताच्या अत्युत्तम, उत्तम व सर्वसाधारण प्रतीसाठी आधारभूत किमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे रुपये २०५, रुपये १९५ व रुपये १८५ होत्या. गेल्यावर्षी ह्या आधारभूत किमती प्रति-क्विंटल अनुक्रमे रुपये १८०, रुपये १७० व रुपये १६० होत्या. १९८९-९० मध्ये ह्या आधारभूत किमतीनी ४० टन भात खरेदी करण्यात आला. केंद्र शासनाच्या सूचनेप्रमाणे ज्वारीसारख्या भरड धान्याची खरेदी एफएक्यू-१ व एफएक्यू-२ प्रती साठी प्रति क्विंटल अनुक्रमे रुपये १६५ आणि रुपये १६० अशा दराने करण्यात येत आहे. १९८९-९० मध्ये फेब्रुवारी, १९९० अखेर ११२ हजार टन ज्वारी खरेदी करण्यात आली. सदर खरेदी १५ मार्च, १९९० अखेरपर्यंत करण्यात येईल. सदर खरेदी करण्यात आलेली ज्वारी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत प्रति किलो रु. १.७५ प्रमाणे जानेवारी, १९९० पासून वितरित करण्यात येत आहे.

लेव्ही साखर

१.७. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत होणाऱ्या साखरेच्या वाटपाचे प्रमाण दरमहा दरडोई ४२५ ग्रॅम रु. ५.२५ प्रतिकिलो या किरकोळ दराने चालू राहिले. राज्यास दरमहा सरासरी २९,९३८ टन लेव्ही साखरेचा पुरवठा झाला. या नेहमीच्या पुरवठ्याखेरीज केंद्र शासनाने सणानिमित्त सार्वजनिक वितरण व्यवस्थे मार्फत वाटप करण्यासाठी ऑक्टोबर, १९८९ मध्ये ८.६१५ टन जादा लेव्ही साखरेचा पुरवठा केला. ह्यामुळे कार्ड धारकांना ऑक्टोबर, १९८९ मध्ये दरडोई १२५ ग्रॅम जादा साखर पुरविण्यात आली. लेव्ही साखरेशिवाय केंद्र शासनाने स्वेच्छा मूल्य नियंत्रण योजनेतर्गत सप्टेंबर, ऑक्टोबर व नोव्हेंबर, १९८९ महिन्यात घाऊक परवाना धारकामार्फत विक्री करण्यासाठी खुल्या विक्रीची साखर मुक्त केली. ऑक्टोबर, १९८९ मध्ये खुल्या विक्रीसाठी मुक्त केलेल्या साखरेपैकी काही साखर शासनाच्या प्रतिनिधीमार्फत उचलण्यात येऊन ती साखर सार्वजनिक वितरण व्यवस्थे अंतर्गत प्रतिकार्डधारकांना २ किलो, प्रति किलोस रुपये ८ या अर्थ-सहाय्यित दराने वितरण करण्यात आली. वरील प्रमाणे वितरित करून शिल्लक राहिलेली साखर डिसेंबर, १९८९ मध्ये प्रति किलो रु. ७ ह्या अर्थसहाय्यित दराने वितरित करण्यात आली. ऑक्टोबर व नोव्हेंबर १९८९ मधील खुल्या विक्रीसाठी मुक्त करण्यात आलेल्या साखरे पैकी उरलेली साखर सुद्धा घाऊक विक्री परवानाधारकामार्फत उचलण्यात आली. ती साखर मुंबई/ठाणे व नागपूर शिधावाटप क्षेत्रांत प्रतिकिलो रुपये ९.२५ व राज्याच्या उर्वरित भागात प्रतिकिलोस रुपये ९ या दराने ग्राहकांना सवसाधारण व्यापार व्यवस्थेमार्फत उपलब्ध करून देण्यात आली.

खाद्यतेल

१.८. ऑक्टोबर, १९८९ ला संपणाऱ्या "तेल वर्षात" राज्यास सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखाली वितरित करण्यासाठी १.०४ लाख टन खाद्यतेलाचे नियतन प्राप्त झाले, मागील वर्षी हे नियतन १.९१ लाख टन प्राप्त झाले होते. हे खाद्यतेल सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत मुंबई/ठाणे शिधावाटप क्षेत्रात सर्वसाधारणपणे दरमहा प्रति कार्डधारकांस १ ते २ किलो व इतर जिल्ह्यात १/२ ते १ किलो या प्रमाणात वाटप करण्यात आले.

१.६. As in the past, the State Government has made arrangements to purchase paddy and jowar through Marketing Federation in 1989-90 (Kharif season) at the support prices fixed by the Government of India. During the year 1989-90, the support prices fixed for superfine, fine and common paddy were Rs. 205, Rs. 195 and Rs. 185 per quintal respectively as against the corresponding prices of Rs. 180, Rs. 170 and Rs. 160 respectively for the preceding year. The quantity of paddy purchased by the Government during 1989-90 at support prices is 40 tonnes. The coarse grains like jowar, are being purchased at the rate of Rs. 165 and Rs. 160 per quintal for FAQ Grade I and FAQ Grade II respectively as per instructions from the Government of India. During 1989-90 the quantity of jowar purchased upto February, 1990 was 112 thousand tonnes. These purchases will be continued till 15th March, 1990. This jowar is being distributed through PDS at the rate of Rs. 1.75 per kg. with effect from January, 1990.

Levy Sugar

१.७. The quantum of sugar under the public distribution system continued to be 425 gms. per head per month at the retail rate of Rs. 5.25 per kg. On an average, the State received 29,938 tonnes of levy sugar per month. In view of the festivals the Government of India allotted additional quota of 8,615 tonnes of levy sugar in the month of October, 1989 for distribution through PDS. Card holders were thus supplied an additional quantity at the rate of 125 gms. per head in October 1989. In addition to levy sugar, Government of India released free sale sugar under the voluntary price control scheme, for sale through normal trade channels in the months of September, October and November 1989. A part of free sale sugar released during October 1989, was lifted by Government nominees and distributed to card holders through PDS at the quantum of 2 kg. per card holder at the subsidised rate of Rs. 8.00 per kg. The quantity remained after distribution in above manner was distributed at the subsidised rate of Rs. 7.00 per kg. in December, 1989. The balance of free sale sugar released during October and November, 1989 was also lifted through authorised wholesale licensees. It was made available to consumers through normal trade channels at the retail rate of Rs. 9.25 per kg. in Bombay/Thane/Nagpur Rationing Areas and at Rs. 9.00 per kg. in the rest of the State.

Edible Oil

१.८. For the 'oil year' ending October, 1989, the State received for distribution through PDS 1.04 lakh tonnes of edible oil as compared with 1.91 lakh tonnes received in the earlier year. This was to be distributed through PDS by and large at the monthly quantum of 1 to 2 kg. per card holder in Bombay/Thane Rationing Area and 1/2 to 1 kg per card holder in the districts other than Bombay/Thane Rationing Area.

घासलेट

९.९. केंद्र शासनाने राज्याला १९८९ साली १८.१३ लाख किलो लिटर घासलेट पुरविले. १९८८ मध्ये राज्यास १६.८५ लाख किलो लिटर घासलेट पुरविण्यात आले होते. मुंबई शिधावाटप क्षेत्रासाठी घासलेटचा दर प्रति लिटरला २.१७ रुपये होता. इतर जिल्ह्यांमध्ये हा दर २.०९ रुपये ते २.५२ रुपये होता. राज्यातील घासलेट पुरविण्यासाठी केंद्र शासनाने वर्षाचे अनुक्रमे (१) उन्हाळा, (२) पावसाळा व (३) हिवाळा असे ३ गट केलेले आहेत. त्यानुसार राज्याला मिळणारा कोटा दरमहा उन्हाळ्यात १.३८ लाख कि.लि. ते हिवाळ्यात १.६८ लाख कि. लि. दरम्यान होता.

दुग्धपुरवठा

९.१०. सन १९८९-९० मध्ये शासकीय दुग्ध प्रक्रिया संयंत्रणेची संख्या ही मागील वर्षाएवढीच म्हणजे ३६ होती. या यंत्रांची प्रक्रिया करण्याची क्षमता १९८८-८९ मध्ये प्रतिदिन ४३.४० लाख लिटर होती. त्यामध्ये १९८९-९० मध्ये वाढ होऊन ती प्रतिदिन ४६.५० लाख लिटर झाली. या दुग्धप्रक्रिया यंत्रणेशिवाय ८३ शासकीय आणि २९ सहकारी दुग्ध प्रशीतन केंद्रे १९८९-९० मध्ये कार्यरत होती आणि त्यांची एकूण क्षमता मागील वर्षाप्रमाणेच प्रतिदिन १४.६२ लाख लिटर होती.

९.११. बृहन्मुंबई बाहेरील दुग्ध शाळांचे एकूण दूध संकलन एप्रिल-डिसेंबर, १९८९ मध्ये दररोज २४.०४ लाख लिटर होते. हे संकलन मागील वर्षाच्या याच काळात दररोज १८.६० लाख लिटर होते. डिसेंबर, १९८९ मध्ये दररोज सरासरी संकलन २३.४९ लाख लिटर होते. हे संकलन डिसेंबर, १९८८ मध्ये दररोज २२.३१ लाख लिटर होते.

९.१२. बृहन्मुंबई दुग्ध योजनेअंतर्गत एप्रिल ते डिसेंबर, १९८९ या काळात दररोज ७.०२ लाख लिटर दूध पुरवठा केला आणि हा पुरवठा मागील वर्षाच्या त्याच कालावधीत दररोज ७.५५ लाख लिटर केलेल्या पुरवठ्यापेक्षा काहीसा कमी होता. डिसेंबर, १९८९ मध्ये दुधाचा दररोज सरासरी पुरवठा ७.०२ लाख लिटर होता, तो डिसेंबर, १९८८ मध्ये ७.३२ लाख लिटर होता.

सामाजिक सुविधा

९.१३. १९८१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील एकूण साक्षरता प्रमाण ४७.१८ टक्के होते. राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षरतेच्या प्रमाणात तसेच पुरुष व स्त्रिया ह्यांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात बराच फरक होता. नागरी भागात हे प्रमाण ६३.९२ टक्के तर ग्रामीण भागात ते ३८.१५ टक्के होते. पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ५८.७८ टक्के तर स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ३४.७९ टक्के होते.

९.१४. शिक्षण संस्था व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या याविषयीची माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे. या तक्त्यावरून दिसून येते की, १९८९-९० या वर्षात गेल्या वर्षाच्या तुलनेत संस्थांची संख्या व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या यामधील वाढ तुलनात्मक दृष्ट्या माध्यमिक शाळा व सर्वसाधारण महाविद्यालये या प्रकारच्या संस्थांमध्ये जास्त होती.

Kerosene

9.9. The Government of India supplied 18.13 lakh kilo litres of kerosene in 1989 to the State as against 16.85 lakh kilo litres in 1988. The retail price of kerosene continued to be Rs. 2.17 per litre in Bombay Rationing Area while it varied between Rs. 2.09 and Rs. 2.52 in other districts. For allocation of kerosene to State, the Government of India has divided a year into three blocks namely (i) summer, (ii) monsoon and (iii) winter. Accordingly, monthly quota received by the State varied between 1.38 lakh Kilo litres in summer and 1.68 lakh kilo litres in winter.

Milk Supply

9.10. During 1989-90, the number of milk processing plants remained steady to 36 as in the earlier year. Aggregate processing capacity of these plants increased to 46.50 lakh litres per day in 1989-90 from 43.40 lakh litres in 1988-89. In addition to these plants, 83 Government and 29 co-operative milk chilling centres were in operation in 1989-90 and the aggregate capacity of these centres in that year was 14.62 lakh litres per day, same as earlier year.

9.11. Per day collection of dairies outside Greater Bombay was 24.04 lakh litres (April, 1989 to December, 1989) as compared to 18.60 lakh litres (April, 1988 to December, 1988). The average per day collection for month of December, 1989 was 23.49 lakh litres as compared to 22.31 lakh litres for December, 1988.

9.12. Under the Greater Bombay Milk Scheme, the quantity of milk distributed during April-December, 1989 was 7.02 lakh litres per day and this was somewhat lower than 7.55 lakh litres per day during the corresponding period of previous year. The average per day milk distribution for the month of December, 1989 was 7.02 lakh litres as against 7.32 lakh litres in December, 1988.

Social Services

9.13. The overall literacy rate (as per population census 1981) was 47.18 per cent in the State. It differed widely between rural and urban areas and between male and female population in the State. In the rural areas this rate was 38.15 per cent as against 63.92 per cent for urban areas. This rate amongst male was 58.78 per cent and in female it was 34.79 per cent.

9.14. Position about the number of educational institutions, and enrolment therein is given in the following table. This shows that in terms of number of institutions and enrolment therein, the increase in 1989-90 over that in the previous year was relatively higher in secondary school and colleges for general education.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

महाराष्ट्रातील शिक्षण
Education in Maharashtra

शिक्षण संस्थेचा प्रकार	बाब	1988-89	1989-90	१९८८-८९ च्या मानाने १९८९-९० तील वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1989-90 over 1988-89	Item	Type of institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
प्राथमिक	(१) संस्था	55,568	56,061	0.9	(1) Institutions	Primary school.
	(२) विद्यार्थी (०००)	9,960	10,115	1.5	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	258	263	1.9	(3) Teachers (000)	
माध्यमिक	(१) संस्था	8,864	9,480	6.9	(1) Institutions	Secondary school
	(२) विद्यार्थी (०००)	5,101	5,224	2.4	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	168	175	4.1	(3) Teachers (000)	
महाविद्यालये (सर्वसाधारण)	(१) संस्था	544	571	4.9	(1) Institutions	Colleges for general education.
	(२) विद्यार्थी (०००)	862	926	7.4	(2) Enrolment (000)	
	(३) शिक्षक (०००)	27	28	3.7	(3) Teachers (000)	
इतर उच्च शिक्षणाच्या संस्था.	(१) संस्था	458	495	8.0	(1) Institutions	Other institutions for higher education.
	(२) विद्यार्थी (०००)	154	151	(-1.9)	(2) Enrolment (000)	

अस्थायी//Tentative

९.१५. अगदी अलिकडच्या उपलब्ध माहितीनुसार १९८७-८८ मध्ये असलेल्या एकूण प्राथमिक शाळांपैकी ३० टक्के शाळा एक शिक्षकी होत्या. त्यावर्षी विद्यार्थ्यांचे प्रति शिक्षकामागे प्रमाण एकूण प्राथमिक शाळाकरिता ३९ होते तर एक शिक्षकी प्राथमिक शाळाकरिता ३६ होते. माध्यमिक शाळाकरिता हे प्रमाण ३१ होते. विद्यार्थ्यांचे प्रति शिक्षकामागे प्रमाण एकूण प्राथमिक शाळा करिता २० जिल्ह्यामध्ये ४० किंवा त्यापेक्षा कमी होते. माध्यमिक शाळांचे बाबतीत विद्यार्थ्यांच्या प्रति शिक्षक जिल्हानिहाय प्रमाणात फारसा फरक नव्हता.

९.१६. पुढील तक्त्यात १९८७-८८ व १९८८-८९ ह्या वर्षाकरिता प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या इयत्तांच्या गटानुसार दिली आहे.

9.15. As per latest available data in 1987-88, of the total primary institutions, nearly 30 per cent were single teacher schools. The ratio of number of students per teacher for all primary institutions that year was 39. However, the ratio was 36 in the case of single teacher school. The number of students per teacher in secondary schools was 31. The ratio of number of students per teacher for all primary institutions was 40 or less in the case of 20 districts. There was not much variation in the districtwise ratio of number of students per teacher in secondary schools.

9.16. The table below gives the standard groupwise enrolment in the primary, secondary and higher secondary school for the years 1987-88 and 1988-89 :

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 20

१९८७-८८ व १९८८-८९ मधील पदावरील विद्यार्थ्यांची स्तरनिहाय संख्या

Stagewise enrolment of students in 1987-88 and 1988-89

(लाखात/in lakhs)

इयत्ता गट Standard group	विद्यार्थी Enrolment		१९८७-८८ च्या मानाने १९८८-८९ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1988-89 over 1987-88
	1987-88 (2)	1988-89 (3)	
I-V	95.76	96.91	1.20
VI-VIII	34.51	36.05	4.46
IX-X	15.07	16.01	6.24
XI-XII	6.46	6.86	6.19

१.१७. १९८८-८९ वर्षाकरिता प्राथमिक व माध्यमिक शाळां-
तील एकूण विद्यार्थ्यांपैकी मुलींचे प्रमाण अनुक्रमे ४५.९ आणि ३७.८
टक्के होते. दहावर्षापूर्वी म्हणजे १९७८-७९ मध्ये हे प्रमाण कमी म्हणजे
अनुक्रमे ४२.३ आणि ३४.३ टक्के होते. तांत्रिक महाविद्यालये वगळता
उच्च शिक्षणाचे बाबतीत मुलींचे एकूण विद्यार्थ्यांतील प्रमाण १९८८-८९
मध्ये ३३ टक्के होते. तर सात वर्षापूर्वी १९८२-८३ मध्ये हे प्रमाण
३२ टक्के होते.

१.१८. अगदी अलिकडच्या उपलब्ध माहितीनुसार १९८७-८८
मध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे शासकीय खर्च प्राथमिक शाळांकरिता
४९९ रुपये व माध्यमिक शाळांकरिता ८०२ रुपये होता.

उच्च शिक्षण

१.१९. राज्यात १९८८-८९ अखेर ६३५ महाविद्यालये होती.
यापैकी ५४४ शास्त्र, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालये, ३५ कायदे
महाविद्यालये, ५६ शिक्षण शास्त्र महाविद्यालये होती. ह्या सर्व महा-
विद्यालयांतील विद्यार्थ्यांची संख्या ९.१७ लाख होती व ती १९८७-८८
च्या पेक्षा ५.२ टक्के जास्त होती. ह्या व्यतिरिक्त राज्यात सात
बेगर कृषि विद्यापीठे होती. ४ कृषि विद्यापीठे व १५ कृषि महा-
विद्यालये होती.

तांत्रिक शिक्षण

१.२०. अभियांत्रिकी विद्यालयांतील पदवी आणि पदविका
अभ्यासक्रमासाठी वाढत असलेली मागणी पुरी करण्यासाठी राज्य
शासनाने जून १९८३ मध्ये स्वतःच्या आर्थिक बळावर उभ्या असलेल्या
तांत्रिक संस्थांना जास्त फी आकारण्यास परवानगी देण्याचा निर्णय
घेतला. त्याप्रमाणे राज्यात अशा ५५ तांत्रिक संस्थांची स्थापना झाली
असून त्या संस्थांची प्रवेश क्षमता जवळ जवळ १३ हजार आहे. ह्या
संस्थांनी उद्योगाच्या विशेष गरजा पुरविण्यासाठी विविध प्रकारच्या,
विषयातील अभ्यासक्रम सुरू केले. उदा. बायोमेडीकल अभियांत्रिकी,
संगणक तंत्रज्ञान, उद्योग तंत्रज्ञान, पेट्रोलियम आणि पॉलिमर तंत्रज्ञान
आणि पर्यावरण तंत्रज्ञान इत्यादी. परिणामी गेल्या सहा वर्षांत राज्यातील
तांत्रिक संस्थांच्या संख्येत बरीच वाढ झाली आहे. १९८२-८३ मध्ये
राज्यात १७ पदवी अभ्यासक्रमांची महाविद्यालये होती व त्याची प्रवेश
क्षमता २,१६६ होती. ह्यामध्ये वाढ होऊन १९८८-८९ मध्ये राज्यात
७७ महाविद्यालये झाली आणि त्यामध्ये प्रवेश क्षमता १६,३९० होती
याचप्रमाणे पदविका पातळीवरील संस्थांमध्येही वाढ झाली आहे.
१९८२-८३ मध्ये राज्यात ८२ पदविका संस्था होत्या. त्यात पहिल्या
वर्षी प्रवेश क्षमता ७,९१० होती तर १९८८-८९ मध्ये २४९ पदविका
संस्था होत्या आणि त्यात ३१,९७९ पहिल्या वर्षीचे विद्यार्थी होते.

कुटुंब कल्याण

१.२१. राज्यात १ एप्रिल, १९८९ ला कुटुंब कल्याणाच्या विविध
दृष्टीचा परिणामकारक वापर करणाऱ्या जोडप्यांचे प्रमाण ५५.२
टक्के होते. ह्या जोडप्यांपैकी ७८ टक्के जोडप्यांनी नसबंदी शस्त्रक्रियेचा
नायदा घेतला होता. एप्रिल ते डिसेंबर, १९८९ मध्ये ३.३२ लाख
नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या १९८८ मधील त्याच
जाळीतील शस्त्रक्रियांपेक्षा ४ टक्क्यांनी जास्त होती.

9.17. The proportion of girls in the total enrolment
of primary and secondary schools in 1988-89 was respec-
tively 45.9 per cent and 37.8 per cent. This proportion
ten years back i.e. 1978-79 was some what lower viz.,
respectively 42.3 per cent and 34.3 per cent. Regarding
higher education, excluding technical colleges, the
proportion of girls in the total enrolment was 33 per cent
during 1988-89 as against 32 per cent seven years back
(i.e. 1982-83).

9.18. As per latest available data the expenditure
incurred by Government per pupil in 1987-88 was
Rs. 499 for primary schools and Rs. 802 for secondary
schools.

Higher Education

9.19. Total number of colleges in the State at the
end of 1988-89 stood at 635. Of these, 544 were Science,
Arts and Commerce colleges, 35 were law colleges and
56 were educational science colleges. Total enrolment of
these colleges taken together was 9.17 lakh and this was
5.2 per cent more than that in 1987-88. In addition to
these institutions there were seven non-agricultural
universities, four agricultural universities and 15 agri-
cultural colleges.

Technical Education

9.20. With a view to meeting increasing demand for
degree and diploma courses in engineering, the State
Government took the decision in June 1983 to permit
self-financing technical institutions to charge stipulated
higher fees. Accordingly, 55 such technical institutions
with intake capacity of about 13 thousand students were
established in the State. These institutions have
introduced courses in diversified disciplines catering
to the specialised needs of industries, such as Bio-
medical, Engineering, Computer Technology, Industrial
Technology, Petroleum and Polymer Technology,
Environment Technology, etc., As a result, there has been
substantial growth in number of technical institutions
in the State during last six years. There were 17 degree
level colleges with 2,166 total intake capacity in 1982-83.
The number of degree colleges rose to 77 with 16,390
intake capacity in 1988-89. Similarly, the number of
diploma level institutions which were 82 with 7,910
intake capacity in the first year students in 1982-83
increased to 249 institutions with 31,979 first year
students in 1988-89.

Family Welfare

9.21. As on 1st April 1989, under the family welfare
programme, the percentage of eligible couples effectively
protected by the various methods was 55.2. Of these
protected couples, 78 per cent were by sterilisation.
Number of sterilisation operations performed between
April and December, 1989 was 3.32 lakh and this was
higher by 4 per cent than that during corresponding
period of 1988.

९.२२. माता व बालसंगोपन कार्यक्रमाखाली (अ) गरोदर मातांना मोठ्या आकाराच्या लोहयुक्त गोळ्या व १ ते ५ वयोगटातील बालकांना छोट्या आकाराच्या गोळ्या दिल्या जातात. (ब) घटसर्प, डांग्या खोकला, पोलीओ, बी.सी.जी.लसी १ वर्षांपर्यंतच्या मुलांना आणि धनुर्वात प्रतिबंधक लसी गरोदर मातांना दिल्या जातात व (क) धनुर्वात प्रतिबंधक लस १-१० वयोगटातील मुलांना व अ जीवनसत्वयुक्त मिश्रण बालवाडीत जाणाऱ्या मुलांसाठी दिले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत १९८८-८९ मध्ये अ, ब व क खालील लाभार्थींची संख्या अनुक्रमे ६१.४० लाख, ३१.२३ लाख आणि २२.१० लाख होती. १९८७-८८ मध्ये लाभार्थींची संख्या अनुक्रमे ६२.२४ लाख, ३३.२४ आणि २७.११ लाख होती. १९८९-९० या वर्षात डिसेंबर, १९८९ अखेर लाभार्थींची संख्या अनुक्रमे ४२.३३ लाख, २१.४० लाख आणि २०.२१ लाख होती. माता व बाल संगोपन कार्यक्रमांमुळे बाल व माता मृत्यूच्या दरात घट होण्यास मदत होते. राज्यात जन्म-मृत्यू नमुना नोंदणी पाहणी अंदाजानुसार १९८७ मध्ये बालमृत्यूचे प्रमाण ६६ होते तर भारताच्या बाबतीत ९५ होते.

अल्पबचत

९.२३. राज्यातील अल्पबचत योजनेतील गुंतवणूक १९८७-८८ मधील ७३७.८० कोटी रुपयांवरून वाढून १९८८-८९ मध्ये ९८० कोटी रुपये झाली. ही वाढ प्रामुख्याने (१) राष्ट्रीय बचत योजना १९८७, (२) इंदिरा विकास पत्र, (३) किसान विकास पत्र, (४) मासिक उत्पन्न योजना ह्यातील गुंतवणुकीमुळे झाली. सहकारी संस्थांना त्यांचे तिथी. किसान विकास पत्रात गुंतविण्यास भारत सरकारने परवानगी दिली आहे, त्यामुळे चालू आर्थिक वर्षाच्या उर्वरित काळाकरिता किसान विकास पत्रामध्ये गुंतवणूक वाढेल अशी अपेक्षा आहे. राष्ट्रीय बचत प्रमाण पत्राच्या १९८९-९० सालापासून राष्ट्रीय बचत योजनेच्या सहाय्या व सातव्या मालिकेच्या जागी आठवी मालिका सादर करण्यात आली आहे. १ एप्रिल, १९८९ ते ३१ डिसेंबर, १९८९ पर्यंत राज्यात निव्वळ गुंतवणूक ४६७ कोटी रुपये झाली, तर गेल्या वर्षी ह्याच कालावधीकरिता गुंतवणूक ४५० कोटी रुपये होती.

महाराष्ट्र श्रमजीवी कुटुंब कल्याण योजना

९.२४. ह्या योजनेनुसार अपघातामुळे मृत्यु पावलेल्या व्यक्तींच्या नातेवाईकांना किंवा अपग झालेल्या व्यक्तींना अर्थसहाय्य केले जाते. १९८८-८९ मध्ये ४५६ लाभार्थींना ८.९५ लाख रुपये अर्थसहाय्य केले होते. १९८९-९० मधील नोव्हेंबर, १९८९ पर्यंत ३२४ लाभार्थींना ६.२५ लाख रुपयांचे सहाय्य केले आहे.

पोषण कार्यक्रम

९.२५. एकात्मिक बालविकास सेवा कार्यक्रमाखाली सहा वर्षां-खालील मुले, गरोदर स्त्रिया व बाळंतिणींना पोषक पूरक आहार दिला जातो. १९८९-९० मध्ये हा कार्यक्रम ११७ प्रकल्प गटांमध्ये कार्यान्वित होता. तर मागील वर्षी हा १०५ प्रकल्प गटात कार्यान्वित होता. या ११७ प्रकल्प गटांपैकी १०४ प्रकल्प ग्रामीण भागात (त्यापैकी ४० आदिवासी भागात) आणि १३ प्रकल्प शहरी भागात होते. लाभार्थींची संख्या मार्च, १९८९ मध्ये १३.३२ लाख होती. ती वाढून जानेवारी, १९९० मध्ये १५.६४ लाख झाली. त्यापैकी १४.३५ लाख लाभार्थी ग्रामीण प्रकल्पातील होते.

9.22. Under maternal and child health activities (a) large size tablets of folic acid and ferrous sulphate to expectant and nursing mothers and small size tablets to children in the age-group 1-5 years are given, (b) immunisation against communicable diseases like diphtheria pertussis, polio and BCG for children (0.-1 year) and tetanus toxide for expectant mothers is given and (c) Tetanus toxide for children in the age-group 1-10 years and oral administration of vitamin A for pre-school going children is given. The number of beneficiaries during 1988-89 under a, b and c was 61.40 lakh, 31.23 lakhs and 22.10 lakhs respectively. The number of beneficiaries during 1987-88 was 62.24 lakhs, 33.24 lakhs and 27.11 lakhs respectively. During 1989-90 upto December, 1989 the beneficiaries were 42.33 lakhs, 21.40 lakhs and 20.21 lakhs respectively. The maternal and child health activities help to reduce the infant and maternal mortality. The infant mortality rate for the State during 1987 according to SRS estimates was 66 as against 95 at all-India level.

Small Savings

9.23. The State succeeded in stepping up small saving collections to Rs. 980 crore in 1988-89 from Rs. 737.80 crore in 1987-88. This was possible mainly, on account of investment in (i) National Saving Scheme 1987, (ii) Indira Vikas Patra, (iii) Kisan Vikas Patra and (iv) Monthly Income Scheme. It is expected that the collections in Kisan Vikas Patra will increase during the remaining period of current financial year as the Government of India have permitted the Co-operative institutions to invest their funds in Kisan Vikas Patra, National Savings Certificates (VIII th Issue) has been introduced from the year 1989-90 in the place of National Savings Certificates VI th and VII th Issue. From 1st April, 1989 to 31st December, 1989, the State has to its credit the net collections of Rs. 467 crore as against Rs. 450 crore collected during corresponding period of last year.

Maharashtra Shramjivi Kutumb Kalyan Yojana (Scheme)

9.24. This Scheme aims at rendering financial assistance to the relatives of those who died in accident and to workers who became physically handicapped. In 1988-89, financial assistance of Rs.8.95 lakh was given to 456 beneficiaries. During 1989-90, upto November, 1989 the assistance has been given to the tune of Rs. 6.25 lakh to 324 beneficiaries.

Nutrition

9.25. Under the Integrated Child Development Services Programme (ICDS), the nutritious supplementary food is given to children below six years of age and to the expectant and nursing mothers. The number of projects operating in the State in 1989-90 was 117 as against 105 in the earlier year. Out of these 117 projects, 104 were in rural areas (of them 40 in tribal areas) and 13 were in urban areas. The number of beneficiaries receiving supplementary food increased from 13.32 lakh in March, 1989 to 15.64 lakh in January, 1990, of which 14.35 lakh were from rural projects.

१०. व्यापार आणि वाणिज्य

10. TRADE AND COMMERCE

वर्गीकृत व्यापारी बँकांचे व्यवहार

१०.१. वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या कार्यालयांची संख्या १९८८-८९ मध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा ४.५ टक्क्यांनी वाढून ३१ मार्च, १९८९ च्या अखेर ५,२८७ झाली. राज्यातील ह्या बँकांच्या कार्यालया-तैकी २२ टक्के कार्यालये बृहन्मुंबईमध्ये होती. ग्रामीण व निम-नागरी भागात शाखांचा विस्तार करण्याचा कार्यक्रम १९८९ मध्येही चालू होता. ग्रामीण व निम-नागरी भागातील शाखांची संख्या ३,१११ होऊन शाखांच्या संख्येचे प्रमाण राज्यातील बँक कार्यालयांच्या ५९ टक्के झाले. ज्या खेड्यात ह्यापूर्वी बँकांची सुविधा उपलब्ध नव्हती अशा १७० खेड्यांमध्ये जुलै, १९८८ ते जून, १९८९ मध्ये बँक कार्यालये उघडण्यात आली.

१०.२. सहकारी बँकासुद्धा जनतेला बँकेच्या व्यवहाराच्या सुविधा उपलब्ध करून देतात. नवीन शाखा (१०३) या वर्षात उघडण्यात आल्या त्यामुळे मुख्य कार्यालये धरून सहकारी बँकांच्या शाखांची संख्या जून, १९८९ अखेर ३,२३४ झाली. राज्यात जून, १९८९ मध्ये ८.५ हजार लोकसंख्येमागे एक बँक (वर्गीकृत व्यापारी व सहकारी बँक मिळून) कार्यालय होते.

१०.३. राज्यातील वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या एकूण शाखांपैकी ५९ टक्के शाखा जरी ग्रामीण व निम-नागरी भागात असल्या तरी त्यांचा ठेवीमध्ये ११ टक्के व पतपुरवठ्यापैकी येणे रकमेत १० टक्के इतका हिस्सा होता व त्यात गेल्या पाच वर्षांत थोडासाच बदल झाला आहे. मार्च, १९८९ मध्ये एकट्या बृहन्मुंबई जिल्ह्याचा वाटा बँकांच्या एकूण ठेवीमध्ये ७३ टक्के व एकूण पतपुरवठ्यापैकी येणे रकमेत ७७ टक्के एवढा होता. राज्यातील वर्गीकृत व्यापारी बँकाकडील एकूण ठेवी मार्च, १९८८ अखेरपेक्षा २७ टक्क्यांनी वाढून मार्च, १९८९ अखेर २६,९७१ कोटी रुपये झाल्या. ह्या काळात बँकांच्या एकूण पतपुरवठ्यापैकी येणे रकमेत आदल्या वर्षापेक्षा २९ टक्क्यांनी वाढ होऊन मार्च, १९८९ च्या अखेरच्या शक्रवारी ती २०,९११ कोटी रुपये होती. राज्यातील पत-पुरवठ्यापैकी येणे रकमेचे एकूण ठेवीशी प्रमाण मार्च, १९८९ मध्ये सुमारे ७८ टक्के होते व ते मार्च, १९८९ च्या प्रमाणापेक्षा २ अंकांनी वाढले. जून, १९८९ अखेर सहकारी बँकांच्या ठेवी मागील वर्षापेक्षा १२ टक्क्यांनी वाढून त्या ७,२०३ कोटी रुपये झाल्या.

१०.४. वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रांना दिलेल्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेची अलिकडील आकडेवारी जून, १९८५ व जून, १९८६ या कालावधीसाठी उपलब्ध आहे. काही क्षेत्रात जून, १९८५ पेक्षा जून, १९८६ मध्ये पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेत बरीच वाढ झाली. येणे असलेल्या रकमेची सर्वात जास्त म्हणजे ३७ टक्के वाढ बांधकाम ह्या क्षेत्रात झाली. त्याखालोखाल "व्यक्तिगत कर्जे" ह्या क्षेत्रात २७ टक्के, "व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा" २३ टक्के व "वस्तुनिर्माण" क्षेत्रात जवळजवळ तेवढीच झाली. "कृषि व संलग्न व्यवसाय" ह्या क्षेत्रात २२ टक्के व "परिवहन" ह्या क्षेत्रात ९ टक्के वाढ झाली. जून, १९८५ ते जून, १९८६ मध्ये पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेत "खाणकाम" ह्या क्षेत्रात २८ टक्क्यांनी घट झाली. त्याखालोखाल "वीज" ह्या क्षेत्रात २१ टक्के व "व्यापार" ह्या क्षेत्रात १४ टक्के घट झाली. जून, १९८६ अखेर येणे रकमेपैकी जवळजवळ ४२ टक्के रक्कम "वस्तुनिर्माण" ह्या क्षेत्रातील होती व ३८ टक्के रक्कम "व्यापार" ह्या क्षेत्रातील होती. जून, १९८६ मध्ये इतर महत्त्वाच्या क्षेत्रांपैकी "कृषि व संलग्न व्यवसाय" यात

Scheduled Commercial Banking

10.1. As on 31st March, 1989 the number of banking offices of all scheduled commercial banks in the State was 5,287 and this number is 4.5 per cent more than the number a year earlier. Greater Bombay alone accounted for 22 per cent of the banking offices in the State. The programme of expansion of branches in the rural and semi-urban areas was continued in 1989 and the number of branches in the rural and semi-urban areas stood at 3,111 in that year, 59 per cent of the total banking offices in the State. During July, 1988-June, 1989 additional 170 villages without banking offices were served by banks.

10.2. Co-operative banks also give banking facilities to the public. New branch offices (103) were opened during 1988-89. As a result, the number of branch offices, (including Head Offices) stood at 3,234 as on 30th June, 1989. The population per bank office (commercial and co-operative bank together) was 8.5 thousands in June, 1989.

10.3. Though 59 per cent of the scheduled commercial banking offices in the State were in rural and semi-urban areas, only 11 per cent of the total deposits and 10 per cent of the total outstanding credits in the State were from those areas, showing little change in their shares over last five years. Greater Bombay district alone accounted for 73 per cent of the total deposits and 77 per cent for the outstanding credits in the State in March, 1989. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks stood at Rs. 26,971 crore at the end of March, 1989, 27 per cent higher than that in earlier year. The gross outstanding credit of these banks stood at Rs. 20,911 crore on last Friday of March, 1989, 29 per cent higher than that on same day last year. Credit-deposits ratio on last Friday of March, 1989 was 78 recording an increase of 2 per cent points over the ratio in March, 1988. On 30th June, 1989, deposits of the co-operative banks were Rs. 7,203 crore registering an increase of 12 per cent during the year ending 30th June, 1989.

10.4. Latest data on outstanding credit by scheduled commercial banks according to sectors is available for the period ending June, 1985 and June, 1986. Some sectors recorded sizeable growth in outstanding credit between June, 1985 and June, 1986. The increase was the highest, 37 per cent in the case of construction, 27 per cent in the case of personal loans, 23 per cent in the case of personal and professional services followed by nearly same percentage in the case of manufacturing, 22 per cent in the case of agriculture and allied services and 9 per cent in the case of transport operators. There was a fall in the outstanding credit in the case of mining and quarrying (-28 per cent) followed by electricity (-21 per cent) and trade (-14 per cent) between June, 1985 and June, 1986. In the year ending June, 1986 nearly 42 per cent of the outstanding credit was to manufacturing and

एकूण येणे रकमेपैकी ६ टक्के येणे रक्कम होती. जून, १९८५ व जून, १९८६ च्या शेवटच्या शुक्रवारी वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी महत्त्वाच्या क्षेत्रांना दिलेल्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेचे विवरण पुढील तक्त्यात दिले आहे.

about 38 per cent to trade. The other important sector was agriculture and allied activities which accounted for 6 per cent of the outstanding credit on June, 1986. Table below gives the data on outstanding credit to important sectors by scheduled commercial banks on last Friday of June, 1985 and June, 1986.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 21

वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेचे विवरण

Distribution of outstanding credit to important sectors by scheduled commercial banks in Maharashtra

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

विभाग (1)	महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारचे आकडे Bank credit as on the last Friday of—				१९८५ च्या तुलनेत १९८६ मध्ये शेकडा वाढ (+) किंवा घट (—) Percentage increase (or decrease) in 1986 over 1985 (6)	Sector (1)
	जून June 1985		जून June 1986			
	येणे रक्कम Outstandings (2)	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (3)	येणे रक्कम Outstandings (4)	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (5)		
(1) कृषि व संलग्न व्यवसाय ..	680	5.39	831	6.24	22.20	Agriculture and allied activities.
(2) खाणकाम ..	26	0.20	18	0.14	(—)27.19	Mining and quarrying.
(3) वस्तु निर्माण ..	4,554	36.11	5,583	41.89	22.60	Manufacturing industry
त्यापैकी लघुउद्योग ..	1,052	8.34	1,090	8.17	3.59	Of which small -scale industry.
(4) वीजनिर्मिती, वहन व वाटप ..	82	0.65	65	0.49	(—)20.60	Electricity generation, transmission and distribution.
(5) बांधकाम ..	98	0.78	135	1.01	37.10	Construction.
(6) परिवहन ..	494	3.92	536	4.02	8.54	Transport operators.
(7) व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा	246	1.95	303	2.28	23.20	Personal and professional services.
(8) व्यापार ..	5,748	45.56	4,970	37.30	(—)13.54	Trade.
(9) व्यक्तिगत कर्जे ..	258	2.05	328	2.46	27.12	Personal loans.
(10) इतर ..	426	3.39	556	4.17	30.53	Others.
एकूण पतपुरवठा ..	12,6124	100.00	13,325	100.00	5.65	Total bank credit

संयुक्त भांडवली संस्था

१०.५. महाराष्ट्र राज्यात नोंदणीकृत कार्यालये असलेल्या संयुक्त भांडवली संस्थांची अस्थायी संख्या १९८८-८९ मध्ये १२ टक्क्यांनी वाढून ३१ मार्च, १९८९ ला ४१,२७२ झाली. त्याच काळात त्यांच्या भरणा केलेल्या भांडवलात एक टक्क्याने वाढ होऊन वरील संदर्भ दिवशी ते भांडवल ४,८४५ कोटी रुपये झाले. भारतातील संयुक्त भांडवली संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल यासंबंधीच्या ३१ मार्च, १९८९ च्या आकडेवारीशी तुलना करता राज्यातील संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल यांचे प्रमाण भारताच्या अनुक्रमे २३ व ९ टक्के होते.

Joint Stock Companies

10.5. The provisional number of the joint stock companies with their registered offices in Maharashtra increased by 12 per cent in 1988-89 and was 41,272 on 31st March, 1989. Their paid up capital increased by one per cent during the year ending March, 1989 and was Rs. 4,845 crore on that day. The number of joint stock companies in the State and their paid up capital were about 23 and 9 per cent respectively of their all India number and value on 31st March, 1989.

११. परिवहन आणि दळणवळण

रस्ते

११.१. राज्यात सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदां-द्वारे देखरेख करण्यात येणाऱ्या रस्त्यांची लांबी ३१ मार्च, १९८९ अखेर मागील वर्षापेक्षा ३.५ हजार किलोमीटरने वाढून ती १.७ लाख किलोमीटर झाली. गेल्या वर्षीच्या तुलनेत १९८८-८९ मध्ये राज्यातील रस्त्यांपैकी राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांच्या लांबीत अनुक्रमे ०.७ टक्के, १.५ टक्के, २.६ टक्के आणि ३.१ टक्के वाढ झाली.

11. TRANSPORT AND COMMUNICATION

Roads

11.1. The road length maintained by Public Works Department and Zilla Parishads in the State was 1.7 lakh km. by the end of March, 1989 showing an increase of 3.5 thousand km. over that of previous year. During 1988-89 the length of state highways, major district roads, other district roads and village roads recorded marginal increase of 0.7 per cent, 1.5 per cent, 2.6 per cent and 3.1 per cent respectively as compared to the corresponding length in the last year.

तबता क्रमांक/TABLE No. 22

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी

Road length under maintenance with Public Works Department and Zilla Parishads

(किलोमीटरमध्ये/In km.)

रस्त्याचा प्रकार (१)	देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी Road length maintained		१९८७-१९८८ च्या मानाने १९८८-१९८९ मध्ये झालेला बदल Percentage change in 1988-1989 over 1987 1988	Class of Road (१)
	31st March 1988	31st March 1989 अस्थायी (Provisional)		
	(२)	(३)	(४)	
राष्ट्रीय महामार्ग	2,955	2,916*	(—)1.32*	.. National highways
राज्य महामार्ग	30,548	30,761	0.70	.. State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	37,224	37,798	1.54	.. Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	36,403	37,351	2.60	.. Other district roads
ग्रामीण रस्ते	59,286	61,095	3.05	.. Village roads
एकूण	1,66,416	1,69,921	2.11	.. Total

*पूर्व व पश्चिम द्रुत मार्गांचे राष्ट्रीय महामार्ग म्हणून केलेले पूर्वीचे चुकीचे वर्गीकरण दुरुस्त केल्यामुळे घट झाली आहे.

*Declined due to rectification of wrong classification of Eastern and Western Express Highways as National Highways done previously.

११.२. वर उल्लेखिलेल्या सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांद्वारे देखरेख करण्यात येणाऱ्या रस्त्यांव्यतिरिक्त, राज्यातील ३५ हजार किलोमीटर लांबीच्या रस्त्यांची देखभाल नगरपरिषदा व महानगरपालिका, वन विभाग व पाटबंधारे विभागाद्वारे केली जाते. राज्यातील एकूण २.०५ लाख किलोमीटर रस्त्यांची (पृष्ठांकित व अपृष्ठांकित) विभागणी खालील तक्त्यात दिलेली आहे.

11.2. In addition to above, 35 thousand km. road length in the State is maintained by agencies other than PWD and Zilla Parishads viz., municipal councils and municipal corporations, Forest department and Irrigation department. The break up of total road length of 2.05 lakh km. (surfaced and unsurfaced) in the State is given in following table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 23

निरनिराळ्या विभागांच्या/संस्थांच्या देखभालीखालील पृष्ठांकित व अपृष्ठांकित रस्त्यांची लांबी
Surfaced and unsurfaced road length maintained by various authorities

(किलोमीटरमध्ये/In km.)

रस्ते बांधणारा किंवा त्याची देखभाल करणारा विभाग/संस्था (१)	३१ मार्च, १९८९ रोजी असलेली रस्त्यांची लांबी* Road length as on 31st March, 1989*			Authority constructing or maintaining the road (1)
	पृष्ठांकित Surfaced (2)	अपृष्ठांकित Unsurfaced (3)	एकूण Total (4)	
सार्वजनिक बांधकाम विभाग	43,077	3,576	46,653	.. Public Works Department
जिल्हा परिषदा	78,130	45,138	1,23,268	.. Zilla Parishads
एकूण	1,21,207	48,714	1,69,921	.. Total
नगरपरिषदा व महानगरपालिका	12,797	5,071	17,868	.. Municipal councils and municipal Corporations.
वन विभाग**	368	14,926	15,294	.. Forest Department**
पाटबंधारे विभाग @	1,265	791	2,056	.. Irrigation Department @
एकूण	14,430	20,788	35,218	.. Total
एकूण बेरीज	1,35,637	69,502	2,05,139	.. Grand Total

*अस्थायी/Provisional @३१ मार्च, १९८३ रोजी/as on 31st March, 1983 **३१ मार्च, १९८६ रोजी/as on 31st March, 1986.

११.३. राज्यातील रस्त्यांच्या एकूण लांबीपैकी ६६ टक्के पृष्ठांकित होती. पृष्ठांकित रस्त्यांचे प्रमाण सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषदा, नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांच्या बाबतीत जास्तम्हणजे अंदाजे ७१ ते ७२ टक्के होते. वन विभागाकडील बहुतांशी रस्ते अपृष्ठांकित होते.

११.४. महाराष्ट्रात ३१ मार्च, १९८४ अखेर दर १०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ६० किलोमीटर होती. संपूर्ण देशात हे प्रमाण ५१ किलोमीटर होते. आंतरराज्य तुलनेत याबाबतीत महाराष्ट्राचा नववा क्रमांक होता. ३१ मार्च, १९८९ रोजी महाराष्ट्रात दर १०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ६७ किलोमीटर होती.

रेल्वे

११.५. ३१ मार्च, १९८९ रोजी राज्यातील लोहमार्गांची लांबी गतवर्षाद्वितीकच ५,४३३ किलोमीटर होती. त्यापैकी ६१ टक्के ब्रॉडगेज, १८ टक्के मीटर गेज व २० टक्के नॅरो गेज होती. गेल्या दशकात राज्यातील लोहमार्गांच्या लांबीत २०० किलोमीटर वाढ झाली. मानखुर्द-बेलापूर हा १८ किलोमीटर लांबीचा लोहमार्ग तयार करण्याचे काम १९८३-८४ पासून सुरू असून त्यात बरीच प्रगती झाली आहे. ह्या लोहमार्गाचे काम पूर्ण झाल्यावर नवीन मुंबई भागाचा मोठा विकास होईल. ह्या प्रकल्पाच्या एकूण खर्चापैकी दोन-तृतीयांश खर्च राज्य शासन करित आहे. ह्या लोहमार्गाव्यतिरिक्त कळवा-तुर्मे ह्या १३ किलोमीटर लांबीच्या लोहमार्गाचे कामही १९८३-८४ पासून सुरू असून ते

11.3. Out of the total road length, 66 per cent was surfaced. However, percentage of surfaced road was higher for PWD, Zilla Parishad and Municipal Council and Municipal Corporation roads i.e. about 71 to 72 per cent. The forest roads are mainly unsurfaced.

11.4. As on 31st March, 1984, the total road length per 100 sq. km. of area in Maharashtra was 60 km. as against 51 km. for all India. Interstate comparison in this respect shows that Maharashtra stood ninth. The total road length per 100 sq. km. of area in Maharashtra was 67 km. as on 31st March, 1989.

Railways

11.5. The length of railway routes in the State remained at 5,433 km. on 31st March, 1989 of which 61 per cent was broad gauge, 18 per cent meter gauge and 20 per cent narrow gauge. The length of railway route added in the State in last 10 years was about 200 kms. The new Railway Line of about 18 kms. between Mankhurd-Belapur which is under construction since 1983-84 has made considerable progress. This railway line, after its completion, will lead to considerable development in twin city of New Bombay area. The State Government is sharing two-third of the total cost of the project. In addition to this, the Kalwa-Turbhe Railway Line project involving length of about 13 kms. and which is under construction since 1983-84 is nearing completion and is expected soon to be opened for traffic. This

जवळ जवळ पूर्ण होत आले आहे व हा मार्ग लवकरच वाहतुकीस खुला होण्याची अपेक्षा आहे. हा प्रकल्प सिडकोसाठी अंमलात आणण्यात येत आहे. न्हावा-शेवा बंदरात १० किलोमीटर लांबीचा अंतर्गत लोहमार्ग तयार करण्याचे १९८५-८६ पासून प्रगतीपथावर असलेले काम पूर्ण होत आले आहे. या नवीन लोहमार्गाशिवाय राज्यातील खालील लोहमार्गांचे दुहेरीकरण करण्याचे काम हाती घेण्यात आलेले आहे.

(अ) इटारसी-अमला-नागपूर या मार्गावरील टप्पा-२ खाली ३९ किलोमीटर मार्गाचे दुहेरीकरणाचे काम १९८३-८४ पासून हाती घेण्यात आलेले आहे. त्यापैकी २७ किलोमीटर मार्गाचे दुहेरीकरण जवळ जवळ पूर्ण होत आलेले आहे व हा मार्ग लवकरच वाहतुकीस खुला होण्याची अपेक्षा आहे. या मार्गातील टप्पा-५ खाली मेटपांजरा-भरतवाडा या ३८ किलोमीटर लोहमार्गाचे दुहेरीकरण नुकतेच हाती घेण्यात आले आहे.

(ब) वर्धा-बल्लारशहा मार्गावरील तडाळी-चंद्रपूर या भागातील १५ किलोमीटर लोहमार्गाच्या दुहेरीकरणाचे काम १९८६-८७ पासून हाती घेण्यात आले होते व हे काम पूर्ण झालेले असून हा मार्ग वाहतुकीस खुला करण्यात आला आहे.

(क) मुंबई उपनगरी रेल्वे वाहतुकी अंतर्गत वांद्रे-अंधेरी दरम्यान ६ किलोमीटर लांबीचे अतिरिक्त दुहेरी लोहमार्ग तयार करण्याचे काम हाती घेण्यात आले आहे.

११.६. राज्यामध्ये ३१ मार्च, १९८६ रोजी दर १,००० चौरस किलोमीटर भौगोलिक क्षेत्रामागे १८ किलोमीटर लांबीचे लोहमार्ग असे प्रमाण होते तर संपूर्ण देशासाठी हे प्रमाण १९ किलोमीटर होते.

मोटार वाहने

११.७. देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेत ३१ मार्च, १९८८ अखेर महाराष्ट्रामध्ये वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची संख्या (२०.५६ लाख) सर्वात जास्त होती व त्यांची टक्केवारी देशातील एकूण वापरात असलेल्या वाहनांच्या १५ टक्के होती. मार्च, १९८८ अखेर दर लाख लोकसंख्येमागे राज्यातील वाहनांची संख्या २,८७१ होती. संपूर्ण देशाच्या बाबतीत हीच संख्या १,७१८ होती. याबाबतीत देशातील सर्व राज्यात महाराष्ट्राचा तिसरा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रातील वापरात असलेल्या वाहनांची संख्या १ जानेवारी, १९९० रोजी २४.३१ लाख होती. १ जानेवारी, १९८९ च्या तुलनेत ती ९.९ टक्के जास्त होती. राज्यातील एकूण वाहनांपैकी २५ टक्के वाहने एकट्या मुंबई शहरात होती. १ जानेवारी, १९९० रोजी वापरात असलेल्या एकूण वाहनांपैकी ६३.४७ टक्के दुचाकी वाहने होती व १६.६३ टक्के मोटारगाड्या होत्या. ३१ मार्च, १९८९ रोजी राज्यातील सार्वजनिक वाहतुकीच्या वाहनांचे एकूण वाहनांशी प्रमाण १८ टक्के होते.

राष्ट्रीयकृत मार्ग परिवहन

११.८. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाने चालू केलेल्या मार्गांची संख्या, मार्गांची लांबी व रस्त्यांवरील गाड्यांची संख्या यात १९८८-८९ मध्ये वाढ झाली. महामंडळाची वाहतूक असलेल्या मार्गांची संख्या १९८८-८९ मध्ये १६,१६७ होती व ती गेल्या वर्षापेक्षा ४.८ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या मार्गांची लांबी गतवर्षापेक्षा २.८ टक्क्यांनी वाढून मार्च, १९८९ अखेर १०.२८ लाख किलोमीटर झाली. महामंडळा-जवळ असलेल्या गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या गतवर्षापेक्षा ६.५ टक्क्यांनी वाढून १९८८-८९ अखेर ती १३,३८६ झाली. यापैकी दररोज सरासरी ८८ टक्के गाड्या रस्त्यावर धावत होत्या. दररोज रस्त्यावर असणाऱ्या गाड्यांची सरासरी संख्या १९८८-८९ मध्ये ७.४ टक्क्यांनी

project is being implemented as deposit work of CIDCO. Work of providing internal railway line (10 kms.) in Nhava-Sheva Port, which is in progress since 1985-86, is also nearing completion. Apart from these new railway lines, work of doubling of the following tracks was undertaken in the State.

(A) Itarsi-Amla-Nagpur—Under stage—2 of this project doubling work of 39 kms. is in progress since 1983-84 and the work of 27 kms. is nearing completion, which is expected to be opened for traffic very soon. The stage—5 of this project covering 38 kms. between Metapanjra and Bharatwada is recently taken into hands.

(B) Doubling of 15 kms. of Tadali-Chandrapur Section of Wardha-Balharshah track. This project was taken into hand from 1986-87 and is now completed and opened for traffic.

(C) The work of providing additional pair of lines between Bandra and Andheri of Bombay Suburban railway covering 6 kms. is in progress.

11.6. The railway route length per 1,000 sq. km. of geographical area was 18 km. in the State as against 19 km. in the country as on 31st March, 1986.

Motor Vehicles

11.7. Amongst all the States in India, Maharashtra continued to have the highest number (20.56 lakh) of motor vehicles on road as on 31st March, 1988, and accounted for 15 per cent motor vehicles on the road in the country. As on 31st March, 1988 the number of vehicles per lakh of population was 2,871 in the State as against 1,718 for the country and the State stood third amongst all States in India. The number of motor vehicles in operation in the State as on 1st January, 1990 was 24.31 lakhs an increase of 9.9 per cent over those of 1st January, 1989. However, about one-fourth of the vehicle in the State were in Greater Bombay. Of the vehicles in operation on that date in the State, 63.47 per cent were two wheelers and 16.63 per cent were motorcars. The percentage of public transport vehicles to total vehicles was about 18 per cent as on 31st March, 1989.

Nationalised Road Transport

11.8. In 1988-89 there was an increase in the number of routes operated, route length and the buses on road of the Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC). The number of routes operated by the MSRTC as at the end of 1988-89 was 16,167 showing an increase of 4.8 per cent over that of previous year. The route distance operated by MSRTC at the end of March, 1989 was 10.28 lakh km. showing an increase of 2.8 per cent over previous year. The average number of buses held by the MSRTC also increased by 6.5 per cent over previous year and stood at 13,386 during 1988-89. Out of these 88 per cent buses were on road as the number of buses on road

वाढून ११,७६२ झाली. प्रवाशांच्या दैनिक सरासरी संख्येत १९८७-८८ च्या तुलनेत १९८८-८९ मध्ये ६.३ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ५९.६६ लाख झाली. मार्च, १९८९ अखेर राज्यातील फक्त ३.९० टक्के खेड्यांतील १.३४ टक्के ग्रामीण लोकांना जवळच्या एस. टी. स्थानकावर पोहचण्यास आठ किलोमीटरपेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. सहा वर्षांपूर्वी म्हणजे मार्च, १९८३ अखेर ५.६३ टक्के खेड्यांतील १.९३ टक्के ग्रामीण लोकांना हे अंतर चालावे लागत होते. महामंडळाच्या कामगिरी संबंधीत १९८७-८८ व १९८८-८९ ची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिलेली आहे.

per day was 11,762 showing an increase of 7.4 per cent over previous year. The number of passengers carried per day in 1988-89 was 59.66 lakh, 6.3 per cent more than in 1987-88. By the end of March, 1989, hardly 1.34 per cent rural population hailing from 3.90 per cent villages in the State had to travel more than eight km. to reach the nearest S. T. bus stop. Six years before i.e. at the end of March, 1983, 1.93 per cent of rural population coming from 5.63 per cent villages had to travel from more than eight km. The operational statistics of the Corporation for 1987-88 and 1988-89 are given in the table below :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची काही महत्त्वाची आकडेवारी
Operational Statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब (1)	परिमाण (2)	वर्ष Year 1987-88 (3)	वर्ष Year 1988-89 (4)	Unit (2)	Item (1)
वर्षअखेरीस असलेले मार्ग ..	संख्या ..	15,428	16,167	Number	.. Routes at the end of the year.
वर्षअखेरीस मार्गांची लांबी ..	लाख किलोमीटर ..	10.00	10.28	Lakh km.	.. Route length at the end of the year.
वर्षभरात महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या (विभागांत).	संख्या ..	12,569	13,386	Number	.. Average number of buses held during the year (in regions).
रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी ..	संख्या ..	10,954	11,762	Number	.. Average number of buses on road per day.
प्रवाशांची दैनिक सरासरी ..	लाख ..	56.12	59.66	Lakh	.. Average number of passengers carried per day.
सरासरी दैनिक किलोमीटर ..	लाख ..	30.43	33.07	Lakh	.. Average effective kilometers per day.
वाहतुकीपासूनचे वार्षिक उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	577.07	621.34	Crore Rs.	.. Total traffic receipts during the year.

११.९. जानेवारी, १९९० मध्ये महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या जानेवारी, १९८९ मधील संख्येपेक्षा ६.२८ टक्क्यांनी वाढली व रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या ७.८८ टक्क्यांनी वाढली. गाड्यांच्या वापराची टक्केवारी जानेवारी १९८९ मधील ८९.५७ टक्क्यावरून वाढून जानेवारी, १९९० मध्ये ती ९०.९३ टक्के झाली. जानेवारी, १९९० मध्ये वाहतूक केलेले किलोमीटर, जानेवारी, १९८९ मधील १०७५.४० लाख किलोमीटर पेक्षा ६.०८ टक्क्यांनी वाढून ते ११४०.८० लाख किलोमीटर झाले.

११.१०. १९८७-८८ मध्ये महामंडळास ०.८३ कोटी रुपये फायदा झाला होता. ह्याच्या तुलनेत १९८८-८९ मध्ये महामंडळास ४९.९८ कोटी रुपये तोटा झाला. गेल्या वर्षीच्या तुलनेत १९८८-८९ मध्ये महामंडळाचे उत्पन्न ८.२ टक्क्यांनी वाढले. परंतु खर्चात १६.८ टक्के वाढ झाली. महामंडळाच्या १९८७-८८ व १९८८-८९ च्या आर्थिक परिस्थितीची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे.

11.9. In January, 1990, the average number of buses held per day went up by 6.28 per cent over the corresponding month of previous year and the average number of vehicles on road per day increased by 7.88 per cent. The fleet utilisation percentage has increased to 90.93 in January, 1990 from 89.57 in January, 1989. The effective kilometers operated in the month of January, 1990, however, increased to 1,140.80 lakh km. or by 6.08 per cent from 1,075.40 lakh km. in January 1989.

11.10. The Corporation had loss of Rs. 49.98 crore in 1988-89 as against the profit of Rs. 0.83 crore in 1987-88. The revenue of the Corporation has increased by 8.2 per cent where as total expenditure has increased by 16.8 per cent in 1988-89 over 1987-88. Its financial statistics for 1987-88 and 1988-89 are given in the table below :-

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या आर्थिक परिस्थितीचे विवरण

Financial results of the working of the Maharashtra State Road Transport Corporation

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	वर्ष/Year 1987-88 (2)	वर्ष/Year 1988-89 (3)	Item (1)
(1) एकूण उत्पन्न	590.61	638.86	Total Revenue
(2) चालू खर्च	512.08	578.86	Working expenses
(3) ढोबळ फरक (बाब १ वजा बाब २)	78.53	60.00	Gross margin (Item 1 minus Item 2)
(4) घसारा	47.98	60.88	Depreciation
(5) अतिरिक्त घसारा	10.84	25.81	Additional depreciation
(6) शासनाने दिलेल्या भांडवली हिश्यावर दिलेले व्याज.	18.77	23.10	Interest paid on capital contributed by the participating Government.
(7) संकीर्ण	0.11	0.19	Miscellaneous
(8) एकूण खर्च	589.78	688.84	Total expenses
(9) निव्वळ फरक	0.83	(-)49.98	Net margin

छोटी बंदरे

११.११. महाराष्ट्र राज्याच्या ७२० किलोमीटर लांबीच्या किनारपट्टीवर ४८ छोटी घोषित बंदरे आहेत. तथापि त्यापैकी मुंबई बंदर वाहतूक सेवेतील दोन बंदरे धरून फक्त ३५ बंदरातून १९८८-८९ मध्ये प्रवाशांची वाहतूक झाली. रस्ते व लोहमार्गाच्या प्रवासी वाहतुकीत झालेल्या वाढीच्या तुलनेत जलमार्ग प्रवासी वाहतुकीत गेल्या दहा वर्षांत झालेली वाढ फारच अल्प आहे. निरनिराळ्या बंदरातून यांत्रिक व बिगर यांत्रिक बोटितून व फेरी सेवेखाली १९८७-८८ मध्ये एकूण १३८.६९ लाख प्रवासी वाहतूक करण्यात आली. १९८८-८९ मध्ये त्यात वाढ होऊन ती १५४.४५ लाख झाली. छोट्या बंदरातून झालेल्या एकूण प्रवासी वाहतूकीपैकी १० टक्के प्रवासी वाहतूक मुंबई बंदर वाहतूक सेवेखाली करण्यात आली. एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९८९ या काळात छोट्या बंदरातून एकूण ५७.८२ लाख प्रवासी वाहतूक झाली.

११.१२. छोट्या बंदरातून होणाऱ्या मालाची वाहतूक गेल्या वर्षीच्या तुलनेत २६.९ टक्क्यांनी वाढून १९८८-८९ मध्ये ती ८.६२ लाख टन झाली. माल वाहतूकीत झालेली ही वाढ प्रामुख्याने रेडी बंदरातून होणाऱ्या कच्च्या लोखंडाच्या निर्यातीत झालेल्या वाढीमुळे होती. १९८८-८९ मधील एकूण माल वाहतूकीपैकी २.३९ लाख टन वाहतूक आयात मालाची होती. आयात मालामध्ये ३९ टक्के विटा (क्लिकर), ७ टक्के बांधकाम साहित्य (मो. टाईल्स) आणि ३ टक्के मीठ होते. १९८८-८९ मधील ६.२ लाख टन निर्यात मालापैकी ९९.५ टक्के कच्चे लोखंड होते व ते सर्व रेडी बंदरातून निर्यात झाले. एप्रिल ते ऑक्टोबर, १९८९ मध्ये छोट्या बंदरातून अंदाजे ५ लाख टन मालाची वाहतूक झाली.

Minor Ports

11.11. There are 48 notified minor ports along with coast line of 720 kms. in the State. However, 35 of them including two from Bombay harbour service handled passenger transport during 1988-89. Considering general trend of increase in passenger traffic by rail and road, the increase in passenger transport by sea is marginal during last ten years. During the year 1988-89, the passenger traffic at different ports by mechanised and non-mechanised vessels including ferry services, increased to 154.45 lakh from 138.69 lakh in 1987-88. Of the total Passenger traffic handled by the minor ports one-tenth was handled by the Bombay harbour service. The passenger traffic handled by the minor ports during April-October, 1989 was about 57.82 lakh.

11.12. The cargo handled by the minor ports in 1988-89 was 8.62 lakh tonnes showing an increase of 26.9 per cent over previous year. The increase was mainly due to substantial increase in export of iron ore from Redi Port over the previous year. Of the total cargo handled in 1988-89, 2.39 lakh tonnes was of imports, 39 per cent of which was clinker, 7 per cent building material (M. tiles) and 3 per cent salt. Of the total export of 6.2 lakh tonnes in 1988-89, 99.5 percent was of iron ore and all these exports were only from Redi Port. The cargo traffic handled by the minor ports during April-October, 1989, is about 5 lakh tonnes.

१२. सहकारी चळवळ

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था

१२.१. राज्यातील सहकारी संस्थांच्या एकूण संख्येत ३० जून, १९८९ ला संपणाऱ्या वर्षात ५.५ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ३० जून, १९८८ ला असलेल्या ८७,६७६ वरून ९२,५०७ झाली व त्यांच्या भरणा केलेल्या भाग भांडवलात ६.४ टक्क्यांनी वाढ होऊन १,२३८ कोटी रुपयांवरून ते १,३७७ कोटी रुपये झाले. ठेवी ६,६९० कोटी रुपयांवरून ६,८७० कोटी रुपये म्हणजे २.७ टक्क्यांनी वाढल्या, १९८८-८९ वर्षात निव्वळ कर्जवाटप आधीच्या वर्षाच्या ४,२५१ कोटी रुपयांपेक्षा १४.१ टक्क्यांनी वाढून ते ४,८५० कोटी रुपये झाले, तर खेळत्या भांडवलात गेल्या वर्षापेक्षा १०.१ टक्क्यांनी वाढ झाली. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची गेल्या दोन वर्षातील प्रगती खालील तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे.

12. CO-OPERATIVE MOVEMENT

Co-operative Societies in Maharashtra

12.1. The number of Co-operative Societies in the State increased by 5.5 per cent to 92,507 as on 30th June, 1989 from 87,676 as on 30th June, 1988 and their paid up share capital by 6.4 per cent to Rs. 1,377 crore from Rs. 1,238 crore. The deposits of these societies increased to Rs. 6,870 crore from Rs. 6,690 crore i.e. by 2.7 per cent and loans advanced (net) during the year 1988-89 increased to Rs. 4,850 crore i.e. by 14.1 per cent over the earlier year's advances of Rs. 4,251 crore. The increase in the working capital over earlier year was 10.1 per cent. The table below gives the progress of the co-operative movement in the last two years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

सहकारी चळवळीची प्रगती

Progress of Co-operative Movement

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाव (1)	वर्ष Year		१९८७-८८ पेक्षा वाढ (टक्के) Percentage increase over 1987-88 (4)	Item (1)
	1987-88 (2)	1988-89 (3)		
(1) संस्थांची संख्या	87,676	92,507	5.51	Number of societies
(2) सभासदांची संख्या (लाखात)	221	230	4.07	Number of members (in lakh)
(3) भरणा केलेले भाग भांडवल	1,238	1,377	6.38	Paid up share capital
(4) ठेवी	6,690	6,870	2.69	Deposits
(5) खेळते भांडवल	15,164	16,700	10.13	Working capital
(6) कर्जवाटप (निव्वळ)	4,251	4,850	14.09	Advances (net)
(7) नफा झालेल्या संस्था	43,404	44,200	0.50	Number of societies in profit
(8) नफा	178	181	3.42	Amount of profit
(9) तोटा झालेल्या संस्था	28,355	30,600	3.73	Number of societies in loss
(10) तोटा	136	140	2.94	Amount of loss
(11) नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्था	15,917	17,707	24.76	Number of societies with no profit no loss

प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्था

१२.२. राज्यात ३० जून, १९८९ रोजी १८,४३३ प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्था होत्या. त्या संस्थांची १९८८-८९ मध्ये सभासद संख्या ७०.१० लाख होती. गेल्यावर्षी हीच संख्या ६८.८२ लाख होती. तसेच खेळत्या भांडवलात ८.०६ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते १,३९० कोटी रुपये झाले. या संस्थांनी १९८८-८९ या वर्षी ७१५ कोटी रुपयांचा म्हणजे आदल्या वर्षापेक्षा १४ टक्के जास्त कर्ज पुरवठा केला. यापैकी १६८ कोटी रुपये अल्प भूधारकांना वाटण्यांत आले. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांमध्ये जेतकरी सेवा संस्थांची संख्या २९ असून त्यांची सदस्य संख्या ६५ हजार

Primary Agricultural Credit Societies

12.2. There were 18,433 primary agricultural credit societies as on 30th June 1989. Their membership increased from 68.82 lakhs to 70.10 lakhs and their working capital by 8.06 per cent to Rs. 1,390 crore in the year 1988-89. These societies advanced loans to the tune of Rs. 715 crore during 1988-89 nearly 14 per cent higher than in 1987-88, of which Rs. 168 crore were provided to small holders. Among the primary agricultural credit societies, 29 farmers' service societies with

आहे. या संस्थांनी १९८८-८९ या वर्षात १७ हजार सदस्यांना ५.८० कोटी रुपयांचा पत पुरवठा केला. आदिवासी उपयोजना विभागातील ७.१ लाख सदस्य संख्या असलेल्या २७५ आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांनी आपल्या ७६ हजार सदस्यांना १९८८-८९ मध्ये १४.४० कोटी रुपयांचा पत पुरवठा केला. सर्व प्राथमिक कृषि पत पुरवठा संस्थांकडे १९८८-८९ वर्षाअखेर येणे कर्जाची रक्कम १,१२५ कोटी रुपये होती. ही रक्कम गेल्या वर्षापेक्षा (१९८७-८८) १८ टक्क्यांनी जास्त आहे. १९८८-८९ मध्ये ५४५ कोटी रुपयांची कर्जवसुली करण्यात आली व ती गेल्या वर्षापेक्षा ११ टक्क्यांनी जास्त होती. १९८८-८९ मध्ये कर्ज वसुलीचे मागणीशी प्रमाण ५९.६ टक्के होते. १९८८-८९ मध्ये थकबाकीची रक्कम ३७० कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ३३ टक्के होते. गेल्या वर्षी म्हणजे १९८७-८८ मध्ये हेच प्रमाण ३५ टक्के होते. या संस्थांनी १९८८-८९ वर्षात ३२४ कोटी रुपये किमतीची शेती अवजारे व इतर वस्तुचे वाटप केले. ही रक्कम १९८७-८८ मध्ये ३१५ कोटी रुपये होती.

शिखर व मध्यवर्ती बँका

१२.३. महाराष्ट्र सहकारी बँकेच्या ठेवीत एक वर्षात १४.९ टक्के वाढ होऊन ठेवी १,३३५ कोटी रुपयांवरून जून, १९८९ अखेर १,५३४ कोटी रुपये झाल्या. या बँकेचे खेळते भांडवल १,९७३ कोटी रुपये होते. एकूण पत पुरवठा आधीच्या वर्षी २,७५३ कोटी रुपये होता त्यात १९८८-८९ मध्ये ५१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ४,१५२ कोटी रुपये झाला. येणे कर्जाची रक्कम १९८८-८९ मध्ये ५१ टक्क्यांनी वाढून १,२१७ कोटी रुपये झाली, थकबाकी रक्कम १९८८-८९ मध्ये ५० कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ४.१ होते. हीच टक्केवारी १९८७-८८ मध्ये ४.९ होती.

१२.४. जून १९८९ अखेर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या ठेवी २,३५९ कोटी रुपये होत्या तर त्यांचे खेळते भांडवल ३,४५४ कोटी रुपये होते. ३० जून, १९८८ ला हेच अनुक्रमे २,१०२ कोटी व २,९४८ कोटी रुपये होते. या बँकांनी १९८८-८९ मध्ये ५,९९३ कोटी रुपयांचा पत-पुरवठा केला. हा आधीच्या वर्षापेक्षा १८.७ टक्क्यांनी जास्त होता. येणे कर्जाची रक्कम १९८८-८९ वर्षाअखेर २,१२४ कोटी रुपये होती व ती १९८७-८८ पेक्षा १८.७ टक्के जास्त होती. १९८८-८९ मध्ये ५७० कोटी रुपयांची कर्ज वसुली झाली. ही १९८७-८८ पेक्षा १७.७ टक्क्यांनी जास्त होती. कर्ज वसुलीचे मागणीशी प्रमाण १९८८-८९ मध्ये ६३.४ टक्के होते. १९८७-८८ मध्ये हेच प्रमाण ५५.८ टक्के होते. १९८८-८९ मध्ये थकबाकीची रक्कम ३२९ कोटी रुपये व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण १६ टक्के होते. १९८७-८८ मध्ये ते २२ टक्के होते.

१२.५. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने १९८८-८९ मध्ये ६०.०६ कोटी रुपयांचे कर्जरोखे विक्रीस काढले आणि ६०.२० कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे वाटली. या बँकेची थकबाकी जून, १९८९ अखेर ५९.१० कोटी रुपये होती. १९८७-८८ मध्ये बँकेने ७६.७६ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले तर ३० जून, १९८८ रोजी ३२.१८ कोटी रुपयांची थकबाकी होती.

बिगर कृषि पतपुरवठा संस्था

१२.६. जून, १९८९ अखेर बिगर कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या संख्येत जून, १९८८ अखेरपेक्षा १२.४ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ९,४८५

a membership of 65 thousands advanced loans to the tune of Rs. 5.80 crore to 17 thousand members during the year. In the tribal sub-plan area, 275 Adivasi Seva Societies had a membership of 7.1 lakhs and these societies advanced credit of Rs. 14.40 crore to 76 thousand members during 1988-89. The loans outstanding in respect of all primary agricultural credit societies in 1988-89 were of Rs. 1,125 crore, higher by 18 per cent than in 1987-88, and the loans recovered were of Rs. 545 crore, higher by 11 percent than in 1987-88. The percentage of loans recovered to demand was 59.6 in 1988-89. The loans overdue at the end of 1988-89 were of Rs. 370 crore. The percentage of overdues to outstandings in 1988-89 was 33, and it was 35 in 1987-88. These societies supplied agricultural requisities valued at Rs. 324 crore during the year, compared to Rs. 315 crore as in 1987-88.

Apex and Central Banks

12.3. The deposits at the Maharashtra State Co-operative Bank increased from Rs. 1,335 crore to Rs. 1,534 crore as on 30th June, 1989 or by 14.9 per cent. Its working capital stood at Rs. 1,973 crore. The loans advanced (gross) during the year 1988-89 were of Rs. 4,152 crore, higher by 51 per cent than Rs. 2,753 crore in the previous year. The loans outstanding increased by 51 per cent than in 1987-88 and stood at Rs. 1,217 crore in 1988-89. The loans overdue in that year were of Rs. 50 crore and the percentage of overdues to outstanding was 4.1 compared with 4.9 in 1987-88.

12.4. The deposits and working capital of the District Central Co-operative Banks were Rs. 2,359 crore and Rs. 3,454 crore respectively as on 30th June, 1989 compared with Rs. 2,102 crore and Rs. 2,948 crore respectively as on 30th June, 1988. The gross loans advanced during 1988-89 were of the order of Rs. 5,993 crore showing an increase of 18.7 per cent in the year. The loans outstanding stood at Rs. 2,124 crore by the end of 1988-89, higher by 18.7 per cent than in 1987-88. The loans recovered during 1988-89 were Rs. 570 crore, higher by 17.7 per cent than in 1987-88. The percentage of recovery to demand was 63.4 in 1988-89 as against 55.8 in 1987-88. The loans overdue were of Rs. 329 crore in 1988-89, and the percentage of overdues to outstandings was 16 as against 22 in 1987-88.

12.5. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank floated debentures of the order of Rs. 60.06 crore and disbursed long term loans of Rs. 60.20 crore during 1988-89. The overdues stood at Rs. 59.10 crore as on 30th June, 1989. The loans disbursed during 1987-88 were Rs. 76.76 crore and overdues were Rs. 32.18 crore as on 30th June, 1988.

Non-Agricultural Credit Societies

12.6. The number of non-agricultural credit societies was 9,485 as on 30th June, 1989 showing an increase of

झाली. १९८८-८९ च्या अखेरीस सदस्य संख्येतही गत वर्षापेक्षा ६.२ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ७६ लाख झाली. या संस्थांचे खेळते भांडवल ५,६०५ कोटी रुपये व पतपुरवठा ५,८२५ कोटी रुपये होता. या दोहोंमध्ये या वर्षात अनुक्रमे १७.४ व १५.० टक्के वाढ झाली.

उत्पादन व्यवसाय

१२.७. उत्पादन व्यवसायात गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या जून, १९८९ अखेर २५,००२ होती. त्यापैकी ५३१ संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. १९८८-८९ अखेर या सर्व उत्पादन सहकारी संस्थांची सदस्य संख्या २९.५ लाख होती, व त्यांचे खेळते भांडवल २,५६५ कोटी रुपये होते. ५३१ स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्थांपैकी यावर्षी ३६१ संस्था उत्पादन करित होत्या. यावर्षी कार्यरत असलेल्या ९० साखर कारखान्यांनी २५.५० लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. उत्पादनाचे हे प्रमाण आधीच्या वर्षापेक्षा ५.३ टक्के कमी होते. सरकी उत्पादन व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या संस्थांनी प्रक्रिया केलेल्या मालात १९८८-८९ मध्ये १९८७-८८ पेक्षा १० टक्क्यांनी वाढ दिसून आली. तांदूळ गिरण्यांनी प्रक्रिया केलेल्या मालात १.३ टक्के वाढ होती. महाराष्ट्रातील सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या प्रगतिचा आढावा पुढील तक्त्यात दिला आहे.

12.4 per cent over their number as on 30th June 1988. Their membership increased by 6.2 per cent over previous year and stood at 76 lakh at the end of 1988-89. The working capital and gross loans advanced, in 1988-89 increased by 17.4 per cent and 15.0 per cent respectively and stood at Rs. 5,605 crore and Rs. 5,825 crore respectively.

Productive Enterprises

12.7. There were 25,002 co-operative societies engaged in productive enterprises as on 30th June 1989. of which 531 were independent processing societies. The membership and working capital of all these societies engaged in productive enterprises were 29.5 lakhs and Rs. 2,565 crore respectively at the end of the year 1988-89. Of the 531 independent processing societies, 361 were in production during the year. 90 sugar factories in production during the year produced 25.50 lakh tonnes of sugar in that year, i.e. 5.3 per cent less than in 1987-88. The quantity processed by cotton ginning and pressing societies increased by 10 per cent in 1988-89 over 1987-88, and that by rice mills increased by 1.3 per cent. The table below gives the progress made by the co-operative processing societies.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

स्वतंत्र सहकारी प्रक्रिया संस्था

Independent co-operative processing societies

संस्थेचा प्रकार	एकूण संस्था Total number of societies		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या Number of societies in production		प्रक्रिया केलेला माल (००० टनात) Quantity processed (in '000 tonnes)		Type of society
	1987-88 (2)	1988-89* (3)	1987-88 (4)	1988-89* (5)	1987-88 (6)	1988-89* (7)	
(1) सरकी काढणे व कापसाच्या गाठी बांधणे.	169	185	157	165	544	600	Cotton ginning and pressing
(2) तांदूळ गिरण्या	88	86	83	84	148	150	Rice mills
(3) तेल गिरण्या	13	11	2	2	0.8	0.8	Oil mills
(4) साखर कारखाने†	105	116	85	90	24,819	23,115	Sugar factories
(5) इतर	112	133	19	20	27	30	Other
एकूण	487	531	346	361	25,539	23,896	Total

* अस्थायी/Provisional † सप्टेंबर अखेर संपणाऱ्या वर्षासाठी/For the year ending September.

सहकारी पणन संस्था

१२.८. जून, १९८९ अखेर सहकारी पणन संस्थांची संख्या ८२७ होती. त्यांची सभासद संख्या ७.२० लाख आणि खेळते भांडवल २९५ कोटी रुपये होते. १९८८-८९ मध्ये या संस्थांची उलाढाल १,३५० कोटी रुपये होती. तर १९८७-८८ मधील उलाढाल १,३५१ कोटी रुपये होती.

१२.९. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संघाचे खेळते भांडवल ३० जून, १९८९ रोजी ११५ कोटी रुपये होते. १९८८-८९ मध्ये संघाची एकूण उलाढाल १८९ कोटी रुपये होती, तर १९८७-८८ मध्ये ती १९५

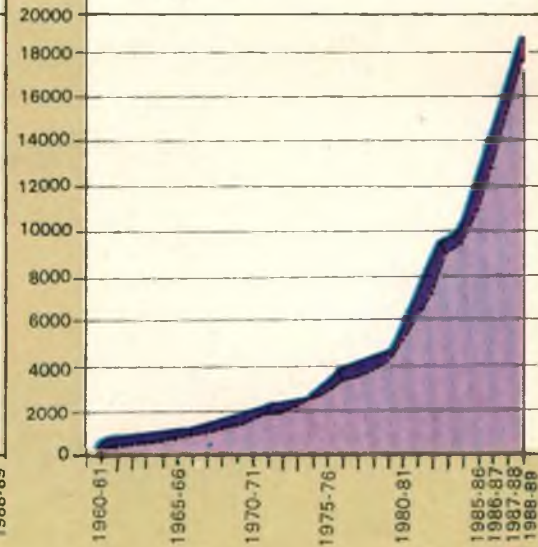
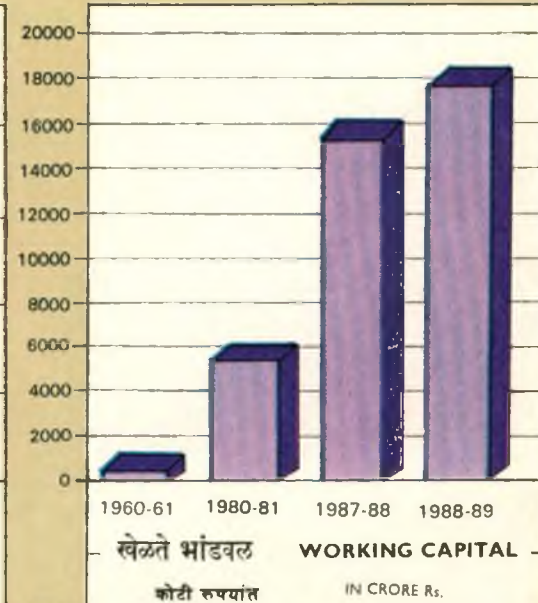
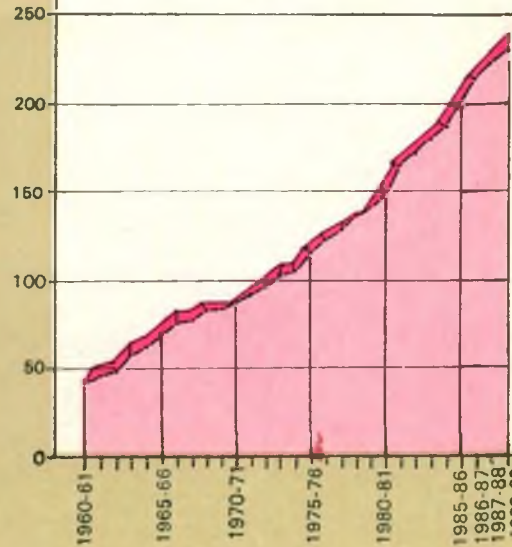
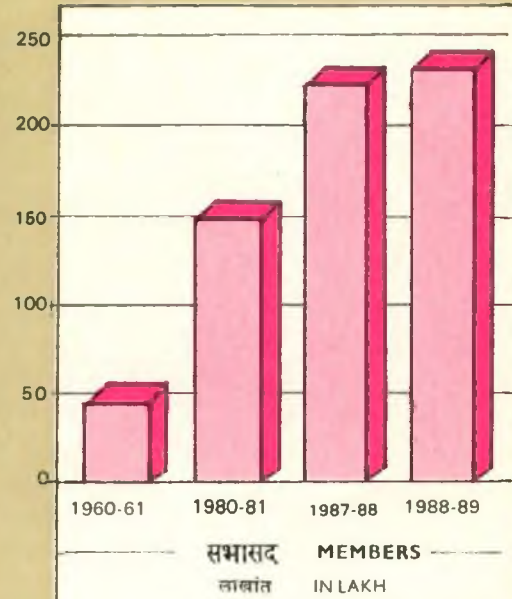
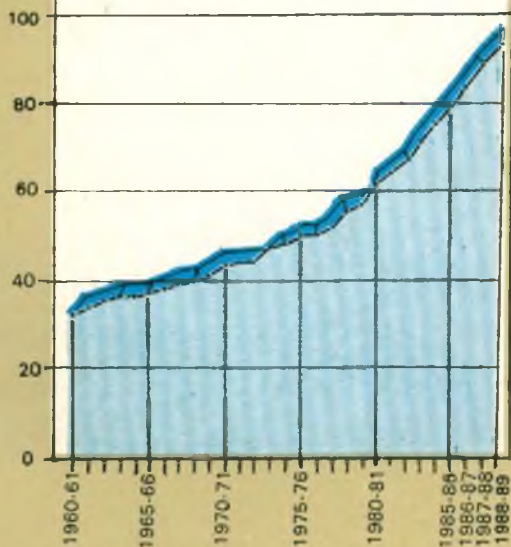
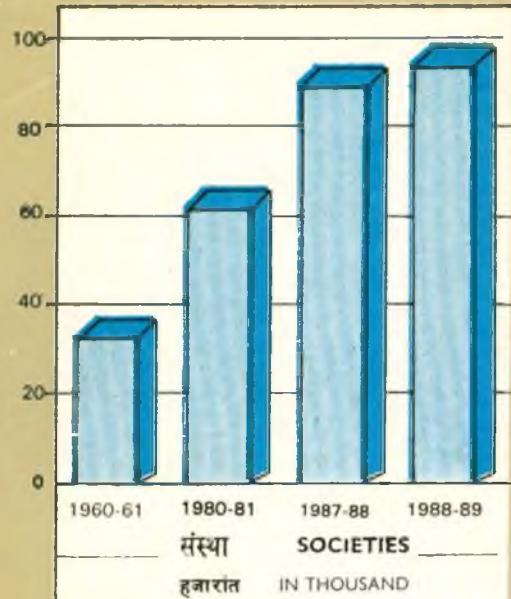
Co-operative Marketing

12.8. The number of co-operative marketing societies at the end of June, 1989 was 827 with a membership of 7.20 lakhs and working capital of Rs. 295 crore. The turnover of these societies was of the order of Rs. 1,350 crore in 1988-89 compared with Rs. 1,351 crore in 1987-88

12.9. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs. 115 crore on 30th June, 1989. Its total turnover in 1988-89 was

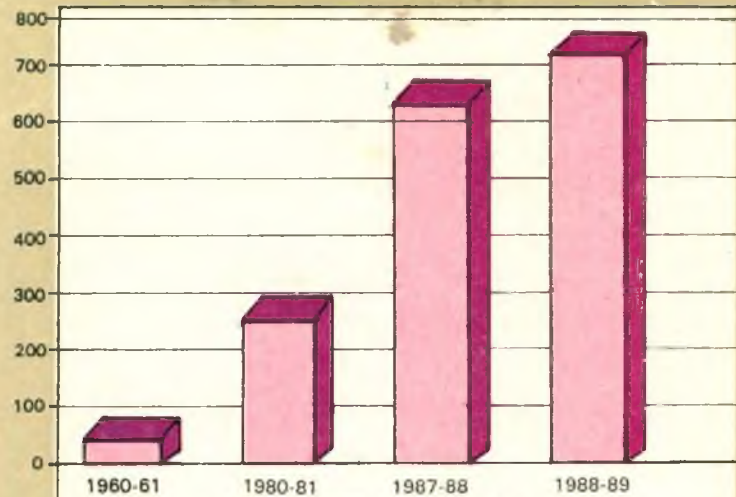
सहकारी चळवळीची प्रगती

GROWTH OF CO-OPERATION

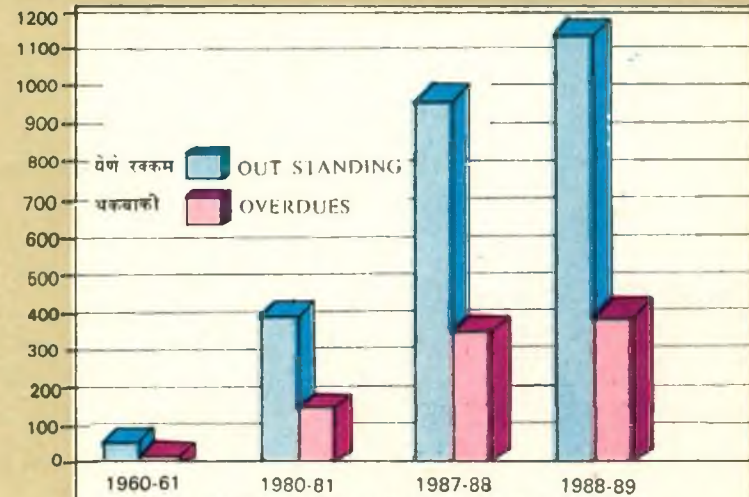
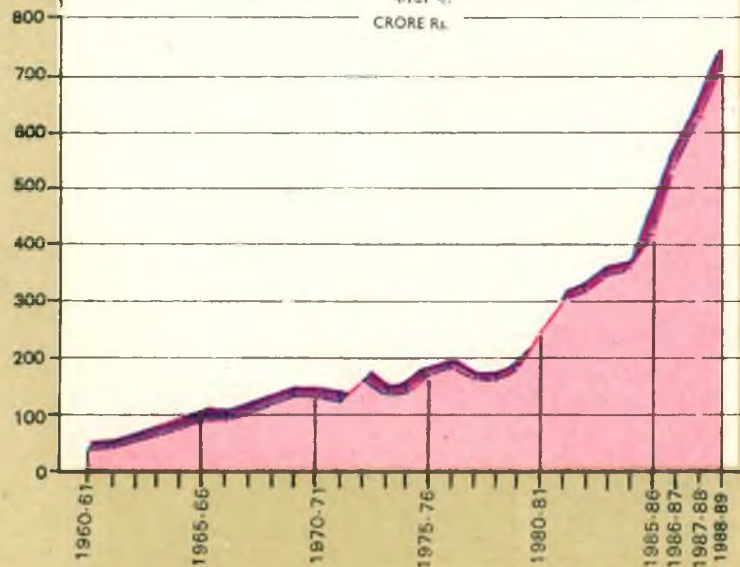
सहकारी चळवळीची प्रगती

GROWTH OF CO-OPERATION

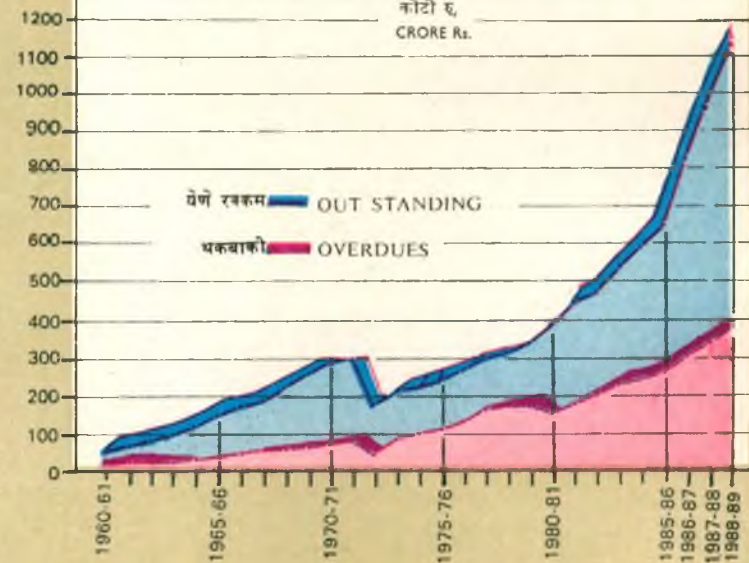
प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांनी वर्षभरात दिलेली कर्जे
ADVANCES BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES DURING THE YEAR

कोटी रु.
CRORE Rs.

प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांची वर्षाखेरीस येणे रक्कम व थकबाकी
OUTSTANDING AND OVERDUES OF PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES AT THE END OF THE YEAR

कोटी रु.
CRORE Rs.

कोटी होती. एकूण उलाढाली पैकी शेतीची अवजारे व इतर शेती विषयक वस्तूंची विक्री १९८८-८९ मध्ये १२८ कोटी रुपये होती.

१२.१०. राज्यात शिखर ग्राहक संघाव्यतिरिक्त १११ घाऊक ग्राहक भांडारे, २,६५० प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९८८-८९ मधील त्यांची विक्री ३६० कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षाची विक्री ३२० कोटी रुपये होती.

कापूस एकाधिकार योजना

१२.११. भारत सरकारने ठरवून दिलेल्या आधार किमतीशी समान असलेल्या हमी किमतीनुसार राज्यातील कापसाची एकाधिकार खरेदी योजना जून, १९९० पर्यंत वाढविण्यात आली. अंतिम किंमत जी विक्री-वर्ती अवलंबून असते ती हमी किमतीपेक्षा जास्त आली तर उत्पादक हमी किमतीहून जास्त येणाऱ्या रकमेच्या ७५ टक्के रक्कम मिळण्यास पात्र ठरतात. जे शेतकरी २८ फेब्रुवारी, १९९० पर्यंत योजनेस कापूस घालतील त्यांना सुपर व एफएक्यू प्रतीच्या कापसास हमी किमतीच्या २० टक्के इतकी अधिक रक्कम देण्याचे शासनाने ऑक्टोबर, १९८९ मध्ये ठरविले आहे. तसेच फेअर प्रतीच्या कापसास एफएक्यू प्रतीच्या ५० टक्के रक्कम अधिक देण्याचे ठरविले आहे. यातील फरक अंतिम किंमत ठरल्यानंतर येणाऱ्या रकमेबरोबर समायोजित करण्यांत येईल. १९८९-९० या हंगामातील कापूस खरेदीस पश्चिम महाराष्ट्रात सप्टेंबर, १९८९ पासून आणि विदर्भ, मराठवाडा व खानदेश विभागात नोव्हेंबर, १९८९ पासून सुरुवात झाली असून २८ फेब्रुवारी, १९९० पर्यंत ९९.६२ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला. हमी दराप्रमाणे त्याची किंमत ६५७.४९ कोटी रुपये होती. खरेदी केलेल्या कापसापैकी ६०.८२ लाख क्विंटल कापसावर प्रक्रिया करून रुईच्या ११.७९ लाख गासड्या बांधण्यांत आल्या. कापसावरील प्रक्रियेनंतर ४०.५५ लाख क्विंटल सरकी उपलब्ध झाली. त्यापैकी ३९.८५ लाख क्विंटल सरकीची लिलावाने विक्री केली व त्याची किंमत १३६.५८ कोटी रुपये झाली.

१२.१२. १९८८-८९ च्या संपूर्ण हंगामात ३२५.६६ कोटी रुपयांचा ५७.१३ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यांत आला. तर १९८७-८८ मध्ये ३१८.०३ कोटी रुपयांचा ६१.१६ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यांत आला होता. १९८८-८९ मध्ये खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून ११.७९ लाख गासड्या तयार करण्यांत आल्या व ३६.६८ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. २८ फेब्रुवारी १९९० पर्यंत यापैकी ११.५४ लाख गासड्या ४०६.९६ कोटी रुपयांस विकण्याबाबत करार झाला. प्रत्येक गासडीची विक्रीची सरासरी किंमत ३,५२६ रुपये होती, त्याप्रमाणे सर्व सरकी ११८.५० कोटी रुपयांना विकण्यांत आली. सरकीची सरासरी किंमत प्रत्येक क्विंटलला ३२३ रुपये होती. १९८७-८८ मध्ये प्रत्येक गासडीची विक्रीची सरासरी किंमत ३,८३४ रुपये आणि सरकीची प्रत्येकी क्विंटलची सरासरी किंमत ३६१ रुपये होती.

१२.१३. १९८८-८९ मध्ये ११६.०१ कोटी रुपयांचा नफा झाला तर तो १९८७-८८ मध्ये २१३.४० कोटी रुपये होता. १९८८-८९ मध्ये कमी नफा होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे १९८७-८८ च्या तुलनेत यावर्षी कापसाची हमी खरेदी किंमत प्रति क्विंटल ५० रुपये जास्त होती परंतु विक्री किंमत रुपये ३५६ ने प्रती गाठ कमी होती. एकूण नफ्यापैकी शेतकऱ्यांना १९८७-८८ हंगामात १६०.१ कोटी रुपये वाटण्यात आले होते. १९८८-८९ हंगामात ८७.०१ कोटी रुपये वाटण्यांत आले.

Rs. 189 crore as against Rs. 195 crore in 1987-88. Of total turnover the agricultural requisites sold by it in 1988-89 amounted to Rs. 128 crore.

12.10. There were 111 wholesale consumers' stores and 2,650 primary consumers' stores besides the apex consumers federation. The sales of all these consumers' stores were Rs. 360 crore during the year 1988-89 as compared to Rs. 320 crore in 1987-88.

Cotton Monopoly Scheme

12.11. The duration of the scheme of monopoly procurement of cotton at guaranteed prices equal to support prices fixed by the Government of India has been extended upto 30th June, 1990. If the final price which is based on sales realisation works out to be more than the guaranteed price, the cultivators would be entitled to receive 75 per cent of excess over guaranteed price. The Government has declared in October, 1989 advance additional price to the extent of 20 per cent of guaranteed price for super/FAQ grade. The FAIR grade of cotton would get advance additional price to the extent of 50 per cent admissible to the FAQ grade. Such advance additional price is entitled to the cotton growers who tender cotton on or before 28th February, 1990 and will be adjusted against the amount due from the final price when it is declared. In 1989-90 season, the procurement of kapas has started from September, 1989 in Western Maharashtra and from November, 1989 in the main tract (Vidarbha, Marathwada and Khandesh) The total procurement upto 28th February, 1990 was 99.62 lakh quintal and valued at Rs. 657.49 crore at the guaranteed price. Out of the cotton procured 60.82 lakh quintals of kapas was processed, 11.79 lakh bales were pressed and 40.55 lakh quintals of cotton seed was obtained. About 39.85 lakh quintals of cotton seed was auctioned for Rs. 136.58 crore.

12.12. During the full season 1988-89, 57.13 lakh quintals of kapas valued at Rs. 325.66 crore was procured as against Rs. 61.16 lakh quintal valued at Rs. 318.03 crore in 1987-88. After processing the same, 11.78 lakh bales were pressed and 36.68 lakh quintal of cotton seed obtained. Out of total number of bales pressed, 11.54 lakh bales were contracted for sale valued at Rs. 406.96 crore by the end of 28th February, 1990. The total quantity of cotton seed was sold at Rs. 118.50 crore. The average selling price per bale works out to Rs. 3,526 and the average selling price of cotton seed per quintal works out to Rs. 323. In 1987-88 the average selling price per bale was Rs. 3,834 and the average selling price of cotton seed per quintal was Rs. 361.

12.13. There was profit of Rs. 116.01 crore during 1988-89 as compared to Rs. 213.40 crore during 1987-88. The reasons for lower profit during 1988-89 was that the guaranteed price was higher by Rs. 50 per quintal while the selling price of the bale was less by Rs. 356 as compared to previous year. The share of profit distributed to cultivators was Rs. 87.01 crore in 1988-89 as against Rs. 160.1 crore during 1987-88.

इतर सहकारी संस्था

१२.१४. राज्यात १९८८-८९ मध्ये ८३१ हातमाग संस्था व ४६३ विद्युतमाग संस्था होत्या. हीच संख्या गेल्या वर्षी अनुक्रमे ८३२ व ३३९ होती. १९८८-८९ मध्ये या संस्थांकडे असलेल्या चालू हातमागांची संख्या ३५ हजार व चालू विद्युत मागांची संख्या १४ हजार होती. १९८८-८९ मध्ये हातमाग संस्थांनी ६० कोटी रुपये किंमतीचे आणि विद्युतमाग संस्थांनी ५ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादन केले. १९८७-८८ मध्ये हीच किंमत अनुक्रमे ६० कोटी रुपये व ४ कोटी रुपये होती.

१२.१५. राज्यात एकूण ८३ सहकारी सूत गिरण्यांपैकी १९८८-८९ मध्ये ३० सूत गिरण्या उत्पादन करत होत्या. त्यांच्या जवळील चात्यांची संख्या ७.७ लाख होती. या गिरण्यांनी त्या वर्षात २९० कोटी रुपये किंमतीच्या सूताचे उत्पादन केले.

१२.१६. राज्यात १९८८-८९ मध्ये दुग्धशाळा आणि त्यांच्या संघटना यांची संख्या १२,९६० होती व त्यांच्या सदस्यांची संख्या १२ लाख होती. सभासद संख्येत या वर्षी ४.६ टक्के वाढ झाली. या दुग्धशाळा व संघटना यांचे खेळते भांडवल १७७ कोटी रुपये होते व या वर्षात या संस्थांनी केलेल्या दूध आणि दुधाच्या पदार्थांच्या विक्रीची किंमत ५५५ कोटी रुपये होती. गेल्या वर्षापेक्षा खेळते भांडवल ७ टक्क्यांनी व दूध उत्पादनाची विक्री ६ टक्क्यांनी जास्त होती.

१२.१७. संघटना व शिखर संस्था धरून मत्स्यव्यवसाय करणाऱ्या सहकारी संस्थांची संख्या १९८८-८९ मध्ये १,४२२ होती. या सर्व संस्थांची सदस्य संख्या १.८ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल २९ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत २५ कोटी रुपये होती. १९८७-८८ मध्ये विक्रीची किंमत २० कोटी रुपये होती.

१२.१८. जून, १९८९ अखेर राज्यात २९,३८८ प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या व त्यांची सभासद संख्या ९.९ लाख होती. त्यांचे खेळते भांडवल ९१५ कोटी रुपये असून १९८८-८९ ह्या वर्षात त्यांनी ४१ हजार गाळे बांधले. १९८७-८८ मध्ये बांधलेल्या गाळांची संख्या ३९ हजार होती. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण पतपुरवठा महामंडळाने, गृहनिर्माण संस्थांना १९८८-८९ मध्ये ४०.८६ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. त्याच वर्षी ११.९७ कोटी रुपयांच्या कर्जांची वसुली करण्यात आली. कर्ज येणे रक्कम जून, १९८९ अखेर २२३ कोटी रुपये होती. जून, १९८८ अखेर हीच रक्कम १९४ कोटी रुपये होती. घर बांधणीसाठी कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या घरांची संख्या ३० जून, १९८९ अखेर १.६७ लाख होती. यापैकी जवळ जवळ ७५ हजार घरे त्या तारखेला बांधून पूर्ण करण्यात आली.

१२.१९. कंत्राटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या १९८८-८९ च्या अखेरीस ४,४२२ होती व सभासदांची संख्या २.३ लाख होती. यावर्षी अशा प्रकारच्या सहकारी संस्थांकडून ७५ कोटी रुपयांची कामे पूर्ण करण्यात आली.

१२.२०. राज्यात १९८८-८९ मध्ये ३८७ वनश्रमिक संस्था होत्या, त्यांच्या सभासदांची संख्या ८० हजार होती. यावर्षी संस्थांकडून लाकूड व इतर वन उत्पादनांची विक्री २५ कोटी रुपयांची होती.

Other types of societies

12.14. There were 831 handloom societies and 463 powerloom societies in 1988-89 as against 832 and 339 societies respectively in 1987-88. These societies had 35 thousand working handlooms and 14 thousand working power looms respectively in 1988-89. The handloom societies produced cloth worth Rs. 60 crore and the powerloom societies produced cloth worth Rs. 5 crore during 1988-89. The production in 1987-88 was Rs. 60 crore and Rs. 4 crore respectively.

12.15. Out of 83 co-operative spinning mills, 30 mills having 7.7 lakh spindles were in production in 1988-89. The spinning mills produced yarn worth Rs. 290 crore during the year.

12.16. There were 12,960 dairy societies and unions with membership of 12 lakhs in 1988-89. Their membership increased by 4.6 per cent in the year. These dairy societies and unions had working capital of Rs. 177 crore and the sale of milk and milk products by them during the year was of the order of Rs. 555 crore, showing an increase of seven per cent in working capital and six per cent in milk production in the year.

12.17. In 1988-89 there were 1,422 fisheries societies unions and federation. All these societies had membership of 1.8 lakhs. They had working capital of the order of Rs. 29 crore and they sold fish and fish product worth Rs. 25 crore as against the sale of Rs. 20 crore in 1987-88.

12.18. There were 29,388 primary co-operative housing societies as on 30th June 1989 with a membership of 9.9 lakhs. The working capital of these housing societies was of the order of Rs. 915 crore and they constructed 41 thousand houses and tenements during the year 1988-89 compared with 39 thousand in 1987-88. The Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation advanced loans of Rs. 40.86 crore during 1988-89 and recovered loans of Rs. 11.97 crore. Its loans outstanding as on 30th June, 1989 were Rs. 223 crore as against Rs. 194 crore as on 30th June, 1988. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned was 1.67 lakhs as on 30th June, 1989, of which nearly 75 thousand tenements were completed by that date.

12.19. There were 4,422 labour contract societies with nearly 2.3 lakh members at the end of 1988-89. These societies executed work to the tune of Rs. 75 crore during the year.

12.20. The 387 forest labour societies with membership of 80 thousand had sold wood and other forest products to the tune of Rs. 25 crore, during 1988-89.

१३. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती

१३.१. १९८८-८९ अखेरीस राज्यामध्ये २५,१८२ ग्रामपंचायती, २९ जिल्हा परिषदा, २२२ नगरपरिषदा आणि ११ महानगरपालिका कार्यरत होत्या. या सर्व स्थानिक संस्थांचे १९८८-८९ मधील एकत्रित उत्पन्न (सर्व साधनांपासून) आणि खर्च अनुक्रमे २,४२७ कोटी रुपये आणि २,३८७ कोटी रुपये होते. खालील तक्त्यामध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या स्थानिक संस्थांचे उत्पन्न व खर्च दर्शविले आहेत.

13. FINANCES OF LOCAL BODIES

13.1. By the end of 1988-89, 25,182 Village Panchayats, 29 Zilla Parishads, 222 Municipal Councils and 11 Municipal Corporations were functioning in the State. The income (from all sources) and expenditure of all these local bodies together was Rs. 2,427 crore and Rs. 2,387 crore respectively in 1988-89. Following table gives break up of income and expenditure by different types of local bodies.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

प्रकारानुसार स्थानिक संस्थांचे १९८८-८९ या वर्षातील उत्पन्न आणि खर्च
Income and Expenditure of local bodies (typewise) during 1988-89

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

स्थानिक संस्था चा प्रकार (1)	संख्या Number (2)	उत्पन्न Income (3)	खर्च Expenditure (4)	Type of local bodies (1)
ग्रामपंचायती	25,182	96.49	62.76	.. Village Panchayats
जिल्हा परिषदा	29	885.03	897.99	.. Zilla Parishads
नागरी संस्था	233	1,445.70	1,426.50	.. Municipal Councils and Corporations.
एकूण	25,444	2,427.22	2,387.25	.. Total

ग्रामपंचायती

१३.२. १९८७-८८ आणि १९८८-८९ या वर्षातील ग्रामपंचायतीचे महत्वाच्या साधनांनुसार उत्पन्न व विविध बाबींवरील खर्च खालील तक्त्यात दर्शविला आहे. उत्पन्नामध्ये सुरुवातीच्या शिल्लकेचा सुद्धा समावेश आहे.

Village Panchayats

13.2. The income of the village panchayats according to important sources and their expenditure on different heads are given in the table below for the year 1987-88 and 1988-89. The income includes opening balance also.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

ग्रामपंचायतीचे १९८७-८८ व १९८८-८९ मधील उत्पन्न आणि खर्च
Income and expenditure of village panchayats for the years 1987-88 and 1988-89

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

बाब (1)	रक्कम Amount		item (1)
	1987-88 (2)	1988-89 (3)	
एक. उत्पन्न—			I. Income—
(१) शासकीय अनुदान	1,817.82 (23.8)	1,785.70 (18.5)	Government Grants
(२) अंशदान व देणग्या	991.12 (12.9)	1,130.98 (11.7)	Contributions and donations
(३) कर (एकूण)	2,163.31 (28.3)	2,635.02 (27.3)	Taxes (Total)
पैकी घरे व इतर मालमत्ता यांवरील कर	1,079.44 (14.1)	1,338.82 (13.9)	of which taxes on houses and properties
(४) इतर साधनोपासून उत्पन्न (सुरुवातीच्या शिलकीसह)	2,681.47 (35.0)	4,097.63 (42.5)	Income from other sources (including opening balance).
एकूण उत्पन्न (१ ते ४)	7,653.72 (100.0)	9,649.33 (100.0)	Total income (1 to 4)
दोन. खर्च—			II. Expenditure—
(१) प्रशासन	1,212.29 (21.7)	1,367.45 (21.8)	Administration
(२) आरोग्य व सफाई	1,197.76 (21.4)	1,364.23 (21.7)	Health and sanitation
(३) सार्वजनिक बांधकामे	1,843.31 (32.9)	2,070.74 (33.0)	Public works
(४) सार्वजनिक दिवाबत्ती	528.62 (9.4)	574.21 (9.2)	Public lighting
(५) शिक्षण	181.26 (3.2)	205.71 (3.3)	Education
(६) समाजकल्याण	257.04 (4.6)	283.21 (4.5)	Welfare of people
(७) इतर	381.50 (6.8)	410.31 (6.5)	Others
एकूण खर्च (१ ते ७)	5,601.78 (100.0)	6,275.86 (100.0)	Total expenditure (1 to 7)
एकूण खर्चाची एकूण उत्पन्नाशी टक्केवारी ..	73.2	65.0	Percentage of total expenditure to total income

टीप.—कंसातील आकडे एकूण बेरजेची टक्केवारी दर्शवितात.

Note.—Figures in brackets show percentage to total

१३.३. ग्रामपंचायतींचे १९८८-८९ मधील उत्पन्न १९८७-८८ च्या उत्पन्नाच्या तुलनेने २६ टक्क्यांनी वाढले. ग्रामपंचायतींच्या एकूण उत्पन्नातील शासकीय अनुदानाचा वाटा १९ टक्के होता.

१३.४. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी एक-तृतीयांश खर्च सार्वजनिक बांधकामावर, एक पंचमांश खर्च आरोग्य व सफाई यावर व एक दशांश खर्च सार्वजनिक दिवाबत्तीवर झाला. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चाच्या २२ टक्के रक्कम प्रशासनावर खर्च करण्यात आली.

जिल्हा परिषदा

१३.५. महसुली उत्पन्नाच्या प्रमुख साधनांपासून मिळणाऱ्या जिल्हा परिषदांच्या महसुली उत्पन्नाची माहिती तक्ता क्र. ३०मध्ये दिली आहे.

13.3. The income of Village Panchayats in 1988-89 has increased by about 26 per cent as compared to that of 1987-88. The Government grants formed nearly 19 per cent of the total income of village panchayats.

13.4. The village panchayats incurred about one-third of its total expenditure on public works, one-fifth on health and sanitation and one-tenth on public lighting. Expenditure on administration was about 22 per cent.

Zilla Parishads

13.5. The table No. 30 brings out the revenue receipt position of zilla parishads in Maharashtra according to major sources of revenue receipts.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

जिल्हा परिषदांचे १९८७-८८ व १९८८-८९ मधील महसुली उत्पन्न
Revenue receipts of Zilla Parishads during 1987-88 and 1988-89

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1987-88		1988-89		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एक. एकूण महसुली उत्पन्न (१+२) —	776.76	100.0	885.03	100.0	I. Total Revenue receipts (i+ii) —
(१) स्वनिर्मित साधनांकरवी ..	31.43	4.0	28.97	3.3	(i) Self-raised resources
(२) एकूण शासकीय अनुदाने (अ+ब)	745.33	96.0	856.06	96.7	(ii) Total Government grants (A+B)
(अ) सांविधिक ..	744.67	95.9	855.48	96.6	(A) Statutory grants
(ब) अभिकरण योजनांसाठी ..	0.66	0.1	0.58	0.1	(B) Agency scheme grants
दोन. स्वनिर्मित साधनांकरवी उत्पन्न (१ ते ४) —	31.43	100.0	28.97	100.0	2. Self-raised resources (i to iv) —
(१) जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (मुद्रांक शुल्कासह)	11.40	36.3	10.98	37.9	(i) Local fund cess (including stamp duty grants.)
(२) शिक्षण ..	6.91	22.0	7.44	25.7	(ii) Education
(३) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	3.43	10.9	1.41	4.9	(iii) Buildings and communi- cation's (Public Works).
(४) इतर ..	9.69	30.8	9.14	31.5	(iv) Others
तीन. एकूण सांविधिक शासकीय अनुदाने (१ ते ४) —	744.67	100.0	855.48	100.0	3. Total Statutory Government grants (i to iv) —
(१) सहेतुक अनुदान	532.20	71.5	573.72	67.1	(i) Purposive grants
(२) आस्थापना अनुदान ..	96.97	13.0	157.45	18.4	(ii) Establishment grants
(३) योजना अनुदान ..	99.51	13.4	110.62	12.9	(iii) Plan scheme grants
(४) इतर ..	15.99	2.1	13.69	1.6	(iv) Others

१३.६. सर्व जिल्हा परिषदांच्या १९८८-८९ मधील एकूण महसुली उत्पन्नापैकी शासकीय अनुदानाचे उत्पन्न सुमारे ९७ टक्के होते. सर्व स्वनिर्मित साधनांद्वारे मिळणारे महसुली उत्पन्न एकूण महसुली उत्पन्नाच्या फक्त तीन टक्के होते. स्वनिर्मित साधनांपासून मिळणाऱ्या महसुली उत्पन्नापैकी एक तृतीयांशहून अधिक उत्पन्न जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (मुद्रांक शुल्क अनुदानासह) यापासून मिळाले होते. स्वनिर्मित साधनांपासून मिळालेल्या उत्पन्नापैकी शिक्षणापासून मिळालेले (मुख्यतः दुय्यम शिक्षणाच्या शुल्काद्वारे मिळालेले) उत्पन्न जवळ जवळ २६ टक्के होते.

13.6. Of the total revenue receipts of zilla parishads, Government grants alone accounted for about 97 per cent while the self-raised resources were only 3 per cent in 1988-89. More than one third of the self raised resources were from local fund cess including stamp duty grants. The contribution from education (being mainly fees for secondary education) in self-raised resources was nearly 26 per cent.

१३.७. शासकीय अनुदानामध्ये सहेतुक अनुदानाचा (जिल्हा परिषदांकडे वर्ग झालेली कामे व योजना यांचेसाठी) सर्वात जास्त म्हणजे ६७ टक्के वाटा होता.

१३.८. १९८७-८८ च्या तुलनेत एकूण महसुली उत्पन्नात १९८८-८९ मध्ये झालेली वाढ शासकीय अनुदानातील वाढीमुळे होती. स्वनिर्मित साधनांद्वारे मिळालेल्या उत्पन्नात मात्र अल्पशी घट झाली.

१३.९. जिल्हा परिषदांचा एकूण महसुली खर्च १९८८-८९ मध्ये १९८७-८८ मधील खर्चापेक्षा १४ टक्क्यांनी वाढला. सर्व जिल्हा परिषदांच्या विविध बाबींवरील खर्चाची विभागणी तक्ता क्र. ३१ मध्ये दर्शविली आहे.

13.7. In total statutory Government grants, the purposive grants (i.e. grants for works and schemes transferred to zilla parishads) formed major part (67 per cent.).

13.8. Increase in total revenue receipts in 1988-89 over those in 1987-88, was solely due to increase in Government grants. Receipts from self-raised resources decreased marginally.

13.9. Total revenue expenditure of the zilla parishads increased by 14 per cent in 1988-89 as compared to that in 1987-88. The table No. 31 brings out the expenditure pattern of zilla parishads.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

जिल्हा परिषदांचा १९८७-८८ व १९८८-८९ मधील महसुली खर्च
Revenue expenditure of Zilla Parishads during 1987-88 and 1988-89

(रुपये कोटीत//Rs. in crore)

बाब (1)	1987-88		1988-89		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एकूण महसुली खर्च (१ ते १२)—	762.41	100.0	897.99	100.0	Total Revenue Expenditure (1 to 12)—
(१) सामान्य प्रशासन*	85.26	11.2	100.29	11.2	General administration*
(२) कृषि ..	3.66	0.5	3.89	0.4	Agriculture
(३) पशुसंवर्धन ..	14.10	1.8	20.78	2.3	Animal husbandry
(४) वने ..	2.85	0.4	6.25	0.7	Forests
(५) पाटबंधारे ..	25.03	3.3	34.18	3.8	Irrigation
(६) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	58.61	7.7	73.99	8.2	Buildings and communications (Public Works)
(७) सामूहिक विकास ..	2.57	0.3	3.23	0.4	Community development
(८) शिक्षण ..	416.89	54.7	481.77	53.6	Education
(९) वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा ..	71.51	9.4	71.96	8.0	Medical and health services
(१०) सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	25.95	3.4	26.97	3.0	Public health engineering
(११) समाजकल्याण ..	12.63	1.6	15.63	1.8	Social welfare
(१२) इतर@ ..	43.35	5.7	59.05	6.6	Others@

*अध्यक्ष, सभापती, उप सभापती, सभासद व सदस्य यांचेवरील खर्चासह.

Including expenditure on president, chairman, deputy chairman, members.

@व्याज, संकीर्ण खाती, निवृत्तिवेतन व संकीर्ण.

Interest, miscellaneous departments, pension and miscellaneous.

१३.१०. १९८८-८९ मध्ये सर्व जिल्हा परिषदांनी केलेल्या खर्चापैकी निम्म्याहून अधिक रक्कम (५४ टक्के) शिक्षणावर खर्च केली.

नागरी संस्था

१३.११. १९८८-८९ मध्ये १९८७-८८ इतक्याच म्हणजे ११ महानगरपालिका कार्यरत होत्या. १९८८-८९ मध्ये एका ग्रामपंचायतीचे नगरपरिषदेमध्ये रूपांतर झाले आणि वर्षाअखेर नगरपरिषदांची संख्या २२२ झाली. या २२२ नगरपरिषदांपैकी २२ "अ" वर्गातील (लोकसंख्या ७५ हजारांहून अधिक), ४५ "ब" वर्गातील (लोकसंख्या ३० ते ७५ हजार) आणि १५५ "क" वर्गातील (लोकसंख्या ३० हजारांपेक्षा कमी) होत्या. या महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी अनुक्रमे ६४ टक्के आणि ३५ टक्के नागरी लोकसंख्या अंतर्भूत होती. उर्वरित नागरी लोकसंख्या (१ टक्का) ७ कटक मंडळे आणि नगरपरिषदा नसलेल्या ३७ नगरात होती.

१३.१२. नगरपरिषदा व महानगरपालिकांचे १९८८-८९ मध्ये सुरुवातीची शिल्लक वगळता एकूण उत्पन्न १,४४६ कोटी रुपये होते आणि खर्च १,४२६ कोटी रुपये होता. १९८८-८९ मध्ये नगरपरिषदा व महानगरपालिकांचे महत्वाच्या साधनांपासून मिळालेले उत्पन्न आणि महत्वाच्या बाबींवर झालेला खर्च तक्ता क्र. ३२ मध्ये दर्शविला आहे.

13.10. More than half of the amount (54 per cent) of expenditure incurred by the zilla parishads in 1988-89, was on educational activities.

Municipal Bodies

13.11. Number of Municipal Corporations functioning in the State during 1988-89 was 11, the same as that in 1987-88. During 1988-89, one village panchayat was converted into Municipal Council, bringing the total number of Municipal Councils to 222 by end of 1988-89. Of the 222 Municipal Councils, 22 were 'A' class (population exceeding 75 thousand), 45 were 'B' class (population between 30 thousand and 75 thousand) and 155 were 'C' class (population less than 30 thousand). These Municipal Corporations and Municipal Councils covered respectively 64 per cent and 35 per cent of the total urban population in the State. Rest of the urban population (1 per cent) was covered by 7 cantonment boards and 37 non-municipal towns.

13.12. The total receipts excluding opening balance of Municipal Councils and Municipal Corporations together were Rs. 1,446 crore as against the expenditure of Rs. 1,426 crore in 1988-89. The figures of income according to important sources and expenditure on important items of Municipal Councils and Municipal Corporations for the year 1988-89, are given in table No. 32.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांचे १९८८-८९ मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of municipal bodies on diferent items during 1988-89

(रुपये कोटीत//Rs. in crores)

विभाग (1)	महानगरपालिका Municipal corporations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils				सर्व नागरी संस्था All municipal bodies (7)	Item (1)
		'अ' वर्ग Class 'A' (3)	'ब' वर्ग Class 'B' (4)	'क' वर्ग Class 'C' (5)	एकूण All (6)		
1. उत्पन्न—							Receipts—
1.1 दर, कर, इत्यादि ..	855.74	78.39	39.18	23.53	151.10	1,006.84	Rates, Taxes, etc.
1.2 शासकीय अनुदाने ..	61.89	40.97	26.52	27.63	95.12	157.01	Government grants
1.3 वाणिज्य उपक्रमांपासून ..	3.19	1.59	0.55	0.29	2.43	5.62	Commercial enterprises
1.4 असाधारण उत्पन्न, ठेवी, वेतलेली कर्जे, वगैरे	88.44	24.93	16.25	10.90	52.08	140.52	Extra-ordinary income, deposits and loans.
1.5 इतर उत्पन्न (उर्वरित बाबींपासून)	121.96	7.04	3.27	3.44	13.75	135.71	Other income (from remaining items).
एकूण ..	1,131.22	152.92	85.77	75.79	314.48	1,445.70	Total
2. खर्च—							Expenditure—
2.1 प्रशासन—							Administration—
(अ) आस्थापना	466.90	52.66	28.04	29.39	110.09	576.99	(a) Establishment
(ब) इतर ..	16.81	3.11	2.11	2.51	7.73	24.54	(b) Others
2.2 कर वसुली ..	6.32	2.45	0.69	0.76	3.90	10.22	Recovery of taxes
2.3 सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	33.53	4.14	1.93	1.97	8.04	41.07	Street lighting
2.4 पाणीपुरवठा ..	126.92	10.02	6.92	5.47	22.41	149.33	Water supply
2.5 सार्वजनिक सुरक्षा ..	2.52	0.50	0.79	0.72	2.01	4.53	Public security
2.6 सार्वजनिक आरोग्य ..	123.11	6.89	2.95	2.66	12.50	135.61	Public health
2.7 जलनिःसारण ..	14.37	1.56	0.69	0.40	3.05	17.42	Drainage
2.8 बांधकामे ..	43.95	19.63	9.27	8.62	37.52	81.47	Construction works
2.9 वाहतूक ..	22.57	0.30	0.46	0.14	0.90	23.47	Transport
2.10 शिक्षण ..	32.93	7.09	4.52	2.85	14.46	47.39	Education
2.11 दुर्बल घटकांवरील खर्च ..	8.70	2.51	1.09	1.26	4.86	13.56	Expenditure on weaker sections
2.12 विशेष खर्च व दिलेली कर्जे ..	94.58	26.99	10.45	7.87	45.31	139.89	Extra-ordinary expendi- ture and loans.
2.13 इतर ..	126.22	12.83	12.70	9.26	34.79	161.01	Others
एकूण ..	1,118.93	151.08	82.61	73.88	307.57	1,426.50	Tolat

टीप.—विविध विभागांतर्गत कर्मचारी आस्थापनेवरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्रमांक २.१ (अ) समोर दर्शविला आहे.

Note.—Expenditure on staff establishment under various activities has been clubbed and shown at item 2.1(a).

१३.१३. सर्व महानगरपालिका व नगरपरिषदांच्या एकूण उत्पन्नापैकी सर्व महानगरपालिकांच्या एकूण उत्पन्नाचा वाटा ७८ टक्के होता. ह्या वाटपाचे प्रमाण एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी महानगरपालिकांच्या, एकूण लोकसंख्येच्या असलेल्या प्रमाणापेक्षा (६४ टक्के) जास्त होते. महानगरपालिकांच्या एकूण उत्पन्नाच्या सुमारे ७६ टक्के उत्पन्न दर व कर इत्यादींपासून मिळाले. ही टक्केवारी "अ" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ५१ "ब" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४६ आणि "क" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ३१ होती. शासकीय अनुदानाचा वाटा "अ" वर्ग नगरपरिषदांचे बाबतीत एकूण उत्पन्नाच्या २७ टक्के होता "ब" व "क" वर्ग नगरपरिषदांचे बाबतीत तो अनुक्रमे ३१ व ३६ टक्के होतो. महानगरपालिकांचे बाबतीत शासकीय अनुदान एकूण उत्पन्नाच्या फक्त पाच टक्के होती.

१३.१४. महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चापैकी १२ टक्के खर्च पाणीपुरवठा व जलनिसारण यावर व ११ टक्के खर्च सार्वजनिक आरोग्यावर होता. "अ", "ब" व "क" ह्या सर्व नगरपरिषदांच्या एकत्रित खर्चापैकी ८ टक्के खर्च पाणीपुरवठा व जलनिसारण यावर होता, व सार्वजनिक आरोग्यावरील खर्चही ८ टक्केच होता. कर वसुलीसह प्रशासनावरील एकूण खर्च महानगरपालिकांच्या बाबतीत एकूण खर्चाच्या ४७ टक्के व नगरपरिषदांच्या बाबतीत एकूण खर्चाच्या ४० टक्के होता. पाणीपुरवठा व जलनिसारणावरील सर्व महानगरपालिका व नगरपरिषदांचा एकत्रित खर्च दरडोई ८ रुपये होता. महानगरपालिका क्षेत्रात हा खर्च थोडा जास्त म्हणजे १० रुपये होता व नगरपरिषदांच्या बाबतीत तो ३ रुपयांपेक्षा थोडासा जास्त होता. तसेच सार्वजनिक आरोग्यावरील महानगरपालिका व नगरपरिषदांचा एकत्रित खर्च दरडोई ६ रुपये होता. तो सर्व महानगरपालिकांसाठी ९ रुपये होता व नगरपरिषदांच्या बाबतीत तो कमी म्हणजे सुमारे २ रुपये होता.

13.13. The share of all the Municipal Corporations in total income of all the Municipal bodies together was about 78 per cent of total income from all the Municipal Corporations and Councils together. This share is higher than its share viz., 64 per cent in total urban population. Nearly 76 per cent of the income of the Municipal Corporations was derived through rates, taxes etc. This percentage was 51 for 'A' class Municipal Councils, 46 for 'B' class Municipal Councils and 31 for 'C' class Municipal Councils. Of total income the Government grants were 27 per cent for 'A' class municipal councils and 31 per cent for 'B' and 36 per cent for 'C' class municipal councils. But, in the case of Municipal Corporations, the Government grants were only five per cent of total income.

13.13. Of total expenditure of Municipal Corporations 12 per cent was on water supply and sanitation and 11 per cent on public health. In case of 'A B' and 'C' Class Municipal Councils taken together these percentage were eight in both the cases. The expenditure on establishments (including recovery of taxes) was 47 per cent in case of Municipal Corporations and 40 per cent in case of Municipal Councils taken together. The per capita expenditure on water supply and sanitation for all the Municipal Bodies taken together was about Rs. 8 but it was higher in Municipal Corporation areas (Rs. 10) and it was slightly above Rs. 3 in other types of Municipal Councils. The per capita expenditure on public health was about Rs. 6 for all municipal bodies taken together. It was Rs. 9 for municipal corporations but was lower for other types of municipal councils (about Rs. 2).

ओळख

१४.१. भारत सरकारच्या राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेमार्फत नियमितपणे राष्ट्रव्यापी नमुना पाहणीद्वारे अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्राबाबत सामाजिक-आर्थिक माहिती गोळा केली जाते. ह्या पाहणीमध्ये राज्यातील अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय अनुरूप तत्वावर अनेक हेतूने सभ नमुन्यावर आधारित सक्रीय सहभागी होत असते. राज्याकरिताचे अंदाज त्वरित उपलब्ध व्हावेत, हा त्यापैकी एक प्रमुख हेतू आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणीखाली (अ) बिगर शेती उत्पादन उपक्रम व (ब) कुटुंबांचा घरगुती खर्च ह्या दोन विषयांसंबंधी पाहणी जुलै, १९८९ मध्ये हाती घेण्यात आली असून त्याचे क्षेत्रकाम अद्याप सुरू आहे. ह्या प्रकरणातील भाग अ आणि भाग ब मध्ये महाराष्ट्रातील पाहणीचे (राज्य नमुना) दोन उप फेऱ्यांवर आधारित निष्कर्ष देण्यात आले आहेत.

(अ) बिगर शेती उत्पादन उपक्रमांकाची पाहणी

१४.२. १९८० च्या आर्थिक गणनेचे अनुवर्ती काम म्हणून वस्तु उत्पादन क्षेत्रात गुंतलेल्या बिगरशेती उपक्रमातील रोजगार, गुंतवणक, वित्तलब्धी, निविष्टी व उत्पादन इत्यादी संबंधी अधिक माहिती मिळविण्यासाठी नमुना पाहणी, राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ४५ व्या फेरीमध्ये जुलै, १९८९ ते जून, १९९० ह्या कालावधीत घेण्यात येत आहे. ह्या पाहणीत (१) स्वकार्यरत उत्पादन आणि दुसऱ्या उपक्रम म्हणजे ज्या उपक्रमात एकही कामगार मजुरीवर काम करित नाही आणि (२) अनिर्देशित उत्पादन आस्थापना म्हणजे ज्या उपक्रमात मजुरीवर कमीत कमी एक व जास्तीत जास्त पाच कामगार (घरगुती आणि मजुरीवरील एकत्रित घेऊन) साधारणतः नियमितपणे काम करित असतात आणि जे उपक्रम १९४८ च्या कारखाने अधिनियम २ एम (एक) आणि २ एम (दोन) च्या नियमाखाली नोंदणीकृत झालेले नाहीत अशा उपक्रमांचा समावेश करण्यात आला आहे. वार्षिक उद्योग पाहणीत समावेश असलेल्या बिडी व सिगरेट निर्मितीच्या उपक्रमांचा तसेच "शिंपी" उपक्रम ह्यांचा ह्या पाहणीत समावेश केलेला नाही.

१४.३. वर नमूद केल्याप्रमाणे उत्पादन उपक्रमांच्या पाहणीचे क्षेत्रकाम जुलै, १९८९ मध्ये हाती घेण्यात आले असून ते सुरू आहे. पहिल्या व दुसऱ्या उपफेरीचे (चार उपफेऱ्यांपैकी) क्षेत्रकाम अनुक्रमे सप्टेंबर, १९८९ व डिसेंबर, १९८९ मध्ये पूर्ण झाले. ह्या प्रकरणात ह्या पाहणीतील पहिल्या दोन उपफेऱ्यात गोळा करण्यात आलेल्या निवडक माहितीवर आधारित महत्त्वाचे निष्कर्ष देण्यात आले आहेत. हे निष्कर्ष उत्पादन उपक्रमांच्या काही महत्त्वाच्या बाबी संबंधी म्हणजे, उपक्रमांची संख्या, त्यातील रोजगार, स्थूल मूल्यवृद्धी इत्यादीबाबत असून ग्रामीण व नागरी भागासाठी स्वतंत्रपणे देण्यात आले आहेत (सविस्तर माहिती भाग २ च्या तक्ता क्र. ४३ व ४४ मध्ये दिली आहे). हे निष्कर्ष अस्थायी स्वरूपाचे असून चारही उपफेऱ्यांची माहिती उपलब्ध झाल्यावर त्यात बदल होण्याची शक्यता आहे. ह्या प्रकरणात विश्लेषणाच्या दृष्टीने निष्कर्ष हे स्थूल उद्योग गटासाठी दिले आहेत. उपक्रमांची ग्रामीण आणि नागरी भागाकरिता वर्गवारी परिच्छेद १४.४ ते १४.७ मध्ये दिली आहे. रोजगार व मूल्यवृद्धीची अशी स्थिती परिच्छेद १४.८ ते १४.११ मध्ये दिली आहे.

Introduction

14.1. The National Sample Survey Organisation of Government of India regularly conducts the nationwide sample surveys to collect socio-economic data in respect of various sectors of economy. The Directorate of Economics and Statistics of this State, participates in the survey on matching sample basis for a number of considerations and one of the main is of obtaining the state level estimates quickly. Such survey under the NSS relating to two subjects viz., (a) Non-Agricultural Manufacturing Enterprises, and (b) Household Consumer Expenditure were undertaken in July, 1989 and the field work of this survey is still in progress. Results based on this survey for Maharashtra (State sample) based on two sub-rounds are given respectively in Part A and Part B of this chapter.

(A) Survey of Non-Agricultural Manufacturing Enterprises

14.2. As a follow up to the Economic Census 1980, sample survey of non-agricultural manufacturing enterprises is being conducted in the 45th round of NSS during July, 1989 to June, 1990 to collect more detailed information relating to employment, emolument, investment, input and output etc. The survey covers (i) own account manufacturing and repairing enterprises (OAEs) i.e. enterprises not having any hired workers and (ii) non-directory manufacturing establishments (NDMEs) i.e. enterprises employing one or more hired workers on a fairly regular basis, but total number of workers (household and hired taken together) being five or less and those which are not registered under section 2m(i) and 2m(ii) of the Factory Act, 1948. However, the bidi and cigar manufacturing enterprises which are covered in Annual Survey of Industries and the tailoring enterprises are not covered in this survey.

14.3. As mentioned in above para, the field work of the survey of manufacturing enterprises which was taken up in July, 1989, is in progress. The field work of the first sub-round and the second sub-round (out of four sub-rounds) was completed respectively by the end of September, 1989 and end of December, 1989. This chapter gives the important results of the data on selected items collected in the first two sub-rounds of the survey. These results pertain to important aspects such as number of enterprises, employment therein, gross value added etc. of the manufacturing enterprises separately for rural and urban areas (details are given in Table No. 43 and 44 of Part II). These results are provisional in nature and are subject to revision after the full data of all the four sub-rounds become available. For the purposes of the analysis in this chapter, the results are given for broad groups of industries. Position about the distribution of enterprises in both rural and urban areas is given in paras 14.4 to 14.7. Similar position in respect of employment and value added is given paras in 14.8 to 14.11

१४.४. २० प्रमुख उद्योग गटांपैकी ५ उद्योग गटात एकूण उपक्रमांपैकी ७७ टक्के उपक्रम होते. ते ५ उद्योग गट म्हणजे (१) लाकूड आणि लाकूड उत्पादन (२७ टक्के) (२) खाद्यवस्तू (१८ टक्के), (३) दुहस्ती सेवा (१५ टक्के) (४) यंत्रसामग्री वगळता धातू उत्पादन व सुटे भाग (९ टक्के) व (५) वस्त्र उत्पादन (८ टक्के). उरलेल्या १५ गटात एकूण उपक्रमांपैकी २३ टक्के उपक्रम होते.

१४.५. ग्रामीण व नागरी भागातील उद्योग गटांच्या रचनेत थोडा फरक होता (परिच्छेद १४.६ आणि १४.७). (अ) खाद्य उत्पादन व (ब) लाकूड आणि लाकूड उत्पादन हे दोन उद्योग गट ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात महत्वाचे होते.

१४.६. ग्रामीण भागात लाकूड आणि लाकूड उत्पादन (३५ टक्के) खाद्य उत्पादन (२० टक्के) यंत्रसामग्री वगळता धातू उत्पादन (११ टक्के), दुहस्ती (९ टक्के) आणि वस्त्र उत्पादन (९ टक्के) ह्या पाच गटात मिळून एकूण उपक्रमांपैकी ८४ टक्के उपक्रम होते.

१४.७. नागरी भागात "दुहस्तीसेवा" हा उद्योग गट उपक्रमांच्या संख्येच्या दृष्टीने महत्वाचा होता. एकूण उपक्रमांच्या २५ टक्के उपक्रम ह्या गटांत होते. खाद्य उत्पादन (१५ टक्के), लाकूड आणि लाकूड उत्पादन (१२ टक्के), सूती वस्त्र उत्पादन (११ टक्के) आणि धातू उत्पादन (६ टक्के) हे इतर चार महत्वाचे गट होते. ह्या सर्व ५ गटात एकूण उपक्रमांपैकी ६९ टक्के उपक्रम होते.

१४.८. रोजगाराच्या दृष्टीने पहिल्या ५ उद्योग गटात म्हणजे लाकूड आणि लाकूड उत्पादन (२४ टक्के), दुहस्ती सेवा (१२ टक्के), खाद्य उत्पादन (१७ टक्के), धातू उत्पादन (११ टक्के) व वस्त्र उत्पादन (१० टक्के) एकूण रोजगाराच्या जवळजवळ ७४ टक्के रोजगार होता. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या बाबतीत महत्वाचा प्रमुख उद्योग लाकूड व लाकूड उत्पादन हा होता. ह्या उद्योगात एकूण रोजगारांपैकी १/३ रोजगार होता. ह्या शिवाय खाद्य उत्पादन (१८ टक्के), वस्त्र उत्पादन व धातू उत्पादन (प्रत्येकी १३ टक्के), अधातू उत्पादन (७ टक्के) हे इतर प्रमुख उद्योग होते. ह्या ५ उद्योगात एकूण रोजगाराच्या ८४ टक्के रोजगार होता. नागरी भागात रोजगाराच्या दृष्टीने दुहस्ती सेवा हा महत्वाचा उद्योग गट होता. एकूण रोजगाराच्या २१ टक्के रोजगार या गटामध्ये होता. त्या पाठोपाठ खाद्य उत्पादन (१५ टक्के), सूतीवस्त्र उत्पादन (१४ टक्के), लाकूड उत्पादन (९ टक्के) व धातू उत्पादन (७ टक्के) हे उद्योग गट होते. खाद्य उत्पादन, लाकूड उत्पादन आणि धातू उत्पादन हे उद्योग गट उपक्रमांच्या संख्येप्रमाणे रोजगाराच्या दृष्टीनेही महत्वाचे होते.

१४.९. प्रत्येक उपक्रमामध्ये सरासरी १.८० व्यक्ती गुंतल्या होत्या. ही सरासरी ग्रामीण भागात १.६७ होती, तर नागरी भागात तुलनेने जास्त म्हणजेच २.०६ होती. एकूण उपक्रमांच्या ८१ टक्के उपक्रमात प्रत्येकी १ किंवा २ व्यक्ती काम करीत होत्या. ग्रामीण भागात हे प्रमाण जास्त म्हणजे ८७ टक्के तर नागरी भागात ६९ टक्के होते. हा फरक ग्रामीण व नागरी भागातील उपक्रमातील कामाच्या श्रेणीमधील तफावत दर्शवितो.

14.4. Out of 20 broad industry groups, five had 77 per cent of the total number of enterprises. These five groups were (i) wood and wood products, (27%), (ii) food products (18%), (iii) repair services (15%), (iv) metal products and parts except machinery and equipment (9%) and (v) textile products (8%). The remaining 15 groups had only 23 per cent of total number of enterprises.

14.5. There is some difference in the composition of industries in rural and urban areas (para 14.6 & 14.7). Two of the industry groups viz., (a) food products and (b) wood and wood products were important both in rural and in urban areas.

14.6. In rural areas, five groups together viz., wood and wood products (35%), food products (20%) and metal products except machinery and equipment (11%), repairs (9%) and textile products (9%), had 84 per cent of total number of enterprises.

14.7. In urban areas, the industry group "repair services" was the most prominent in terms of its share in number of enterprises. This group had 25 per cent of total enterprises. Other four important groups were food products (15%), wood and wood products (12%), cotton textile (11%), and metal products (6%). These five groups together had 69 per cent of total number of enterprises.

14.8. From the point of view of employment, the first five industry groups viz., wood and wood products (24%), repair services (12%), food products (17%), metal products (11%), textile products (10%) had nearly 74 per cent of total employment. In rural areas, the most important group from the consideration of employment, was wood and wood products, which accounts for about one-third of total employment. The next four important groups were food products (18%) textile products and metal products (each 13%) and non-metallic products (7%). These five groups together had 84 per cent of total employment. In urban areas, even from employment point of view, repair service was the most important industry group, claiming 21 per cent of total employment. This is followed by food products (15%), cotton textile (14%), wood products (9%), metal products (7%). Thus, as in the case of number of enterprises, three groups of food products, wood products and metal products were important also from employment point of view.

14.9. The average number of persons (engaged) per enterprise was 1.80. It was higher viz., 2.06 in urban areas as against 1.67 in rural areas. A very high proportion viz., 81% of total enterprises had either one or two persons working in them. In the rural areas, this proportion is much higher viz., 87 per cent, while it was 69 per cent in urban areas. This difference also indicates the difference in the scale of operation between the enterprises in the rural and urban areas.

१४.१०. मूल्य वृद्धीच्या दृष्टीने लाकूड व लाकूड उत्पादन (१८ टक्के), खाद्य उत्पादन (१७ टक्के), धातू उत्पादन (१५ टक्के), दुरुस्ती (१५ टक्के) आणि वस्त्र उत्पादन (६ टक्के) हे पहिले पाच उद्योग गट होते. एकूण मूल्यवृद्धीमध्ये या पाच उद्योग गटातील एकूण मूल्य वृद्धीचा हिस्सा ७१ टक्के होता. उपक्रमाची संख्या व त्यातील रोजगार ह्या दोन्ही बाबतीत हे पाच गट महत्वाचे होते. तथापि त्यांच्या प्राधान्याची क्रमवारी वेगवेगळी होती.

१४.११. मूल्यवृद्धीच्या बाबतीत राज्यस्तरावर जे उद्योग गट अगोदरच्या परिच्छेदात महत्वाचे असल्याचे नमूद केले आहे तेच उद्योग गट ग्रामीण भागात देखील महत्वाचे होते. तथापि त्यांच्या प्राधान्याच्या क्रमवारीत बदल होता. पहिले तीन महत्वाचे गट लाकूड (३० टक्के), धातू उत्पादन (२६ टक्के) खाद्य (१८ टक्के) आणि त्यापुढील दोन गट म्हणजे दुरुस्ती (८ टक्के) आणि वस्त्र उद्योग (५ टक्के) हे होते व नागरी भागात देखील हेच गट महत्वाचे असून त्यांची एकत्रित मूल्यवृद्धी एकूण मूल्यवृद्धीच्या ५८ टक्के होती.

१४.१२. ह्या पाहणीकरिता परिच्छेद १४.२ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे उपक्रमांचे दोन मोठ्या गटात वर्गीकरण करण्यात आले आहे, (१) स्वकार्यरत उपक्रम म्हणजे ज्या उपक्रमात नियमित एकही कामगार मजुरीवर काम करीत नाही व (२) अनिर्देशित आस्थापना म्हणजे, ज्या उपक्रमांत मजुरीवर कमीत कमी एक व जास्तीत जास्त पाच व्यक्ती नियमितपणे काम करीत होत्या. राज्यात ८५ टक्के स्वकार्यरत उपक्रम म्हणजे मजुरीवरील कामगारांशिवाय चालणारे होते. ग्रामीण व नागरी भागासाठी ही टक्केवारी अनुक्रमे ९१ व ७१ होती.

१४.१३. वस्तू निर्माण आणि दुरुस्ती क्षेत्रामधील एकूण रोजगाराच्या तीन चतुर्थांश रोजगार हा स्वकार्यरत आस्थापना प्रकारच्या उपक्रमातील होता. ग्रामीण भागातील स्वकार्यरत उपक्रमातील प्रमाण जास्त म्हणजे ८६ टक्के तर नागरी भागात ५६ टक्के होते. जरी संख्या व रोजगाराच्या बाबतीत स्वकार्यरत उपक्रमांचे प्रमाण जास्त असले तरी मूल्यवृद्धीबाबत तसे नव्हते. राज्याकरिता हे प्रमाण ५५ टक्के तर ग्रामीण भागाकरिता ७५ टक्के व नागरी भागाकरिता ४० टक्के होते.

१४.१४. रोजगाराच्या दृष्टीने महत्वाचे स्थूल उद्योग (दोन अंकी उद्योग गट) परिच्छेद १४.८ मध्ये नमूद केले आहेत. ह्या गटातील सविस्तर उद्योग गटानुसार म्हणजे ३ व ४ अंकी उद्योग गटानुसार रोजगाराच्या दृष्टीने तपासणी केली असता खालील गोष्टी दिसून येतात.

१४.१५. परिच्छेद १४.८ मध्ये नमूद केलेल्या पहिल्या पाच दोन अंकी उद्योगांतर्गत असलेल्या ३-४ अंकी १३० उद्योग गटांपैकी पहिल्या पाच उद्योग गटांमध्ये एकूण रोजगारांपैकी २७.५८ टक्के रोजगार होता. ह्या ५ महत्वाच्या गटात विजेवर चालणाऱ्या पिठाच्या गिरण्या (७.८४ टक्के) हा उद्योग गट सर्वात जास्त महत्वाचा होता. त्यापाठोपाठ ताग (६.१६), झाडू (५.३९ टक्के), धान्य साठविण्याच्या टोपल्या (४.३९ टक्के) आणि शेतीची लाकडी अवजारे (३.८ टक्के) हे उद्योग गट होते. हे उद्योग गट ग्रामीण भागात देखील महत्वाचे होते. याशिवाय इतर धातू उत्पादन हा उद्योग गट देखील महत्वाचा होता.

14.10. The first five industry groups from the point of view of their contribution to the total value added were wood and wood products (18%), food products (17%), metal products (15%), repairs (15%) and textile products (6%). Contribution of these five industry groups together was 71 per cent of the total value added. These five groups were also important both from the consideration of number of enterprises as well as employment therein though their interse importance was somewhat different.

14.11. From the point of gross value added industry groups in the earlier paragraph which were important for the State were also important in respect of rural areas, though their interse importance varied. The first three important groups were wood (30%), metal products (26%), food (18%) and the next two were repairs (8%) and textile product (5%). In the urban areas also, these groups were amongst the important groups and the total value added of these was 58 per cent of the total value added.

14.12. For the purposes of the survey, the enterprises, as mentioned in para 2 were classified into either of the two broad classes viz., (i) own account enterprises (OAE) i.e. which have not engaged any hired worker on regular basis and (ii) Non-Directory Establishments (NDE) which have atleast one hired worker and having upto five persons engaged in them. In the State 85 per cent of the enterprises were OAEs i.e. were run without any hired workers. The corresponding percentages for rural and urban areas were respectively 91 and 71.

14.13. About three-fourth of total employment in manufacturing and repair sector was in the OAE type of enterprises. In the rural areas the proportion of employment in OAEs, was still higher viz., 86, while in the urban areas it was 56. Though in terms of number as well as employment the relative contribution of OAEs was very high it was not so in terms of value added. This contribution was 55 per cent for the State, while it was 75 per cent for rural areas and 40 per cent for urban areas.

14.14. Broad industry groups viz. two digit level from the point of view of employment have been mentioned in para 14.8 above. Further examination on the detailed industry groups viz. three/four digit level from the same consideration viz. employment- brings out the following.

14.15. Amongst 130 detailed groups (three/four digit level) falling within the first five two digit industry groups mentioned in para 14.8 the first five important detailed industry groups had 27.58 per cent of total employment. Of these five important detailed enterprises the most important are flour mills by power machines (7.84%). This is followed by the industry groups Jute mesta (6.16%) Broom sticks (5.39%) Basket grain storage bins (4.39%) and Wooden agri-

नागरी भागात मात्र ह्याबाबतीत उल्लेखनीय फरक दिसून येतो. नागरी भागात पहिले पाच सविस्तर उद्योग गट म्हणजे मोटार वाहन आणि मोटर सायकलची दुस्ती (६.१६ टक्के), सुती कापड विणणे (५.७४ टक्के), विजेवर चालणाऱ्या पिठाच्या गिरण्या (४.७६ टक्के), सायकल व स्कुटर्सची दुस्ती (३.७४ टक्के) आणि कापूस पिंजणे (३.६१ टक्के) हे होते.

१४.१६. आधीच्या परिच्छेदात नमूद केलेले रोजगाराच्या दृष्टीने महत्त्वाचे सविस्तर उद्योग गट, उपक्रमांच्या संख्येनुसार देखील महत्त्वाचे होते. उपक्रमांच्या संख्येनुसार उद्योगगटांचे सापेक्ष महत्त्व रोजगाराप्रमाणे असणाऱ्या सापेक्ष महत्त्वापेक्षा थोडेसे वेगळे होते.

१४.१७. ह्या पाहणीच्या निष्कर्षाची तुलना पाच वर्षांपूर्वी अशाच प्रकारच्या घेण्यात आलेल्या पाहणीच्या निष्कर्षाशी केली असता उद्योगाच्या स्वरूपात फारसा बदल झालेला आढळून येत नाही. ह्या पाहणीत उपक्रमांची संख्या आणि स्थूल मूल्यवृद्धीच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या पहिल्या सहा उद्योगगटांपैकी चार उद्योगगट म्हणजे (१) लाकूड आणि लाकूड उत्पादन, (२) दुस्ती सेवा, (३) खाद्य उत्पादन आणि (४) सुती कापड हे पाच वर्षांपूर्वी महत्त्वाचे होते. त्यातील सापेक्ष महत्त्वात मात्र पांच वर्षांच्या काळात थोडा फार बदल झाला आहे. मात्र ह्या पाहणीतील प्रति उपक्रम व प्रति कामगार मूल्यवृद्धीत, पाच वर्षांपूर्वीच्या प्रति उपक्रम व प्रति कामगार मूल्यवृद्धीपेक्षा कमीत कमी ६० टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसून येते. ही वाढ काही अंशी गेल्या पाच वर्षांत झालेल्या किंमतीतील वाढीमुळे असण्याची शक्यता आहे.

१४.१८. ह्या पाहणीकरिता हंगामी उपक्रम म्हणजे जे उपक्रम ठराविक हंगामामध्ये किंवा वर्षाच्या ठराविक महिन्यामध्येच चालविले जातात, असे उपक्रम हंगामी उपक्रम म्हणून समजण्यात आलेले आहेत. एकूण अंदाजित उपक्रमांपैकी हंगामी उपक्रम ६ टक्के होते. ग्रामीण व नागरी भागात त्यांचे प्रमाण जवळ जवळ सारखेच म्हणजे अनुक्रमे ७ टक्के व ५ टक्के होते. राज्यात हंगामी उपक्रमातील रोजगारांची एकूण रोजगारातील टक्केवारी ५ टक्के तर ग्रामीण व नागरी भागात अनुक्रमे ३ टक्के व ६ टक्के होती. नागरी भागातील टक्केवारी ग्रामीण भागातील टक्केवारीपेक्षा विशेष कमी होती.

१४.१९. २० दोन अंकी उद्योगगटांपैकी तीन उद्योग गटांत मिळून एकूण हंगामी उद्योगगटांपैकी ७५ टक्क्यापेक्षा जास्त उद्योग होते. हे तीन गट म्हणजे लाकूड उत्पादन (३० टक्के), अधातू खनिज उत्पादन (२७ टक्के) आणि खाद्य उत्पादन (२१ टक्के) होय. हे उद्योगगट ग्रामीण व नागरी भागांत देखील महत्त्वाचे होते. मात्र त्यांचे सापेक्ष महत्त्व जरासे वेगळे होते.

१४.२०. रोजगाराच्या दृष्टीने देखील वर नमूद केलेले तीन उद्योग गट महत्त्वाचे होते. हंगामी उपक्रमातील एकूण रोजगारांपैकी, ह्या तीन हंगामी उद्योगगटांतील एकत्रित रोजगाराचा हिस्सा ८६ टक्के होता. हे तीन हंगामी उद्योगगट ग्रामीण व नागरी भागांत देखील त्यांच्या हंगामी रोजगारातील वाटा विचारात घेता महत्त्वाचे होते.

agricultural implements (3.8%). In rural areas, these industry groups were also important. But in addition, the group of other metal products was also important. In urban areas, however, the marked difference in this regard was observed. The first five detailed groups were repair of motor vehicles and motor cycles (6.16%), weaving and finishing of cotton textiles (5.74%), flour mills by power machine (4.76%), repairs of bicycles and scooters (3.74%) and cotton spinning (3.61%).

14.16. Even from the point of view of number of enterprises, the detailed groups, important from the employment view mentioned in the earlier paragraph, were important. The relative importance of these groups from the relative number of enterprises was somewhat different from employment view.

14.17. Results of this survey were compared with the similar survey conducted about five years back brings out that there is not much of change in the pattern of industries. The first six important broad industry groups from the point of view of number of enterprises and gross value added observed in this survey, four of them viz., (1) wood and wood product, (2) repair services, (3) food product and (4) cotton textile were also important five years back, though their relative importance somewhat changed over five years. However, the gross value added per enterprises or per worker as observed from this survey was at least 60 per cent higher than the corresponding values five years back. This may be partly because of the price increase over a period of last five years.

14.18. For the purposes of the survey, the seasonal enterprise is defined as the enterprise usually run in a particular season or only in fixed months of the year. Of total estimated number of enterprises, the seasonal enterprises constituted 6 per cent. The corresponding share in rural and urban areas was almost the same viz., 7 per cent and 5 per cent respectively. In regard to share of seasonal enterprises in total employment, the same was 5 per cent for the State as a whole while it was distinctively lower in urban areas viz., 3 per cent as against 6 per cent in rural areas.

14.19. Amongst 20 two digit industry groups, three industry groups together had more than 75 per cent of total seasonal enterprises. These three groups were wood products (30%), non-metallic mineral products (27%) and food products (21%). These industry groups were also important both in rural as well as urban areas, though their relative importance somewhat differed.

14.20. Even from the point of view of employment in seasonal enterprises, three industry groups mentioned above also occupy prominent position. The share of employment in seasonal enterprises of these three industry groups together was about 86% of total employment in seasonal enterprises. These industry groups were also important in the rural as well as urban areas when the share of employment in the seasonal enterprises of these groups is taken into account.

१४.२१. हंगामी उपक्रमामध्ये प्रति उपक्रम १.३ व्यक्ती आणि ३,८४० रुपये प्रतिवर्षी मूल्यवृद्धी होती. ही आकडेवारी हंगामी आणि त्रिगिर हंगामी एकत्रित उपक्रमांच्या संबंधित आकडेवारीपेक्षा कमी होती.

(ब) कुटुंबाच्या घरगुती खर्चाची पाहणी

१४.२२. राष्ट्रीय नमुना पाहणीचा चालू वार्षिक फेरीमध्ये (४५ वी) कुटुंबाच्या घरगुती खर्चाची माहिती तुलनात्मक दृष्ट्या छोट्या नमुन्यात गोळा करण्यात येत आहे. ह्या पाहणीच्या क्षेत्र कामाला जुलै, १९८९ मध्ये सुरुवात झाली असून, हे काम प्रत्येकी तीन महिन्यांच्या ४ उप फेऱ्यात विभागलेले आहे. त्यांपैकी दोन उपफेऱ्यांचे (चार उपफेऱ्यांपैकी) काम डिसेंबर, १९८९ अखेर पूर्ण झाले आहे. डिसेंबर, १९८९ पर्यंत क्षेत्रीय काम पूर्ण झालेल्या राज्य नमुन्याच्या निम्म्या आकारातील २१६ गावे आणि ६२४ नागरी भाग, ह्यातून निवडलेल्या अनुक्रमे ४२० व १,२२३ कुटुंबांकडून गोळा केलेल्या माहितीवर आधारित शीघ्र तक्तीकरण करण्यात येऊन, काही महत्त्वाच्या बाबींचे अंदाज पुढे देण्यात आले आहेत. हे निष्कर्ष अस्थायी स्वरूपाचे असून चारही उप फेऱ्यांच्या संपूर्ण नमुना माहितीचे तक्तीकरण झाल्यावर ह्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.

१४.२३. कुटुंबाचा घरगुती खर्च म्हणजे कुटुंबाने अनुत्पादक कामांकरिता वापरलेल्या वस्तू व सेवांवरील खर्च होय. भेटीच्या दिवसापूर्वीच्या ३० दिवसांत कुटुंबाने वस्तू व सेवा ह्यावर केलेल्या खर्चाची व परिमाणाची माहिती पाहणीकरिता निवडलेल्या घरातून गोळा करण्यात आली.

१४.२४. संपूर्ण राज्यासाठी मासिक सरासरी दरडोई घरगुती खर्च २४४.८७ रुपये होता ग्रामीण भागाकरिता तो १९७.९६ रुपये तर नागरी भागाकरिता ३४१.१३ रुपये होता.

१४.२५. मासिक सरासरी दरडोई खर्चाप्रमाणे केलेल्या लोकसंख्येच्या वर्गवारीवरून असे आढळून येते की, ग्रामीण लोकसंख्येपैकी ६२ टक्के आणि नागरी लोकसंख्येपैकी ६४ टक्के लोकसंख्येचा मासिक दरडोई खर्च परिच्छेद १४.२४ मध्ये नमूद केलेल्या त्या त्या भागासाठीच्या सरासरी खर्चापेक्षा कमी होता. ग्रामीण भागातील निम्म्या लोकसंख्येचा मासिक दरडोई खर्च १७७ रुपयापेक्षा कमी होता व निम्म्या नागरी लोकसंख्येचा २७९ रुपयापेक्षा कमी होता.

14.21. The average number of persons engaged and the gross value added per annum per seasonal enterprise was respectively 1.3 and Rs. 3,840. These values were lower than the corresponding values for seasonal and unseasonal enterprises together.

(B) Survey of Household Consumer Expenditure

14.22. In the current annual round (45th) of NSS the data relating to "household consumer expenditure" with a relatively small sample is also being collected. Field work of this survey which commenced in July, 1989 is spread over four sub-rounds, each sub-round is of three months. Upto the end of December, 1989, the field work of the two (out of four) sub-rounds has been completed. Estimates of some important characteristics, based on field work (State sample) completed till end of December, 1989, covering 420 households from 216 villages and 1,223 households from 624 urban blocks constituting half of the total sample are presented below. These results are provisional and subject to revision after the tabulation of data for the complete sample i.e. of all four sub-rounds.

14.23. Consumer expenditure of a household is the value of goods and services consumed by it exclusively for non-productive purposes. Data on value and quantity of consumption of goods and services for 30 days preceding the date of the visit was collected from each of the households selected for the survey.

14.24. The average per capita consumer expenditure per month in the State was Rs. 244.87. It was Rs. 197.96 in the rural areas and Rs. 341.13 in the urban areas.

14.25. The distribution of population according to per capita monthly expenditure shows that about 62 per cent of the rural population and about 64 per cent of the urban population had its monthly per capita expenditure below the respective average expenditure as given in para 14.24 above. About half the rural population had its monthly per capita expenditure below Rs. 177 and half the urban population below Rs. 279.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी (जुलै-डिसेंबर १९८९)

Percentage distribution of population according to monthly per capita expenditure classes (July-December 1989).

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयांत) Monthly per capita expenditure classes (in Rs.) (1)	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	राज्य State (4)
0—100	3.95	0.74	2.90
100—150	32.11	13.43	25.99
150—200	26.10	13.12	21.85
200—300	24.18	28.91	25.73
300—400	11.02	19.25	13.71
400—500	0.68	9.43	3.55
500 किंवा त्याहून अधिक/and above	1.96	15.12	6.27
एकूण/All classes	100.00	100.00	100.00

१४.२६. मासिक दरडोई खर्चाची उपभोग्य वस्तूंच्या स्थूल गटानुसार विभागणी भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३६ मध्ये दिली आहे.

१४.२७. राज्यातील सरासरी २४४.८७ रुपये एकूण दरडोई खर्चापैकी अन्न पदार्थांवरील खर्च १५५.४५ रुपये खर्च म्हणजे, एकूण खर्चाच्या ६३ टक्के होता. ही टक्केवारी ग्रामीण भागासाठी ६८ होती व नागरी भागाकरिता ५८ होती. कापड, इंधन आणि दिवाबत्ती ह्या जीवनावश्यक बाबींवरील खर्च वगळता इतर सर्व अन्नेतर बाबींवरील खर्चाच्या प्रमाणावरून कुटुंबाच्या राहणीमानाच्या दर्जाची कल्पना येते. अशा बाबींवरील खर्चाचे प्रमाण ग्रामीण भागात १९ टक्के व नागरी भागात ३० टक्के होते. ग्रामीण व नागरी भाग एकत्रितकरिता २४ टक्के होते.

१४.२८. कापड, इंधन आणि दिवाबत्ती या बाबी वगळून इतर अन्नेतर बाबींवरील खर्चाच्या टक्केवारीत मासिक दरडोई खर्चाच्या वर्गानुसार होत जाणारा बदल खालील तक्त्यात दिला आहे.

14.26. The composition of the monthly per capita expenditure according to broad groups of items of consumption is shown in the table No. 36, Part II.

14.27. Out of the average per capita total expenditure of Rs. 244.87, the expenditure on food items was Rs. 155.45 i.e. 63 per cent of the total expenditure. This percentage was 68 for the rural areas and 58 for the urban areas. The percentage of expenditure on non-food items excluding the necessities of clothing, fuel and light gives an approximate indicator of the level of living. It was 19 in the rural areas and 30 in the urban areas and 24 for rural and urban areas together.

14.28. The variation in expenditure on non-food items excluding clothing, fuel and light according to the monthly per capita expenditure classes is given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे इतर अन्नेतर पदार्थांवरील खर्चाची टक्केवारी (जुलै-डिसेंबर १९८९)
Percentage of expenditure on other non-food items according to monthly per capita expenditure classes
(July-December 1989)

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयांत) Monthly per capita expenditure classes (in Rs.)	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
(1)	(2)	(3)	(4)
0—100	13.02	14.60	13.15
100—150	16.05	17.37	16.28
150—200	16.93	19.54	17.47
200—300	17.45	22.29	19.27
300—400	24.60	27.45	25.91
400—500	25.16	31.00	30.22
500 किंवा त्याहून अधिक/and above	18.16	40.52	37.07
एकूण/All classes	18.51	30.31	23.90

भाग दोन
आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (लाखांमध्ये) Total population (in lakh)		दहा वर्षातील वाढ (+) किंवा घट (—) (टक्केवारी) Decennial percentage increase (+) or decrease (—)		साक्षरतेची टक्केवारी Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1901 ..	194	2,383			4.9	5.4*
1911 ..	215	2,520	(+)10.74	(+)5.73	5.1	5.9*
1921 ..	208	2,512	(—)2.91	(—)0.30	6.4	7.2*
1931 ..	240	2,789	(+)14.91	(+)11.00	7.4	9.5*
1941 ..	268	3,185	(+)11.99	(+)14.23	15.8	N.A.
1951 ..	320	3,610	(+)19.27	(+)13.31	20.9	16.7†
1961 ..	396	4,391	(+)23.60	(+)21.64	29.8	24.0
1971 ..	504	5,479	(+)27.45	(+)24.80	39.2	29.5
1981 ..	628	6,852	(+)24.54	(+)25.00	47.2	36.2@

* आकडे फाळणीपूर्वीचे आहेत. For undivided India. †जम्मू आणि काश्मीर सोडून. Excluding Jammu and Kashmir. @आसाम सोडून Excluding Assam
N.A.उपलब्ध नाही=Not available,

टीप.—महाराष्ट्र राज्याकरिता जिल्हावार आकडेवारी “भारतीय जनगणना, १९८१,” मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी प्रबंध १ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—Districtwise data for the districts of Maharashtra State are available in the “Census of India, 1981”, series 12, Maharashtra paper 1 supplement.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (लाखांत) Population (in lakh)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर १,००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thousand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)
		पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1	1901 ..	98.02	95.90	193.92	161.75	32.17	16.59	978	67
2	1911 ..	109.23	105.52	214.75	182.26	32.49	15.13	967	75
3	1921 ..	106.93	101.57	208.50	169.92	38.58	18.50	950	73
4	1931 ..	123.06	116.53	239.59	195.02	44.57	18.60	947	83
5	1941 ..	137.69	130.64	268.33	211.68	56.65	21.11	949	94
6	1951 ..	164.90	155.13	320.03	228.02	92.01	28.75	941	106
7	1961 ..	204.29	191.25	395.54	283.91	111.63	28.22	936	129
8	1971 ..	261.16	242.96	504.12	347.01	157.11	31.17	930	164
9	1981 ..	324.15	303.69	627.84	407.91	219.93	35.03	937	204

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी “भारतीय जनगणना, १९८१,” मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी प्रबंध १ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—Districtwise data for the districts in Maharashtra State are available in the “Census of India 1981”, Series 12, Maharashtra Paper 1 supplement.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2(A)

१ मार्च १९८१ ते २००१ पर्यंत स्त्री-पुरुषांची वार्षिक अंदाजित लोकसंख्या व त्यांच्या वाढीचे प्रमाण
Annual estimates of population as on 1st March 1981-2001 by sex and their exponential rates of growth (%)

(शंभरांत/in hundred)

वर्ष Year	व्यक्ति Persons	पुरुष Males	स्त्रिया Females	दर हजार स्त्रियां- मागे पुरुषांची संख्या Males per hou- sand females	वार्षिक वाढीचे प्रमाण/Annual growth rate		
					व्यक्ति Persons	पुरुष Males	स्त्रिया Females
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1981	627,841	324,151	303,690	1067			
1982	641,484	331,083	310,401	1067	2.15	1.12	2.19
1983	655,718	338,371	317,347	1066	2.19	2.18	2.21
1984	670,170	345,811	324,359	1066	2.18	2.17	2.19
1985	684,188	353,035	331,153	1066	2.07	2.07	2.07
1986	697,321	359,791	337,530	1066	1.90	1.89	1.91
1987	709,594	366,097	343,497	1066	1.74	1.74	1.75
1988	720,907	371,903	349,004	1066	1.58	1.57	1.59
1989	731,536	377,352	354,184	1065	1.46	1.46	1.47
1990	742,034	382,741	359,293	1065	1.42	1.42	1.43
1991	752,765	388,258	364,507	1065	1.44	1.43	1.44
1992	763,655	393,865	369,790	1065	1.44	1.43	1.44
1993	774,689	399,553	375,136	1065	1.43	1.43	1.44
1994	785,916	405,348	380,568	1065	1.44	1.44	1.44
1995	797,363	411,265	386,098	1065	1.45	1.45	1.44
1996	809,031	417,305	391,726	1065	1.45	1.46	1.45
1997	820,895	423,456	397,439	1065	1.46	1.46	1.45
1998	832,902	429,692	403,210	1066	1.45	1.46	1.44
1999	844,967	435,970	408,997	1066	1.44	1.45	1.43
2000	856,977	442,233	414,744	1066	1.41	1.43	1.40
2001	868,766	448,391	420,375	1067	1.37	1.38	1.35

आधार.—लोकसंख्येच्या अंदाजावरील तज्ञ समितीचा अहवाल, भारताची जनगणना १९८१, १९८८ चा प्रासंगिक प्रबंध ४.

Source.—Report of the expert committee on the population projections, Census of India, 1981, Occasional paper No. 4 of 1988.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2(B)

जिल्हावार स्त्री-पुरुषांची पंचवार्षिक अंदाजित लोकसंख्या

Districtwise quinquennial projection of population by sex (As on 1st March 1981-91)

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	बाब	लोकसंख्या/Population ('00)			लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population		Item	District
			1981	1986	1991	1981-86	1986-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(3)	(2)
1	बृहन्मंबई	व्य.	82,435	95,200	1,05,387	15.49	10.70	P.	Gr. Bombay
		पु.	46,527	53,171	58,478	14.28	9.98	M.	
		स्त्री.	35,908	42,029	46,909	17.05	11.61	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,296	1,265	1,247			S.R.	
2	ठाणे	व्य.	33,515	39,527	44,323	17.93	12.44	P.	Thane
		पु.	17,796	21,049	23,646	18.27	12.34	M.	
		स्त्री.	15,719	18,478	20,677	17.55	11.90	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,132	1,139	1,144			S.R.	
3	रायगड	व्य.	14,864	16,119	17,120	8.44	6.21	P.	Raigad
		पु.	7,265	7,900	8,407	8.74	6.42	M.	
		स्त्री.	7,599	8,219	8,713	8.15	6.01	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	956	961	965			S.R.	
4	रत्नागिरी	व्य.	21,113	21,791	22,331	3.21	2.48	P.	Ratnagiri
		पु.	9,434	9,753	10,008	3.38	2.61	M.	
		स्त्री.	11,679	12,038	12,323	3.07	2.37	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	808	810	812			S.R.	
5	नाशिक	व्य.	29,917	33,414	36,204	11.69	8.35	P.	Nashik
		पु.	15,445	17,274	18,734	11.84	8.45	M.	
		स्त्री.	14,472	16,140	17,470	11.53	8.24	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,067	1,070	1,072			S.R.	
6	धुळे	व्य.	20,503	22,632	24,421	10.63	7.67	P.	Dhule
		पु.	10,431	11,526	12,401	10.50	7.59	M.	
		स्त्री.	10,072	11,156	12,020	10.76	7.75	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,036	1,033	1,032			S.R.	
7	जळगाव	व्य.	26,183	28,964	31,183	10.62	7.66	P.	Jalgaon
		पु.	13,430	14,862	16,006	10.66	7.70	M.	
		स्त्री.	12,753	14,102	15,177	10.57	7.62	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,053	1,054	1,055			S.R.	
8	अहमदनगर	व्य.	27,083	29,549	31,518	9.11	6.66	P.	Ahmadnagar
		पु.	13,826	15,085	16,090	9.10	6.66	M.	
		स्त्री.	13,257	14,464	15,428	9.11	6.66	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,043	1,043	1,043			S.R.	
9	पुणे	व्य.	41,645	47,185	51,606	13.30	9.37	P.	Pune
		पु.	21,501	24,365	26,653	13.32	9.39	M.	
		स्त्री.	20,144	22,820	24,953	13.28	9.35	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,067	1,068	1,068			S.R.	
10	सातारा	व्य.	20,387	22,133	23,527	8.57	6.30	P.	Satara
		पु.	9,891	10,689	11,326	8.07	5.96	M.	
		स्त्री.	10,496	11,444	12,201	9.04	6.61	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	942	934	928			S.R.	
11	सांगली	व्य.	18,312	19,948	21,253	8.93	6.54	P.	Sangli
		पु.	9,312	10,110	10,747	8.57	6.30	M.	
		स्त्री.	9,000	9,838	10,506	9.31	6.79	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,035	1,028	1,023			S.R.	

लक्षता क्रमांक//Table No. 2(B)-- Contd.

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	बाब	लोकसंख्या//Population ('00)			लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population		Item	District
			1981	1986	1991	1981-86	1986-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(3)	(2)
12	सोलापूर	व्य.	26,102	28,102	29,698	7.67	5.68	P.	Solapur
		पु.	13,442	14,450	15,255	7.50	5.57	M.	
		स्त्री.	12,660	13,652	14,443	7.84	5.79	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,062	1,058	1,056			S.R.	
13	कोल्हापूर	व्य.	25,064	27,636	29,689	10.27	7.43	P.	Kolhapur
		पु.	12,739	14,031	15,063	10.15	7.36	M.	
		स्त्री.	12,325	13,605	14,626	10.39	7.51	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,034	1,031	1,030			S.R.	
14	औरंगाबाद	व्य.	24,334	26,931	29,004	10.67	7.89	P.	Aurangabad
		पु.	12,496	13,827	14,890	10.65	7.69	M.	
		स्त्री.	11,838	13,104	14,114	10.70	7.70	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,056	1,055	1,055			S.R.	
15	परभणी	व्य.	18,293	20,105	21,551	9.90	7.19	P.	Parbhani
		पु.	9,296	10,207	10,935	9.80	7.13	M.	
		स्त्री.	8,997	9,898	10,616	10.01	7.25	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,033	1,031	1,030			S.R.	
16	बीड	व्य.	14,861	15,983	16,878	7.55	5.60	P.	Beed
		पु.	7,560	8,113	8,555	7.32	5.45	M.	
		स्त्री.	7,301	7,870	8,323	7.80	5.77	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,035	1,031	1,028			S.R.	
17	नांदेड	व्य.	17,493	19,467	21,043	11.29	8.09	P.	Nanded
		पु.	8,924	9,929	10,732	11.26	8.08	M.	
		स्त्री.	8,569	9,538	10,311	11.31	8.10	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,041	1,041	1,041			S.R.	
18	उस्मानाबाद	व्य.	22,306	24,181	25,677	8.40	6.19	P.	Osmanabad
		पु.	11,392	12,318	13,058	8.13	6.01	M.	
		स्त्री.	10,914	11,863	12,619	8.69	6.37	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,044	1,038	1,035			S.R.	
19	बुलढाणा	व्य.	15,087	16,468	17,570	9.15	6.69	P.	Buldana
		पु.	7,708	8,413	8,976	9.14	6.69	M.	
		स्त्री.	7,379	8,055	8,594	9.16	6.69	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,045	1,044	1,044			S.R.	
20	अकोला	व्य.	18,269	20,098	21,556	10.00	7.26	P.	Akoala
		पु.	9,378	10,308	11,050	9.91	7.20	M.	
		स्त्री.	8,891	9,790	10,506	10.10	7.32	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,055	1,053	1,051			S.R.	
21	अमरावती	व्य.	18,614	20,413	21,848	9.66	7.03	P.	Amravati
		पु.	9,616	10,541	11,280	9.62	7.01	M.	
		स्त्री.	8,998	9,872	10,568	9.70	7.05	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,069	1,068	1,067			S.R.	
22	यवतमाळ	व्य.	17,374	19,136	20,543	10.14	7.35	P.	Yavatmal
		पु.	8,872	9,784	10,513	10.28	7.44	M.	
		स्त्री.	8,502	9,352	10,030	10.00	7.25	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,044	1,046	1,048			S.R.	
23	वर्धा	व्य.	9,266	10,092	10,751	8.91	6.53	P.	Wardha
		पु.	4,757	5,185	5,527	9.00	6.59	M.	
		स्त्री.	4,509	4,907	5,224	8.82	6.48	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,055	1,057	1,058			S.R.	

तक्ता क्रमांक/ Table No. 2(B)—Contd.

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	बाब	लोकसंख्या/Population			लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population		Item	District
			1981	1986	1991	1981-86	1986-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(3)	(2)
24	नागपूर	व्य.	25,888	29,517	32,413	14.02	9.81	P.	Nagpur
		पु.	13,454	15,346	16,858	14.07	9.85	M.	
		स्त्री.	12,434	14,171	15,555	13.97	9.77	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,082	1,083	1,084			S.R.	
25	भंडारा	व्य.	18,376	19,790	20,919	7.70	5.70	P.	Bhandara
		पु.	9,202	9,892	10,444	7.51	5.58	M.	
		स्त्री.	9,174	9,898	10,475	7.89	5.83	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,003	909	997			S.R.	
26	चंद्रपूर	व्य.	20,557	22,890	24,752	11.35	8.14	P.	Chandrapur
		पु.	10,457	11,663	12,626	11.53	8.26	M.	
		स्त्री.	10,100	11,227	12,126	11.17	8.81	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,035	1,039	1,041			S.R.	
महाराष्ट्र	..	व्य.	6,27,841	6,97,321	7,52,765	11.07	7.95	P.	Maharashtra
		पु.	3,24,151	3,59,791	3,88,258	10.99	7.91	M.	
		स्त्री.	3,03,690	3,37,530	3,64,507	11.14	7.99	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,067	1,066	1,065			S.R.	

व्य.—व्यक्ती, पु.—पुरुष, स्त्री.—स्त्रिया, पु.-स्त्री.प्र.—पुरुष-स्त्री प्रमाण

P=Person, M=Male, F=Female, S.R.=Sex Ratio.

आधार.—जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे अंदाज, १९८१-९१, भारताची जनगणना १९८१, १९८७ चा प्रासंगिक प्रबंध २.

Source.—District level population projections 1981-91, Census of India, 1981, Occasional paper No. 2 of 1987.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

वयोगटानुसार लोकसंख्या
POPULATION ACCORDING TO AGE-GROUPS
1981†

(हजारत/In thousand)

एकूण/ग्रामीण/नागरी Total/Rural/Urban	वय-गट Age-group	एकूण लोकसंख्या/Total population			संचयी टक्केवारी Cumulative Percentage
		पुरुष/Males	स्त्रिया/Females	एकूण/Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
एकूण/Total ..	0—14	12,320	11,747	24,067	38.33
	15—19	3,166	2,699	5,869	47.67
	20—24	2,860	2,652	5,512	54.86
	25—29	2,524	2,414	4,938	62.73
	30—34	2,110	2,013	4,123	69.29
	35—39	1,975	1,883	3,858	75.44
	40—49	3,273	2,959	6,232	85.36
	50—59	2,172	1,918	4,090	91.88
	60+	1,967	2,042	4,009	98.26
	†एकूण/Total ..		32,415	30,369	62,784
ग्रामीण/Rural ..	0—14	8,316	7,974	16,290	39.94
	15—19	1,951	1,696	3,647	48.88
	20—24	1,549	1,629	3,178	56.67
	25—29	1,395	1,480	2,875	63.72
	30—34	1,197	1,306	2,503	69.85
	35—39	1,182	1,258	2,440	75.83
	40—49	2,062	2,052	4,114	85.92
	50—59	1,444	1,360	2,804	92.79
	60+	1,406	1,484	2,890	99.88
	†एकूण/Total ..		20,527	20,263	40,790
नागरी/Urban ..	0—14	4,005	3,773	7,778	35.36
	15—19	1,215	1,003	2,218	45.45
	20—24	1,312	1,024	2,336	56.07
	25—29	1,129	934	2,063	65.45
	30—34	913	707	1,620	72.82
	35—39	794	625	1,419	79.27
	40—49	1,211	907	2,118	88.90
	50—59	728	558	1,286	94.74
	60+	561	558	1,119	99.83
	†एकूण/Total ..		11,888	10,106	21,994

† भारतीय जनगणना १९८१ च्या सामान्य आधिक तक्ते भाग ३, क आणि ख (१) मधील माहितीवर आधारित.
Based on data given in Census of India 1981, General Economic Tables, Part-A and B(i).

* उपलब्ध नसलेल्या माहितीचा 'एकूण' मध्ये समावेश आहे.
Figures of 'Age not stated' are included in total.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

वयगट व लिंग यानुसार ग्रामीण व नागरी भागातील पंचवार्षिक लोकसंख्या

Quinquennial Rural/Urban population by age and sex

(शंभरात/in hundred)

वय गट Age group	1981			1986			1991			1996			2001		
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)
								<i>Rural</i>							
0—14 ..	82,064	77,757	1,59,821	82,862	78,500	1,61,362	77,448	72,782	1,50,230	73,090	67,560	1,40,650	68,091	62,557	1,30,648
15—29 ..	49,810	49,517	99,327	56,350	55,235	1,11,585	61,710	60,944	1,22,654	62,588	63,161	1,25,749	62,160	62,733	1,24,893
30—44 ..	34,643	37,032	71,675	37,686	40,639	78,325	41,370	43,920	85,290	46,299	47,886	94,185	51,906	53,104	1,05,010
45—59 ..	24,512	23,739	48,251	27,643	27,332	54,975	30,519	30,878	61,397	33,356	34,252	67,608	36,495	37,486	73,981
60 + ..	14,245	14,586	28,831	16,115	16,392	32,507	18,742	18,766	37,508	22,088	21,951	44,039	25,616	25,405	51,021
एकूण/Total ..	2,05,274	2,02,631	4,07,905	2,20,656	2,18,098	4,38,754	2,29,789	2,27,290	4,57,079	2,37,421	2,34,810	4,72,231	2,44,268	2,41,285	4,85,553
								<i>Urban</i>							
0—14 ..	39,726	37,166	76,892	43,441	41,198	84,639	43,900	41,961	85,861	45,304	43,222	88,526	46,653	44,754	91,407
15—29 ..	36,989	30,234	67,223	45,240	36,964	82,204	53,991	45,002	98,993	60,443	51,865	1,12,308	65,862	57,461	1,23,323
30—44 ..	23,942	18,329	42,271	28,211	22,067	50,278	33,565	26,252	59,817	41,089	31,753	72,842	50,889	39,392	90,281
45—59 ..	12,636	9,868	22,504	15,404	12,461	27,865	18,396	15,495	33,891	21,955	19,041	40,996	26,535	23,242	49,777
60 + ..	5,584	5,462	11,046	6,839	6,742	13,581	8,617	8,507	17,124	11,093	11,035	22,128	14,184	14,241	28,425
एकूण/Total ..	1,18,877	1,01,159	2,19,936	1,39,135	1,19,432	2,58,567	1,58,469	1,37,217	2,95,686	1,79,884	1,56,916	3,36,800	2,04,123	1,79,090	3,83,213

आधार.—लोकसंख्येच्या अंदाजावरील तज्ज्ञ समितीचा अहवाल, भारताची जनगणना १९८१, १९८८ चा प्रासंगिक प्रबंध ४.

Source.—Report of the expert committee on the population projections, Census of India 1981, Occasional paper No. 4 of 1988.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

धर्मानुसार लोकसंख्या
POPULATION BY RELIGION
(1981)†

अनुक्रमांक Serial No. (1)	धर्म (2)	लोकसंख्या Population (3)	Religion (2)
1	बौद्ध	39,46,149	Buddhists
2	ख्रिश्चन	7,95,464	Christians
3	हिंदू	5,11,09,457	Hindus
4	जैन	9,39,392	Jains
5	मुस्लिम	58,05,785	Muslims
6	शीख	1,07,255	Sikhs
7	इतर धर्म	74,386	Other religions
8	धर्म न सांगितलेले	6,283	Religion not stated
	एकूण	6,27,84,171	Total

† भारताची जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र १९८४ चा प्रबंध १ मधील माहितीवर आधारित.
Based on data in Census of India, 1981, Series 12, Maharashtra Paper 1 of 1984.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी
ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS
1981*

(हजारंत/in 000.)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत† India†			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
एकूण लोकसंख्या	32,415	30,369	62,784	3,43,930	3,21,357	6,65,287	Total population
1 शेतकरी	5,734	2,802	8,536	77,591	14,932	92,523	Cultivators
2 शेतमजूर	3,150	3,321	6,471	34,732	20,768	55,500	Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळे, फळबागा वगैरे क्षेत्रात काम करणारे.	428	61	489	4,200	827	5,027	In livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities.
4 खाणकाम आणि दगड खाणकामात काम करणारे.	56	9	65	1,121	157	1,278	In mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, साधारण दुस्तीचे उद्योगधंदे करणारे.							In manufacturing, processing servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योगधंद्यात काम करणारे	445	175	620	5,647	2,064	7,711	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगधंद्याव्यतिरिक्त इतर उद्योगधंद्यात काम करणारे.	2,549	228	2,777	15,815	1,621	17,436	(b) Other than household industry.
6 बांधकाम करणारे	414	95	509	3,331	389	3,720	In construction
7 व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्रात काम करणारे.	1,608	137	1,745	13,158	918	14,076	In trade and commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण क्षेत्रातील काम करणारे.	770	32	802	5,963	165	6,128	In transport, storage and communications.
9 इतर कामे करणारे	1,866	422	2,288	15,985	3,132	19,117	In other services
एकूण मुख्यतः काम करणारे	17,020	7,282	24,302	1,77,543	44,973	2,22,516	Total main workers
सीमांतिक कामगार	396	2,021	2,417	3,537	18,552	22,089	Marginal workers
एकूण काम न करणारे	15,000	21,066	36,066	1,62,850	2,57,833	4,20,683	Total non-workers

*भारताची जनगणना, १९८१, मालिका-१, भारत, भाग तीन ए (१), (२० टक्के नमुन्याच्या माहितीवर आधारीत)

*Census of India, 1981, Series 1, India Part III A (1), (Based on 20 per cent sample data)

†आसाम वगळून/Excluding Assam.

आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत/Details do not add up to the totals due to rounding.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India.

तबता क्रमांक/TABLE No. 6

औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	क्षेत्र	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84*	1984-85*	1985-86*	1986-87*	1987-88*	1988-89†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
1	कृषि	3,749.1	4,085.6	3,995.1	5,195.9	5,293.1	5,378.7	4,952.3	6,865.3	7,965.1	.. Agriculture
2	वनउद्योग	367.2	452.7	487.5	556.9	598.8	717.3	542.6	449.9	506.2	.. Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	83.6	77.7	84.5	110.4	103.4	118.7	128.6	135.7	162.0	.. Fishing
4	साणी	53.6	61.8	78.1	92.2	132.1	145.1	169.3	188.6	205.1	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	4,253.5 (28.1)	4,677.8 (27.6)	4,645.2 (25.4)	5,955.4 (27.7)	6,127.4 (26.7)	6,359.8 (24.3)	5,792.8 (20.7)	7,639.5 (23.5)	8,838.4 (23.6)	.. Sub-Total—Primary
5	कारखाने—										Manufacturing—
5.1	नोंदणीकृत	2,893.5	2,929.0	3,207.6	3,712.8	3,915.6	4,924.3	5,623.2	5,877.9	6,925.6	.. Registered
5.2	इतर	1,249.3	1,284.0	1,325.8	1,501.1	1,532.2	1,891.8	1,975.7	2,194.5	2,468.1	.. Un-registered
6	बांधकाम	1,003.5	1,269.0	1,413.6	1,582.8	1,859.3	2,105.4	2,409.8	2,751.8	3,167.6	.. Construction
7	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	142.4	240.4	306.3	350.2	347.0	400.8	503.6	523.4	585.6	.. Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय	5,288.7 (35.0)	5,722.4 (33.7)	6,253.3 (34.2)	7,146.9 (33.2)	7,654.1 (33.3)	9,322.3 (35.5)	10,512.3 (37.5)	11,347.6 (34.9)	13,146.9 (35.1)	.. Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वस्त्रार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगरे.	2,527.4 (16.7)	2,895.3 (17.1)	3,263.4 (17.9)	3,726.6 (17.3)	3,989.5 (17.4)	4,747.9 (18.1)	5,273.7 (18.8)	6,081.5 (18.7)	7,053.8 (18.8)	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	3,044.3 (20.2)	3,670.9 (21.6)	4,116.1 (22.5)	4,692.6 (21.8)	5,179.9 (22.6)	5,785.8 (22.1)	6,417.7 (23.0)	7,409.7 (22.9)	8,442.0 (22.5)	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwelling, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय	5,571.7 (36.9)	6,566.2 (38.7)	7,379.5 (40.4)	8,419.2 (39.1)	9,169.4 (40.0)	10,533.7 (40.2)	11,691.4 (41.8)	13,491.2 (41.6)	15,495.8 (41.3)	.. Sub-Total—Tertiary
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न	15,113.9 (100.0)	16,966.4 (100.0)	18,278.0 (100.0)	21,521.5 (100.0)	22,950.9 (100.0)	26,215.8 (100.0)	27,996.5 (100.0)	32,478.3 (100.0)	37,481.1 (100.0)	.. Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	2,427.4	2,668.6	2,813.2	3,240.6	3,383.5	3,789.4	3,974.3	4,535.1	5,155.1	.. Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional

†प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates

टीप.—कंसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नामधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताने./Note.—Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

आधार — अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1980-81 PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	क्षेत्र	1980-81	1981-82	1982-83	1983-84*	1984-85*	1985-86*	1986-87*	1987-88*	1988-89†	Sector
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
1.	कृषि	3,749.1	3,951.6	3,709.7	4,302.3	4,009.7	3,762.9	3,101.9	4,091.9	4,275.4	.. Agriculture
2.	वनउद्योग	367.2	378.8	374.4	401.1	388.1	415.3	308.1	227.7	227.7	.. Forestry and logging
3.	मत्स्योद्योग	83.6	70.6	67.9	85.9	87.8	82.4	79.1	78.3	89.0	.. Fishing
4.	खाणी	53.6	57.1	62.4	69.0	84.2	88.5	92.9	103.0	108.2	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	4,253.5 (100.0)	4,458.1 (104.8)	4,214.4 (99.1)	4,858.3 (114.2)	4,569.8 (107.4)	4,349.1 (102.2)	3,582.0 (84.2)	4,500.9 (105.8)	4,700.3 (110.5)	Sub-Total—Primary
5.	कारखाने—										Manufacturing—
	5.1 नोंदणीकृत	2,893.5	2,696.0	2,882.7	3,162.0	3,157.7	3,660.8	4,010.1	3,926.4	4,294.1	.. Registered
	5.2 इतर	1,249.3	1,229.5	1,225.9	1,319.2	1,246.4	1,466.2	1,508.7	1,573.4	1,662.0	.. Un-registered
6.	बांधकाम	1,003.5	1,039.6	1,077.0	1,115.8	1,155.9	1,197.5	1,240.6	1,285.2	1,331.4	.. Construction
7.	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	142.4	154.4	148.5	170.3	201.7	231.4	246.4	262.7	286.0	.. Electricity, gas and water Supply
	एकूण—द्वितीय	5,288.7 (100.0)	5,119.5 (96.8)	5,334.1 (100.9)	5,767.3 (109.0)	5,761.7 (108.9)	6,555.9 (123.9)	7,005.8 (132.5)	7,047.7 (133.3)	7,573.5 (143.2)	Sub-Total—Secondary
8.	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	2,527.4	2,647.3	2,899.8	3,020.5	3,021.3	3,327.3	3,449.7	3,697.5	3,985.1	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9.	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	3,044.3	3,251.1	3,621.3	3,854.2	4,024.1	4,338.3	4,601.7	4,919.6	5,259.0	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwelling, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय	5,571.7 (100.0)	5,898.4 (105.9)	6,521.1 (117.0)	6,874.7 (123.4)	7,045.4 (126.4)	7,665.6 (137.6)	8,051.4 (144.5)	8,617.1 (154.7)	9,244.1 (165.9)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न	15,113.9 (100.0)	15,476.0 (102.4)	16,069.6 (106.3)	17,500.3 (115.8)	17,376.9 (114.9)	18,570.6 (122.9)	18,639.2 (123.3)	20,165.7 (133.4)	21,517.9 (142.4)	Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	2,427.4 (100.0)	2,434.2 (100.3)	2,473.3 (101.9)	2,635.1 (108.5)	2,561.8 (105.5)	2,684.4 (110.6)	2,645.9 (109.0)	2,815.8 (116.0)	2,959.5 (121.9)	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप.—कंसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शवतात./Note.—Figures in brackets show percentage to Col. (3).

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8

औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न
NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	क्षेत्र (2)	1980-81 (3)	1981-82 (4)	1982-83 (5)	1983-84* (6)	1984-85* (7)	1985-86* (8)	1986-87* (9)	1987-88* (10)	1988-89† (11)	Sector (2)
1	कृषि	40,056	44,971	47,376	57,806	61,257	65,387	69,398	78,226	99,009	.. Agriculture
2	वन उद्योग	3,059	3,586	3,873	3,943	4,224	4,401	4,716	4,983	5,302	.. Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	806	862	1,002	1,244	1,523	1,757	2,031	2,454	2,648	.. Fishing
4	खाणी	1,474	3,020	3,692	4,021	4,386	4,444	5,155	5,178	5,661	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	45,395 (41.2)	52,439 (40.8)	55,943 (39.4)	67,014 (40.2)	71,390 (38.4)	75,989 (36.5)	81,300 (35.3)	90,841 (34.9)	1,12,620 (36.4)	Sub-total—Primary
5	कारखाने—										.. Manufacturing
	5.1 नोंदणीकृत	10,050	11,779	13,629	17,019	19,647	22,844	25,079	28,359	33,083	.. Registered
	5.2 इतर	8,648	9,964	10,471	11,534	12,512	14,162	15,831	18,171	20,953	.. Unregistered
6	बांधकाम	5,771	6,575	7,598	8,878	10,479	12,075	14,121	16,188	18,896	.. Construction
7	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	831	912	1,051	1,417	1,772	2,116	2,293	2,452	2,626	.. Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय	25,300 (23.0)	29,230 (22.8)	32,749 (23.1)	38,848 (23.3)	44,410 (23.9)	51,197 (24.6)	57,324 (24.8)	65,170 (25.0)	75,558 (24.4)	Sub-total—Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे	18,046 (16.4)	22,214 (17.3)	25,276 (17.8)	29,635 (17.8)	34,359 (18.5)	40,056 (19.3)	45,112 (19.6)	50,638 (19.4)	60,006 (19.4)	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा.	21,398 (19.4)	24,534 (19.1)	27,997 (19.7)	31,265 (18.7)	35,619 (19.2)	40,678 (19.6)	46,777 (20.3)	53,883 (20.7)	61,257 (19.8)	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय	39,444 (35.8)	46,748 (36.4)	53,273 (37.5)	60,900 (36.5)	69,978 (37.7)	80,734 (38.9)	91,889 (39.9)	1,04,521 (40.1)	1,21,263 (39.2)	Sub-total—Tertiary
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	1,10,139 (100.0)	1,28,417 (100.0)	1,41,965 (100.0)	1,66,762 (100.0)	1,85,778 (100.0)	2,07,920 (100.0)	2,30,513 (100.0)	2,60,532 (100.0)	3,09,441 (100.0)	Net National Domestic Product
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	1,10,484	1,28,457	1,41,331	1,65,818	1,84,354	2,06,491	2,28,708	2,57,913	3,06,822	Net National Product (i.e. National Income).
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	1,627.2	1,851.0	1,993.4	2,290.3	2,494.6	2,735.0	2,970.2	3,285.5	3,835.3	Per Capita National Income (Rs.)

*अस्थायी/Provisional. †शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

टीप.—कंसातील आकडे एकूण निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्नाची टक्केवारी दर्शवितात/Note.—Figures in brackets show percentages to the total Net National Domestic Product.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली/Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1980-81 PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	क्षेत्र (2)	1980-81 (3)	1981-82 (4)	1982-83 (5)	1983-84* (6)	1984-85* (7)	1985-86* (8)	1986-87* (9)	1987-88* (10)	1988-89† (11)	Sector (2)
1	कृषि	40,056	42,643	41,957	47,053	46,918	46,990	46,085	46,377	55,451	.. Agriculture
2	वन उद्योग	3,059	3,022	2,813	2,600	2,579	2,577	2,483	2,369	2,328	.. Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	806	815	809	995	1,074	1,068	1,094	1,124	1,201	.. Fishing
4	खाणी	1,474	1,669	1,790	1,741	1,678	1,691	1,933	1,945	2,093	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	45,395	48,149	47,369	52,389	52,249	52,326	51,595	51,815	61,073	.. Sub-total—Primary
		(100.0)	(106.1)	(104.3)	(115.4)	(115.1)	(115.3)	(113.7)	(114.1)	(134.5)	
5	कारखाने—										.. Manufacturing
	5.1 नोंदणीकृत	10,050	10,876	12,079	14,047	15,291	16,536	17,635	18,820	20,541	.. Registered
	5.2 इतर	8,648	9,383	9,581	9,867	10,128	10,976	12,030	12,609	13,533	.. Unregistered
6	बांधकाम	5,771	6,072	5,736	6,131	6,346	6,597	6,862	6,991	7,314	.. Construction
7	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	831	901	917	1,068	1,219	1,321	1,467	1,609	1,753	.. Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय	25,300	27,232	28,313	31,113	32,984	35,430	37,994	40,029	43,141	.. Sub-total—Secondary
		(100.0)	(107.6)	(111.9)	(123.0)	(130.4)	(140.0)	(150.2)	(158.2)	(170.5)	
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहार गृहे वगैरे	18,046	19,178	20,161	21,263	22,404	24,315	25,764	27,021	29,120	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
		(100.0)	(106.3)	(111.7)	(117.8)	(124.1)	(134.7)	(142.8)	(149.7)	(161.4)	
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा.	21,398	22,253	24,031	25,076	26,881	28,935	31,211	33,440	35,597	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
		(100.0)	(104.0)	(112.3)	(117.2)	(125.6)	(135.2)	(145.9)	(156.3)	(166.4)	
	एकूण—तृतीय	39,444	41,431	44,192	46,339	49,285	53,250	56,975	60,461	64,717	.. Sub-total—Tertiary
		(100.0)	(105.0)	(112.0)	(117.5)	(124.9)	(135.0)	(144.4)	(153.3)	(164.1)	
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	1,10,139	1,16,812	1,19,874	1,29,841	1,34,518	1,41,006	1,46,564	1,52,305	1,68,931	.. Net National Domestic Product
		(100.0)	(106.1)	(102.8)	(117.9)	(122.1)	(128.0)	(133.1)	(138.3)	(153.4)	
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	1,10,484	1,16,851	1,19,258	1,28,837	1,33,341	1,39,805	1,44,828	1,49,967	1,66,593	.. Net National Product (i.e. National Income).
		(100.0)	(105.8)	(107.9)	(116.6)	(120.7)	(126.5)	(131.1)	(135.7)	(150.8)	
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	1,627.2	1,683.7	1,682.1	1,779.5	1,804.3	1,851.7	1,880.9	1,910.4	2,082.4	.. Per Capita National Income (Rs.)
		(100.0)	(103.5)	(103.4)	(109.4)	(110.9)	(113.8)	(115.6)	(117.4)	(128.0)	

*अस्थायी/Provisional. †शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

टीप.—कसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शवितात./Note.—Figures in brackets indicate percentages to Col. (3).

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली./Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURAL SECTOR IN MAHARASHTRA

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	तपशील (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (5)	1986-87 (7)	1987-88 (8)	1988-89 (R/E) (9)	1989-90 (B/E) (10)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर ..	5.04	24.21	23.08	8.68	57.64	100.03	50.00	50.00	.. Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	1,225.11	1,223.13	1,585.25	1,400.00	1,500.00	.. Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यांमध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४. महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये सुधारल्याप्रमाणे.		18.98	38.41						.. Increase of land revenue under Section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975.
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलामधील वाढ.			43.12	221.69	87.13	237.87	100.00	100.00	.. Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme,
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर ..	83.46	352.44	356.08	1,082.52	598.15	903.75	750.00	765.00	.. Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर ..	442.95	1,780.02 (+) 94.64*	1,775.53 (+) 0.36*	3,363.45 (+) 15.00*	2,387.19 (+) 0.95*	2,870.82 (+) 2.93*	2,500.00	2,700.00	.. Tax on purchase of sugarcane
7	शिक्षण उपकर अधिनियम— (अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी.			7.64	44.49	1,652.84	1,572.95	77.00	78.00	.. Education Cess Act— (a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops.
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीखालील रोजगारहमी उपकर.			78.35	53.72	396.71	439.40	50.00	51.00	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands.
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ			30.00	11.10	93.52	50.64	64.00	65.00	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.

*०.४५, विक्रेय वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क खालील जमा. *Receipts under the head 0.45, Other Taxes and Duties on Commodities and Services.

R/E = सुधारलेले अंदाज/ Revised Estimates B/E = अर्थसंकल्पिय अंदाज/Budget Estimates

आधार.—वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

Source.—Finance Department, Mantralaya, Bombay

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11

पुढील पानावर/Next Page

ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

आर्थिक वर्गीकरण	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1987-88 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1988-89 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1989-90 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1987-88 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1988-89 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1989-90 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
१ चालू खर्च--						
(अ) सेवा व वस्तू	62,756	78,145	1,14,658	46,132	55,625	52,641
(ब) व्याज प्रदान						
(क) अनुदाने	11,899	15,240	15,176	1,20,096	1,37,513	1,46,245
(ड) इतर चालू खर्च	151	613	625	11,864	14,371	15,751
एकूण--(१)	74,806	93,998	1,30,459	1,78,092	2,07,509	2,14,637
२ भांडवली खर्च--						
२.१ (अ) एकूण भांडवली निर्मिती	4,693	3,408	3,404	8,965	13,767	14,056
(ब) भांडवली अनुदाने	735	384	411	7,037	9,965	8,378
(क) भाग भांडवलात गुंतवणूक				241	572	554
(ड) कर्जे	2,309			5,279	5,721	7,120
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	(-2,379)*	(-369)*	(-153)*	1,931	4,871	1,762
उपबेरीज--(२.१)	5,358	3,423	3,662	23,453	34,896	31,870
२.२ ऋणाची परतफेड						
एकूण--(२)	5,358	3,423	3,662	23,453	34,896	31,870
एकूण--(१+२)	80,164	97,421	1,34,121	2,01,545	2,42,405	2,46,507

*ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शवितात.

टीप.--(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.

(२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.

(३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.

(४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृदा संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादिविषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.

(५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसानभरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.--अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 11

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

वर्गीकरण

Classification

आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			Economic Classification
1987-88 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1988-89 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1989-90 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1987-88 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1988-89 (सुधारलेले अंदाज) (Revised) estimates)	1989-90 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1987-88 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1988-89 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1989-90 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	
(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	
1. Current Expenditure—									
25,795	33,538	36,619	631	1,672	516	1,35,314	1,68,980	2,04,434	.. (a) Consumption expenditure
..	..	..	53,068	63,553	77,423	53,068	63,553	77,423	.. (b) Interest payments
6,857	9,848	9,525	85	136	121	1,38,937	1,62,737	1,71,067	.. (c) Grants
9,694	26,141	15,094	141	162	168	21,850	41,287	31,638	.. (d) Other current expenditure
42,346	69,527	61,238	53,925	65,523	78,228	3,49,169	4,36,557	4,84,562	.. Total—(1)
2. Capital Expenditure—									
1,02,276	1,07,088	1,07,956	..	..	..	1,15,934	1,24,263	1,25,416	2(i) (a) Gross capital formation
19,665	22,658	21,671	..	185	..	27,437	33,192	30,460	.. (b) Capital grants
4,714	7,896	9,438	..	..	..	4,955	8,468	9,992	.. (c) Investment in shares
40,159	45,977	48,589	103	175	50	47,850	51,873	55,759	.. (d) Loans
3,971	2,327	1,982	(—)12	28	27	3,511	6,857	3,618	.. (e) Other capital transfers
1,70,785	1,85,946	1,89,636	91	388	77	1,99,687	2,24,653	2,25,245	.. Sub-total—2(i)
..	..	..	1,76,191	65,105	1,70,008	1,76,191	65,105	1,70,008	.. 2(ii) Repayment of debt
1,70,785	1,85,946	1,89,636	1,76,282	65,493	1,70,085	3,75,878	2,89,758	3,95,253	.. Total—(2)
2,13,131	2,55,473	2,50,874	2,30,207	1,31,016	2,48,313	7,25,047	7,26,315	8,79,815	.. Grand Total—(1+2)

*Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Survey upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari System, Payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्रातील एकूण वहितधारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA
कृषि गणना
Agricultural Census

अनु- क्रमांक Serial No.	आकारवर्ग (हेक्टर) Size Class (Hectare)	धारण जमिनी Number of holdings (‘00)				वहित धारण जमिनीचे एकूण क्षेत्र (*०० हेक्टर) Area of operational holdings (‘00 Hectare)				धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (Hectare)			
		1970-71	1976-77	1980-81	1985-86	1970-71	1976-77	1980-81	1985-85	1970-71	1976-77	1980-81	1985-86
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1	Below 0.5 हून कमी	6,834	8,125	9,914	12,754	1,634	1,987	2,630	3,191	0.24	0.24	0.27	0.25
2	0.5—1.0 ..	5,585	6,930	9,345	12,126	4,142	5,075	7,103	9,125	0.74	0.73	0.76	0.75
3	1.0—2.0 ..	8,783	11,421	15,409	21,036	12,842	16,756	23,337	31,346	1.46	1.46	1.51	1.49
4	2.0—3.0 ..	6,266	7,902	10,275	12,474	15,386	19,329	25,363	30,582	2.46	2.44	2.47	2.45
5	3.0—4.0 ..	4,606	5,493	6,583	7,096	15,920	18,999	22,815	24,622	3.45	3.45	3.47	3.47
6	4.0—5.0 ..	3,576	4,105	4,601	4,672	15,961	18,297	20,556	20,822	4.46	4.45	4.47	4.46
7	5.0—10.0 ..	8,715	9,412	9,316	8,496	61,213	65,081	63,937	57,800	7.02	6.91	6.86	6.80
8	10.0—20.0 ..	4,180	3,693	2,819	2,102	56,302	48,931	37,213	27,594	13.47	13.24	13.20	13.12
9	20.0—30.0 ..	703	440	282	191	16,671	10,290	6,525	4,498	23.70	23.38	23.16	23.58
10	30.0—40.0 ..	163	76	48	37	5,537	2,590	1,616	1,275	33.96	34.07	33.78	34.28
11	40.0—50.0 ..	50	22	14	12	2,220	968	614	532	44.18	44.00	44.34	44.74
12	50.0 व त्याहून अधिक/ and above.	45	24	19	17	3,966	2,745	1,907	2,135	89.03	114.37	99.40	127.62
	एकूण/Total ..	49,506	57,643	68,625	81,013	2,11,794	2,11,048	2,13,616	2,13,521	4.28	3.66	3.11	2.64

आधार.—कृषि गणनेचे सांख्यिकीय तक्ते, कृषि विभाग महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Statistical Tables on Agricultural Census. Department of Agriculture, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, त्यांचे उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
AREA UNDER AND PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE OF PRINCIPAL CROPS IN MAHARASHTRA

अन्नधान्ये (क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares, उत्पादन शंभर टनामध्ये/Production in '00 tonnes, दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्राममध्ये/yield per hectare in kilogram)

अनु क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1960-61	..	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	..	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	..	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	..	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,054	34,662	572
5	1980-81	..	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
6	1985-86	..	1,541	21,818	1,416	882	6,444	731	6,626	39,227	592
7	1986-87	..	1,527	17,515	1,147	736	5,364	729	6,335	30,924	488
8	1987-88	..	1,370	17,128	1,250	733	6,334	864	6,663	59,519	893
9	1988-89	..	1,545	26,521	1,716	879	10,432	1,187	6,185	42,779	692

अनु क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	बाजरी/Bajri			सर्व तृण धान्ये/All cereals			तुर/Tur			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
1	1960-61	..	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	..	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,430	440
3	1970-71	..	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	..	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	..	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
6	1985-86	..	1,703	4,198	246	11,232	76,149	678	756	4,513	597
7	1986-87	..	1,734	4,652	268	10,826	61,691	570	760	3,724	490
8	1987-88	..	1,815	9,096	501	11,091	96,504	870	779	5,346	686
9	1988-89	..	1,964	9,005	459	11,092	93,475	843	897	5,974	666

अनु क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All cereals and pulses			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	
1	1960-61	..	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	..	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	..	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	..	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	..	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
6	1985-86	..	534	1,756	329	2,860	11,641	407	14,091	87,790	623
7	1986-87	..	482	1,294	268	2,836	9,750	344	13,662	71,441	523
8	1987-88	..	560	2,285	408	3,033	14,140	466	14,123	1,10,644	783
9	1988-89	..	667	4,077	611	3,330	17,297	519	14,422	1,10,772	768

तबता क्रमांक/TABLE No. 13—contd.

नगदी पिके Cash crops		(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares, (उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in '00 tonnes.) (दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/ Yield per hectare in kilogram.)							
		कापूस (रुई)/Cotton (lint)			भुईमूग/Groundnut				
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)		
1	1960-61	..	..	2,500	2,878	115	1,083	7,999	739
2	1965-66	..	..	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	..	..	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	..	..	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	..	..	2,550	2,081	82	695	4,507	649
6	1985-86	..	..	2,753	3,383	123	664	4,687	705
7	1986-87	..	..	2,693	1,511	56	654	4,352	665
8	1987-88	..	..	2,518	2,518	100	709	6,933	934
9	1988-89	..	..	2,628	2,335	89	918	10,056	1,096

		ऊस (गूळ)/Sugarcane (gur)			तंबाखू/Tobacco				
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare		
(1)	(2)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)		
1	1960-61	..	..	156	11,562	7,436	25	123	480
2	1965-66	..	..	171	11,197	8,444	13	64	461
3	1970-71	..	..	204	16,408	9,837	12	52	448
4	1975-76	..	..	268	22,186	9,718	11	49	441
5	1980-81	..	..	319	25,984	10,060	12	77	648
6	1985-86	..	..	319	25,450	9,593	10	77	778
7	1986-87	..	..	335	26,385	9,427	8	79	940
8	1987-88	..	..	345	27,203	9,321	11	103	920
9	1988-89	..	..	388	28,151	8,957	10	85	859

टीप.—(१) १९८५-८६ ते १९८८-८९ सालांतील आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

(३) जिल्हावार आकडेवारी " सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य " या प्रकाशनामध्ये आहे.

Note.—(1) The figures for 1985-86 to 1988-89 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

(3) The districtwise data on area and production are available in Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी भिजणारे क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरांत/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	भिजविण्यात आलेले क्षेत्र/Area irrigated								ओलिताखालील पिकांची सघनता (टक्के) Intensity of irrigated cropping (per cent)	विहिरीची संख्या (१०००) No. of irrigated wells (in '000)	दर विहिरीमागे भिजलेले निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (in hect)	पिकाखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	भिजविण्यात आलेल्या एकूण क्षेत्राची पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area	
		सरकारी कालवे Government canals	खाजगी कालवे Private canals	तलाव Tanks	विहिरी Wells	इतर* माधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)		
1	1960-61	..	..	213	31	193	595	41	1,072	1,220	13.8	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	..	..	219	30	190	711	57	1,206	1,388	15.1	620	1.15	18,972	7.32
3	1970-71	..	..	267	19	205	768	86	1,347	1,570	16.6	694	1.11	18,737	8.38
4	1974-75	..	..	319	20	232	936	105	1,612	1,933	19.9	764	1.23	19,506	9.90
5	1975-76	..	..				1,084	717	1,802	2,171	20.5	779	1.39	19,664	11.04
6	1980-81	..	..				1,055	780	1,835	2,415	27.1	826	1.26	19,642	12.30
7	1983-84	..	..				1,162	913	2,075	2,733	31.6	N.A.	N.A.	20,788	13.15
8	1984-85	..	..				1,057	819	1,876	2,518	34.2	N.A.	N.A.	20,470	12.30
9	1985-86	..	..				1,063	818	1,881	2,461	30.8	N.A.	N.A.	20,266	12.14
10	1986-87	..	..				992	812	1,804	2,343	29.9	N.A.	N.A.	19,920	11.76
11	1987-88	..	..				1,021	808	1,829	2,381	30.2	N.A.	N.A.	20,131	11.82
12	1988-89	..	..				1,167	924	2,091	2,689	28.6	N.A.	N.A.	20,692	13.00

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

- टीप.—(१) आकडे सक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही टिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.
(३) *१९७५-७६ पासून तळी, कालवे आदी पृष्ठभागीय साधनांद्वारे भिजणारे निव्वळ क्षेत्र यात समाविष्ट आहे.
(४) १९८३-८४ पासूनचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Note.—(1) Details do not add up to the totals due to rounding.

(2) Districtwise yearly data are available in the Statistical Abstract of Maharashtra State.

(3) *Includes the total net irrigated area by surface irrigation (tanks, canals etc.) from 1975-76 onwards.

(4) Figures from 1983-84 are provisional.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF PRINCIPAL CROPS IN MAHARASHTRA

[पायाभूत काळ : १९६७-७० (त्रैवार्षिक) = १०० Base : 1967-70 (Triennium) = 100]

गट/वस्तू	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1986-87	1987-88*	1988-89*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
१ अन्नधान्ये--											1. Foodgrains--
(अ) तृणधान्ये--											(a) Cereals--
(१) तांदूळ ..	11.52	100.2	64.7	121.7	167.3	169.4	159.7	128.2	125.1	194.1	.. (i) Rice
(२) गहू ..	4.81	104.4	72.9	114.6	312.1	230.7	167.7	139.6	164.9	271.5	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	21.12	134.4	73.0	49.6	110.3	140.3	124.8	98.4	189.4	136.1	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी ..	5.80	76.9	58.2	129.7	88.1	109.6	66.1	73.2	143.1	141.7	.. (iv) Bajri
(५) बार्ली ..	0.01	94.1	82.4	141.2	192.4	113.2	390.5	367.9	481.0	404.0	.. (v) Barley
(६) मका ..	0.24	60.3	84.8	82.2	278.4	219.3	331.3	251.0	387.1	452.6	.. (vi) Maize
(७) नाचणी ..	1.19	108.4	72.2	103.6	119.8	128.6	166.2	94.6	133.2	144.7	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा ..	0.09	110.4	89.6	68.8	73.6	68.7	78.1	56.3	55.3	86.5	.. (viii) Kodra
(९) इतर धान्ये ..	0.27	98.8	81.6	79.6	107.4	90.3	98.8	131.2	155.2	142.5	.. (ix) Other cereals
एकूण--तृण धान्ये ..	45.05	113.7	69.1	87.1	144.6	153.1	132.8	108.1	163.5	168.0	Total--Cereals
(ब) कडधान्ये--											(b) Pulses--
(१) हरभरा ..	1.32	130.4	76.7	84.2	175.6	133.4	170.8	125.9	222.3	396.6	.. (i) Gram
(२) तूर ..	4.46	156.5	82.8	90.6	136.3	106.4	150.8	124.4	178.6	199.6	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	4.66	90.6	77.5	74.9	135.8	86.6	125.9	111.0	152.6	169.9	.. (iii) Other pulses
एकूण--कडधान्ये ..	10.44	123.8	79.7	82.8	141.0	101.0	142.2	118.6	172.5	211.2	Total--Pulses
एकूण--अन्नधान्ये ..	55.49	115.6	71.1	86.3	143.9	143.3	134.6	110.1	165.2	176.1	Total--Food grains
२ अन्नधान्येतर--											2. Non-foodgrains
(अ) गळिताची धान्ये--											(a) Oil seeds--
(१) भूईमुग ..	9.25	127.4	75.3	93.4	110.3	107.9	74.6	69.3	111.2	160.1	.. (i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.70	89.3	85.5	56.2	99.2	77.7	157.6	155.7	204.3	244.7	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस ..	0.58	163.9	100.3	94.4	177.5	126.6	163.9	118.6	167.4	168.3	.. (iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंड ..	0.01	150.0	83.3	100.0	200.0	116.7	250.0	300.0	283.3	366.6	.. (iv) Castor seed
एकूण--गळिताची धान्ये ..	10.54	126.9	77.4	91.0	113.3	106.9	85.2	78.0	120.6	166.4	Total--Oil seeds

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15—contd.

गट/वस्तु	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1986-87	1987-88*	1988-89*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
(ब) तंतू पिके—											(b) Fibres—
(१) कापूस	.. 8.43	122.7	77.1	35.5	57.2	89.8	146.0	65.2	108.7	100.7	.. (i) Cotton
(२) मेस्टा	.. 0.03	137.2	97.0	46.4	115.8	69.7	88.2	80.6	82.6	50.4	.. (ii) Mesta
एकूण—तंतू पिके	.. 8.46	122.8	77.2	35.5	57.4	89.7	145.7	65.2	108.6	100.5	.. —Total—Fibres
(क) संकीर्ण—											(c) Miscellaneous—
(१) ऊस	.. 21.64	81.4	78.8	115.5	156.2	182.9	179.1	161.7	191.5	198.1	.. (i) Sugarcane
(२) तंबाखू	.. 0.18	256.2	133.3	108.3	102.1	160.4	160.4	164.6	214.6	177.1	.. (ii) Tobacco
(३) मटाटे	.. 0.35	150.0	129.3	99.4	133.7	120.4	122.2	106.3	122.4	104.2	.. (iii) Potato
(४) मिरची	.. 3.34	98.8	93.8	69.6	89.6	73.3	79.1	75.7	78.7	71.1	.. (iv) Chillies
एकूण—संकीर्ण पिके	.. 25.51	85.9	81.8	109.2	146.8	167.5	165.1	149.7	176.0	180.1	Total—Miscellaneous
एकूण—अन्नधान्येतर	.. 44.51	102.6	79.9	90.9	121.9	138.6	142.5	116.7	150.0	161.7	Total—Non-foodgrains
सर्व पिके	.. 100.00	109.8	75.0	88.3	134.1	141.1	138.1	113.0	158.4	169.7	All commodities

*अंतिम अंदाज/Final forecast.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तबला क्रमांक/TABLE No. 16

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बंदके
LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारंत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No	वर्ष Year	एकूण गाई-बैल Total cattle	एकूण म्हशी-रेडे Total buffaloes	एकूण मेंढ्या आणि शेंढ्या Total sheep and goats	इतर पशुधन Other livestock	एकूण पशुधन Total livestock	दर शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेंढ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	पिकाखालील दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Livestock per hundred hectares of net area cropped (No.)	दर लाख लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of livestock per lakh of popu- lation	एकूण कोंबड्या-बंदके Total poultry
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1956	14,109	2,722	6,576	362	23,769	454	133	68	8,882
2	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	505	146	66	10,577
3	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
4	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	483	155	52	12,217
5	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	645	163	51	18,751
6	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	655	169	48	19,844

जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" मध्ये उपलब्ध आहे.

Districtwise data are available in Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—पशुधन गणना.

Source.—Livestock census.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष १९८०-८१=१००/Base : 1980-81=100)

अनुक्रमिक Serial No.	वाच (2)	1981-82 (3)	1984-85 (4)	1985-86 (5)	1986-87 (6)	1987-88 (7)	1988-89 (8)	1988-89* (9)	1989-90* (10)	Item (2)
(I)	सर्वसाधारण निर्देशांक	109.3	130.7	142.1	154.8	167.3	181.1	172.8	178.9	General Index
(ii)	खानकाम व दगड खानकाम	117.7	160.8	167.5	177.9	184.2	199.2	178.8	197.5	Mining and quarrying
(III)	वस्तुनिर्माण	107.9	124.8	136.9	149.7	162.7	175.9	169.6	171.6	Manufacturing
	निवडक उद्योग गट									Selected Industry Group
(1)	अन्न उत्पादन	113.5	120.0	125.6	133.1	138.9	148.3	119.9	110.9	Food products
(2)	तंबाखू	104.3	111.7	112.1	98.5	85.9	92.1	91.8	105.8	Tobacco
(3)	वस्त्रनिर्माण	99.7	102.2	110.4	110.3	118.4	107.6	105.9	109.1	Cotton textile
(4)	कापडाच्या वस्तू	96.7	95.6	112.8	87.1	91.7	134.2	130.5	154.5	Textile products
(5)	कागद आणि कागदाच्या वस्तू	108.2	131.9	148.5	163.2	166.3	171.3	168.6	174.4	Paper and Paper Products.
(6)	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यत्ति पदार्थ	119.2	147.2	153.0	149.3	156.4	169.1	172.1	167.9	Rubber, Plastic, Pertroleum and Coal products.
(7)	रसायने व रासायनिक वस्तू	116.9	142.8	154.3	175.5	200.5	233.4	229.3	233.1	Chemicals and chemical products.
(8)	धातुच्या वस्तू आणि सुटे भाग	94.6	105.0	114.7	124.5	129.6	133.5	132.0	137.5	Metal products and Parts.
(9)	यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	111.1	127.6	130.2	141.8	139.2	160.4	152.2	153.4	Machinery except electrical machinery.
(10)	विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे व पुरवठा	103.9	148.8	200.6	254.7	335.2	351.3	343.5	350.7	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies.
(11)	परिवहन सामग्री	108.1	131.6	135.8	144.8	152.2	171.4	161.5	179.8	Transport equipment.
(IV)	विद्युत, वायु व वाफ— विद्युत	110.2	140.4	152.4	168.1	181.0	198.2	188.4	210.2	Electricity, gas and steam—Electricity

*सरासरी सहा महिन्यांकरिता असून अस्थायी./Average for six months and provisional.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना (औ.सां.कक्ष), कलकत्ता./Source.—Central Statistical Organisation (I.S. Wing), Calcutta.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17 (A)

प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची रोजगार आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी (१९८७-८८)

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT FOR SELECTED INDUSTRY GROUPS (1987-88)

रोजगार आकारमान वर्ग	खाद्य वस्तू Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	मुती कापड Cotton textiles	कापडाच्या वस्तू Textile products	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, Printing, Publishing and allied industries	मूलभूत रसायने आणि रासायनिक पदार्थ Basic Chemicals and chemical products	रबर, प्लॅस्टिक पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, अणु इंधनाची प्रक्रिया Rubber, Plastic, Petroleum and coal products processing of nuclear fuels	धातूच्या वस्तू व सुटे भाग यंत्रे व सामग्री Metal products and parts, except machinery and equipment	परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्रसामग्री Machinery and equipment other than transport equipment	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All Industries	Size Class of Employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
२० पेक्षा कमी	54.9	29.4	33.5	56.8	57.7	43.3	63.2	72.0	52.1	48.5	53.7	.. Below 20
२०-४९	24.6	30.9	33.4	26.7	29.2	25.4	22.8	19.8	30.1	29.0	26.4	.. 20-49
५०-९९	7.1	15.9	16.6	8.3	6.2	12.3	7.2	2.7	7.0	10.2	9.2	.. 50-99
१००-१९९	4.7	14.0	6.1	4.5	2.9	9.1	3.8	2.5	5.3	2.7	4.9	.. 100-199
२००-४९९	4.5	7.5	2.6	3.4	3.3	6.6	1.6	2.0	3.5	4.2	3.5	.. 200-499
५०० आणि जास्त	4.2	2.3	7.8	0.3	0.7	3.3	1.4	1.0	2.0	5.4	2.3	.. 500 and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	.. Total

प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची भांडवल आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी (१९८७-८८)

Percentage Distribution of Factorioes by size class of Capital for selected industry Groups (1987-88)

भांडवल आकारमान वर्ग (रुपये)	खाद्य वस्तु Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	सुती कापड Cotton textiles	कापडाच्या वस्तु Textile products	कापड, कागदाच्या वस्तु, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, Printing, and allied industries	मूलभूत रसायने आणि रासायनिक पदार्थ Basic Chemicals and chemi- cal products	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, अणू इंधनाची प्रक्रिया Rubber, Plastics, Petroleum, coal products and processing of nuclear fuels	धातूच्या वस्तु व सुटे भाग, यंत्रे व सामग्री Metal products and parts except machinery and equipments	परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्रसामग्री Machinery and equip- ment other than transport equipment	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All Industries	Size Class of Capital (In Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
० ते २.५ लाख	54.1	73.5	56.3	58.2	37.9	26.0	30.9	48.3	34.0	25.5	44.5	0 to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	11.1	3.3	16.6	11.0	17.4	10.9	19.0	19.8	20.1	19.6	15.7	2.5 lakh to 5.0 lakh.
५.० लाख ते ७.५ लाख	4.5	1.1	7.1	5.9	6.4	12.0	12.1	9.8	10.4	12.7	7.9	5.0 lakh to 7.5 lakh.
७.५ लाख ते १०.० लाख	4.5	1.9	3.1	2.7	9.0	8.7	5.0	5.2	6.1	4.6	5.3	7.5 lakh to 10.0 lakh.
१० लाख ते १५ लाख	4.0	2.6	3.1	5.9	5.6	9.3	6.9	5.8	8.8	10.2	6.1	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख	4.4	1.5	1.0	4.2	4.1	4.5	5.9	2.6	4.3	1.6	3.6	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	5.9	6.7	1.7	7.4	11.7	10.7	10.8	3.5	7.7	12.3	7.5	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	2.9	2.6	1.9	1.3	3.0	4.4	2.9	1.7	3.0	5.0	2.9	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	4.7	6.4	5.2	3.2	3.5	8.8	4.6	2.9	4.0	5.2	4.5	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	3.9	0.4	4.0	0.2	1.4	4.7	1.9	0.4	1.6	3.3	2.0	5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्र राज्यात मंजूर केलेले व दिलेले अर्थसहाय्य

FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	वित्तीय संस्था	1980-81		1985-86		1986-87		1987-88		1988-89		Financial Institutions
		मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महा- मंडळ.	36.52	23.37	83.99	57.03	112.40	66.30	170.45	88.30	220.56	124.63	Industrial Finance Corpo- ration of India.
2	भारतीय औद्योगिक पत-गुंत- वणूक महामंडळ.	85.15	51.64	113.21	95.07	154.00	102.00	207.03	139.35	279.98	146.24	Industrial Credit and Invest- ment Corporation of India.
3	*भारतीय औद्योगिक विकास बँक	252.14	184.81	542.46	383.90	493.86	360.07	646.34	508.44	736.90	559.48	*Industrial Development Bank of India.
4	भारतीय औद्योगिक पुनर्निर्माण बँक.	0.38		14.44	6.24	23.42	12.78	26.56	14.75	15.91	16.58	Industrial Reconstruction Bank of India.
5	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ.	36.85	26.36	67.02	40.65	78.92	54.36	73.49	53.20	74.13	52.14	Maharashtra State Financial Corporation.
6	महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक विकास व गुंतवणूक महामंडळ.	58.94	36.95	73.45	57.59	91.43	69.58	89.40	69.03	79.18	57.15	State Industrial and Invest- ment Corporation of Maharashtra.
7	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	235.80	166.46	174.12	152.14	322.81	272.00	598.21	473.70	Unit Trust of India.
8	भारतीय जीवन विमा महामंडळ	16.05	12.97	54.42	19.71	110.14	88.22	67.82	61.00	89.45	64.15	Life Insurance Corporation of India.
9	भारतीय साधारण विमा महामंडळ.	17.20	27.40	30.72	14.05	72.08	35.32	26.04	46.78	49.00	41.00	General Insurance Corpora- tion of India.

*पुनर्वित्तसहाय्य व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य.

*Aggregate Financial Assistance including refinance bills financing and direct assistance.

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन

MAJOR MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA

(उत्पादनाचे आकडे हजार टनांत/Quantity in thousand tonnes)
(मूल्याचे आकडे हजार रुपयांत/Value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961 (4)	1966 (5)	1971 (6)	1976 (7)	1981 (8)	1986 (9)	1987 (10)	1988 (11)	1989* (12)	Quantity/ Value (3)	Mineral (2)
1	क्रोमाईट	(अ) उत्पादन ..	1	2	3	3	3					(i) Quantity	Chromite
		(ब) मूल्य ..	108	139	468	650	870					(ii) Value	
2	कोळसा	(अ) उत्पादन ..	856	1,226	2,085	3,490	6,630	11,884	13,727	14,059	11,687	(i) Quantity	Coal
		(ब) मूल्य ..	18,643	32,209	74,517	2,07,899	8,13,207	20,93,329	28,41,940	29,10,673	26,94,750	(ii) Value	
3	कच्चे लोखंड	(अ) उत्पादन ..	362	222	613	757	1,059	1,285	933	194	786	(i) Quantity	Iron ore
		(ब) मूल्य ..	5,099	3,707	6,933	12,224	35,975	62,126	51,281	11,989	42,971	(ii) Value	
4	चुनखडी	(अ) उत्पादन ..	55	98	363	593	751	1,961	2,544	4,456	3,377	(i) Quantity	Limestone
		(ब) मूल्य ..	230	524	3,316	8,029	17,646	65,078	84,003	1,55,583	1,20,836	(ii) Value	
5	कच्चे मॅंगनीज	(अ) उत्पादन ..	179	340	218	200	222	238	232	258	186	(i) Quantity	Manganese Ore
		(ब) मूल्य ..	20,625	28,447	14,784	31,667	51,362	1,21,109	1,07,915	1,26,423	35,537	(ii) Value	
6	केओलिन (नैमागक)	(अ) उत्पादन ..	2	5	3	4	6	11	6	4	3	(i) Quantity	Kaolin
		(ब) मूल्य ..	13	41	16	37	134	239	117	97	55	(ii) Value	(Natural)
7	बॉक्साईट	(अ) उत्पादन ..	27	9	302	294	298	413	368	535	349	(i) Quantity	Bauxite
		(ब) मूल्य ..	199	107	2,052	7,646	11,890	18,437	16,567	25,663	20,178	(ii) Value	
8	मीठ	(अ) उत्पादन ..	384	470	472	433	540	375	370	299	291	(i) Quantity	Salt
9	डॉलोमाईट	(अ) उत्पादन ..	6	7	5	7	25	26	28	23	14	(i) Quantity	Dolomite
		(ब) मूल्य ..	38	64	53	133	812	1,402	1,639	1,388	801	(ii) Value	
10	सिलिकासॅंड	(अ) उत्पादन ..	5	17	27	67	105	168	162	172	145	(i) Quantity	Silica sand
		(ब) मूल्य ..	34	132	346	1,628	2,785	5,912	5,811	6,110	6,388	(ii) Value	
11	गेरू	(अ) उत्पादन ..		1	2	1	1	3	2	2	1	(i) Quantity	Ochre
		(ब) मूल्य ..		13	18	13	24	64	57	54	31	(ii) Value	
12	कोरंडम	(अ) उत्पादन ..			@		1	1	@	@	@	(i) Quantity	Corundum
		(ब) मूल्य ..			6		688	1,202	612	623	59	(ii) Value	
13	कायनाईट	(अ) उत्पादन ..			5	16	19	10	12	17	17	(i) Quantity	Kyanite
		(ब) मूल्य ..			1,066	2,981	5,606	2,263	2,483	3,614	4,282	(ii) Value	
14	स्टेटाईट	(अ) उत्पादन ..		1	2	2	@					(i) Quantity	Steatite
		(ब) मूल्य ..		6	12	13	2					(ii) Value	
		एकूण मूल्य ..	44,998 (100)	65,406 (145)	1,03,587 (230)	2,72,920 (607)	9,41,001 (2,091)	23,71,161 (5,269)	31,26,152 (6,947)	32,36,217 (7,191)	29,25,888 (6,502)	Value	Total

* ९ महिने अस्थायी/9 Months Provisional.

@ आकडे ५०० टनांखालील आहेत./ Less than 500 tonnes.

टीप.—(१) १९८८ चे आकडे सुधारित आहेत.

(२) १९६९ चे पायाभूत वर्ष धरून कंसातील आकडे शेंकडेवारी दर्शवितात.

(३) मिठाचे मूल्य खनिजांच्या एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

आधार.—(१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मिठाकरिता).

Note.—(1) Figures for 1988 are revised.

(2) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(3) Value of salt is not included in the value of all minerals.

Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Bombay (for salt only).

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 20

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA

नाव	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1986-87	1987-88	1988-89*	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. स्थापित क्षमता (हजार किलोवॉट) —										
(i) बाष्पजन्य	443	653	1,051	1,401	2,771	4,890	4,890	5,100	5,252	I. Installed capacity (Thousand kilowatt)— Steam
(ii) तेलजन्य	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(iii) जलजन्य	282	599	844	1,175	1,317	1,339	1,452	1,534	1,544	Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू						672	672	672	672	Gas
(v) अणुशक्तीजन्य			210	210	210	190	190	190	190	Nuclear
एकूण	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	7,204	7,496	7,658	Total
II. उत्पादन (दशलक्ष किलोवॉट तास) —										
(i) बाष्पजन्य	1,835	2,416	3,391.8	6,252.2	11,415.9	20,228.8	21,778.3	25,647.2	24,331.4	II. Output (Million Kilowatt hour)— Steam
(ii) तेलजन्य	68	62	0.5	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(iii) जलजन्य	1,365	3,157	4,533.3	4,753.1	6,448.2	5,398.4	4,850.9	4,015.8	5,720.5	Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू						1,128.0	2,579.9	2,561.7	1,922.9	Gas
(v) अणुशक्तीजन्य			1,208.7	1,046.8	886.9	891.3	921.3	737.7	861.4	Nuclear
एकूण	3,268	5,635	9,134.3	12,052.1	18,750.9	27,646.6	30,130.5	32,962.4	32,836.2	Total
III. वर्षातील वापर (दशलक्ष किलोवॉट तास) —										
(i) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	260	448	732	1,049	1,779	2,975	3,334	3,821	4,148	III. Consumption (Million kilowatt hour)— Domestic light and small power.
(ii) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीज शक्ती.	198	362	547	745	949	1,410	1,525	1,726	1,851	Commercial light and small power.

(iii) उद्योगधंधाकारिता	1,632	3,271	512	3,933	8,130	11,127	11,330	12,073	12,133	Industrial power
(iv) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	20	39	74	101	159	218	231	249	252	Public lighting
(v) वाहने चालविषयासाठी	339	414	421	658	766	853	777	643	943	Traction
(iv) जलसिंचन व जलापनयन	15	90	356	803	1,723	3,671	4,059	4,459	5,286	Irrigation and dewatering.
(vii) पाणीपुरवठा ..	35	66	146	196	330	511	605			Water works
(viii) संकीर्ण ..			62	3	198	217	238	875	1,027	Miscellaneous
एकूण	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	20,979	22,325	23,848	26,260	Total

IV दरदोई विजेचा वापर—

(i) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणातील वीज-शक्ति (किलोवॅट तास)	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	20.1	21.3	23.9	25.3	IV. Per capita consumption of electricity— Commercial light and small power (in kilowatt hour)
(ii) उद्योगधंधाकारिता वीज (किलोवॅट तास)	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	158.8	161.3	166.8	174.3	Industrial power (in kilowatt hour)

N.g. = नगण्य/Negligible

*अस्थायी/Provisional

टीप.—(१) वरील आकडे सार्वजनिक वापराकरिता वीज उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांचे आहेत.
(२) आकडे सक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(३) १९८६-८७ पासूनचे आकडे महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाकडून घेतले आहेत.

Note.—(1) The above figures relate to public utilities only.
(2) Details may add up to the totals due to rounding.
(3) Figures for 1986-87 onwards are obtained from Maharashtra State Electricity Board.

आधार.—(१) सेंट्रल इलेक्ट्रिसिटी अथॉरिटी, कर्माजियल डायरेक्टोरेट, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

Source.—(1) Central Electricity Authority, Commercial Directorate, Government of India, New Delhi
(2) Maharashtra State Electricity Board, Bombay.

कारखान्याचा प्रकार	डिसेंबर १९६१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1961		डिसेंबर १९६६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1966		डिसेंबर १९७१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1971		डिसेंबर १९७६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1976		डिसेंबर १९८१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1981	
	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
एक. शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	5,097	99	5,504	108	6,341	123	8,414	157	10,238	183
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	1,781	626	2,246	715	2,701	824	2,715	874	3,132	983
एकूण—शक्तीवर चालणारे कारखाने	6,878	725	7,750	823	9,042	947	11,129	1,031	13,370	1,166
दोन. बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	1,004	21	934	18	856	15	724	11	3,154	20
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	351	41	359	38	343	36	70	6	70	6
एकूण—बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने.*	1,355	63	1,293	57	1,199	51	794	17	3,224	26
तीन. एकूण कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	6,101	120	6,438	126	7,197	138	9,138	168	13,392	203
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	2,132	667	2,605	753	3,044	860	2,785	880	3,202	989
एकूण—सर्व कारखाने	8,233	787	9,043	879	10,241	998	11,923	1,048	16,594	1,192

* १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून त्यांचा वेगळ्या अधिनियमाखाली समावेश करण्यात आला.

टीप.—(१) प्रतिवृत्त न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वरील आकड्यामध्ये अंतर्भूत आहे.

(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(३) १९८८ चे व १९८९ अर्धवर्षाचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(४) "बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने" यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तत लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार.—मुख्य निरीक्षक, कारखाने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

TABLE No. 21

ग़रखाने व त्यांतील कामगार

EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA

(रोजगाराची संख्या हजारत)
(Employment figures in thousand)

डिसेंबर १९८६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1986		डिसेंबर १९८७ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1987		जून १९८८ अखेर संपणारे वर्ष Half-Year ending June 1988		डिसेंबर १९८८ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1988		जून १९८९ अखेर संपणारे वर्ष Half-Year ending June 1989		Type of factory (1)
चालू- कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (12)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (13)	चालू- कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (14)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (15)	चालू- कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (16)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (17)	चालू- कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (18)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (19)	चालू- कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (20)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (21)	
11,364	189	11,601	192	12,294	202	12,106	199	12,656	208	1. Power operated factories—
3,043	929	3,014	912	3,063	915	3,082	896	3,044	903	(a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
14,407	1,117	14,615	1,103	15,357	1,117	15,188	1,094	15,700	1,111	Total—Power operated factories.
5,524	28	5,961	31	6,525	34	6,546	35	7,140	38	2. Non-power operated factories—
35	4	33	4	39	4	51	5	69	11	(a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
5,559	32	5,994	35	6,564	38	6,597	40	7,209	49	Total—Non-power operated factories.*
16,888	217	17,562	222	18,819	236	18,652	233	19,796	246	3. All factories—
3,078	933	3,047	916	3,102	919	3,133	901	3,113	914	(a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
19,966	1,150	20,609	1,138	21,921	1,156	21,785	1,134	22,909	1,160	Total—All factories

*Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

ote.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures relate to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(3) Figures for 1988 and half yearly 1989 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

ource.—Chief Inspector of Factories, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(अभरात/In '00)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	कामावरील कामगारांची दैनिक सरासरी Average daily number of workers employed										Industries (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1987 (8)	अर्धवार्षिक Half yearly 1988 (9)	1988 (10)	अर्धवार्षिक Half yearly 1989 (11)		
1	खाद्य वस्तू	551	554	573	770	883	1,083	1,138	1,103	1,064	Food products	
2	पेये	11	16	23	33	41	58	59	67	63	Beverages	
3	तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	340	346	325	36	41	43	42	42	37	Tobacco and tobacco products	
4	सुती कापड	3,210	2,882	2,831	2,806	2,804	2,261	2,083	2,167	2,065	Cotton textiles	
5	लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड ..	349	345	523	486	496	354	377	342	363	Wool, silk and synthetic fibre textiles	
6	कापडाच्या वस्तू	132	243	162	275	254	197	206	202	203	Textile products	
7	लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	109	111	75	62	75	149	147	152	159	Wood and wood products, furniture and fixture.	
8	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	390	451	494	511	549	509	507	518	519	Paper and paper products, printing publishing and allied industries.	
9	कातडी कातड्यांच्या आणि केसाळ कातड्यांच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून).	11	13	14	23	25	37	30	28	29	Leather, leather and fur products (except repairs).	
10	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ.	174	245	349	353	421	425	481	463	452	Rubber, plastic, petroleum and coal products.	
11	रसायने व रासायनिक पदार्थ	340	519	760	947	1,059	1,035	1,027	1,031	1,116	Chemicals and chemical products.	
12	अधातू खनिज पदार्थ	284	339	402	403	403	418	469	440	482	Non-metallic mineral products	
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू	160	242	380	529	689	656	674	692	692	Basic metal and alloys industries.	
14	धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	339	466	544	515	621	505	536	513	539	Metal products and parts (except machinery and transport equipments).	

15	यंत्रसामग्री, यंत्रक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	396	751	772	861	1,101	988	981	983	974	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).	
16	विद्युत यंत्रसामग्री व साधने, उपकरणे, पुरवठा आणि सुटे भाग.	198	366	550	570	685	695	733	716	727	Electrical machinery, apparatus, appliances supplies and parts.	
17	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	..	469	502	608	701	903	980	1,033	939	1,078	Transport equipments and parts.
18	उत्पादन करणारे इतर उद्योग	..	157	186	180	169	209	163	168	177	183	Other manufacturing industries.
19	इतर	..	256	315	412	431	663	825	864	770	859	Others.
एकूण		..	7,874	8,793	9,977	10,481	11,921	11,380	11,557	11,345	11,604	Total

- टीप.— (१) आकडे शंभरामध्ये दिलेले असल्यामुळे त्यांची बेरीज जमेलच असे नाही.
 (२) १९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
 (३) एकूण कारखाने आणि रोजगाराची जिल्हावार माहिती ' सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य ' या प्रकाशनात देण्यात आलेली आहे.
 (४) १९८८ व अर्धवार्षिक १९८९ चे आकडे अस्थायी आहेत.

बाधार.— मुख्य निरीक्षक, कारखाने, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

- Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.
 (2) Bidi factories are covered under separate Act, from 1974.
 (3) Districtwise data on number of factories and employment are given in the Statistical Abstract of Maharashtra State.
 (4) Figures for 1988 and Half yearly 1989 are provisional.

Source.—Chief Inspector of Factories, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 23

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद*
INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA*

बाब	1961	1966	1971	1976	1981	1985	1986	1987	1988	1989	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1 कापड गिरण्या—											<i>Textile—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	34	89	156	72	66	29	28	14	16	9	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	172	3,069	3,197	955	564	128	108	32	134	57	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	356	22,280	9,702	1,917	47,356	13,295	5,920	4,445	10,459	2,131	(c) No. of mandays lost (00).
2 अभियांत्रिकी कारखाने--											<i>Engineering—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	57	230	211	143	119	73	65	54	71	37	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	122	485	469	276	412	194	140	123	171	80	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	23,460	10,927	12,944	21,315	12,916	(c) No. of mandays lost (00).
3 संकीर्ण--											<i>Miscellaneous—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	183	462	323	122	451	168	207	188	129	147	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	541	1,590	841	287	1,031	693	584	491	340	344	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	4,329	9,799	5,182	546	31,489	48,221	36,131	45,577	33,057	21,650	(c) No. of mandays lost (00).
4 एकूण--											<i>Total—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	274	781	690	337	636	270	300	256	216	193	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	834	5,144	4,507	1,519	2,007	1,015	831	646	645	481	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	84,975	52,978	62,966	64,831	36,697	(c) No. of mandays lost (00).

टीप.-- (१) १९८७ व १९८८ चे आकडे सुधारित असून १९८९ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(२) बाब क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे संक्षिप्ततः दिल्यामुळे प्रत्यक्ष बेरजेची जुळणार नाहीत.
(३). *राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील

आधार.-- कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—(1) The figures for 1987, 1988 are revised and 1989 are provisional.
(2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals due to rounding.
(3) *Under State Industrial Relations Machinery.
Source.—Commissioner of Labour Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी

EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS RELATING TO MAHARASHTRA

(हजारत/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या अर्जदारांची एकूण संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिक्त्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागांच्या संख्येमागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per 1,000 vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना- अखेरीस पटावर असलेल्या अर्जदारांची संख्या Number on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1960-61	278	29	62	476	162
1965-66	381	60	102	485	267
1970-71	415	40	87	458	361
1975-76	456	35	83	416	795
1980-81	608	40	86	469	1,268
1983-84	666	39	89	439	1,962
1984-85	669	46	95	487	2,044
1985-86	639	40	80	502	2,546
1986-87	517	33	63	527	2,870
1987-88	546	35	61	575	2,600
1988-89	599	24	52	461	2,742
एप्रिल/April 1989	40	2	6	327	2,760
मे/May 1989	29	2	5	410	2,764
जून/June 1989	52	2	8	291	2,784
जुलै/July 1989	100	2	6	367	2,858
ऑगस्ट/August 1989	67	2	11	168	2,903
सप्टेंबर/September 1989	58	2	7	232	2,925
ऑक्टोबर/October 1989	34	2	4	543	2,930
नोव्हेंबर/November 1989	30	3	4	690	2,929
डिसेंबर/December 1989	50	3	5	535	2,938

टीप—(१) वरील आकड्यांत 'डीकेज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाइल)' यांच्या आकड्यांचा समावेश नाही.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)'.

(२) स्तंभ ३ व ४ मधील आकडे पूर्णांकात दिल्याने स्तंभ ५ मधील आकड्यांत फरक आढळतो.

(2) Figures in column 5 may not tally due to rounding of figures under column numbers 3 and 4.

(३) जिल्हावार आकडेवारी 'सांख्यिकी गोष्टवारा, महाराष्ट्र राज्य' या प्रकाशनातील तक्ता क्रमांक १०.४ मध्ये उपलब्ध आहे.

(3) Districtwise data are available in table number 10.4 of 'Statistical Abstract of Maharashtra State'.

आधार.—सेवायोजन संचालक, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Director of Employment, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च
**CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER
 THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE**

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1987-88		1988-89		1989-90		Category of work
	माच १९८८ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1988	सन १९८७- ८८ मधील खर्च Expenditure incurred during 1987-88	माच १९८९ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1989	सन १९८८- ८९ मधील खर्च Expenditure incurred during 1988-89	सप्टेंबर १९८९ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of September 1989	सन १९८९-९० मधील सप्टेंबर १९८९ पर्यंतचा खर्च Expenditure incurred during 1989-90 up to September 1989	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1 जलसिंचन ..	1,735	5,169.00	735	4,942.75	825	2,169.68	Irrigation
2 मृदसंधारण व जमीन सुधारणा ..	5,223	4,242.00	4,742	3,834.20	3,456	2,362.58	Soil conservation and land development.
3 जंगल काम ..	3,411	1,833.00	4,939	2,686.80	252	2,204.22	Forest works
4 रस्तेविषयक कामे ..	2,119	6,588.00	2,175	5,142.91	1,187	2,089.97	Road works
5 इतर कामे	665	8,760.00	1,403	511.96	228	131.57	Other works
6 इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन इत्यादि).	..	..	..	..	..	8,304.86	Other (Expenditure under staff, machinery, land acquisition etc.)
एकूण ..	15,063	26,592.00	14,694	25,423.48	8,948	8,958.02	Total

आधार.—नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई BOMBAY		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE	
	आधारभूत वर्ष Base Year 1960=100		आधारभूत वर्ष Base Year 1960=100		आधारभूत वर्ष Base Year 1960=100		आधारभूत वर्ष Base Year 1961=100	
	अन्न गट Food (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	अन्न गट Food (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	अन्न गट Food (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	अन्न गट Food (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)
@भार/Weight	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.60	100.00
1966-67	155	147	162	150	161	148	151	141
1971-72	204	190	214	198	210	192	189	176
1976-77	320	298	328	308	327	295	314	287
1981-82	508	460	544	499	505	469	490	432
1985-86	714	654	698	647	671	632	662	601
1986-87	799	717	756	697	708	673	717	639
1987-88	886	791	802	747	763	726	778	686
1988-89	975	866	894	829	858	825	838	739
1989-90*	186	178	180	179	171	177	189	177
@डिसेंबर/December 1988	179	169	176	171	169	168	176	165
@जानेवारी/January 1989	179	170	177	174	165	171	176	167
@फेब्रुवारी/February 1989	179	170	175	172	161	169	177	168
@मार्च/March 1989	178	171	171	171	160	169	177	169
@एप्रिल/April 1989	180	172	173	171	162	170	181	171
@मे/May 1989	182	174	177	174	168	174	186	174
@जून/June 1989	186	176	175	175	169	175	184	174
@जुलै/July 1989	183	176	176	178	169	176	185	175
@ऑगस्ट/August 1989	192	181	184	182	176	180	193	179
@सप्टेंबर/September 1989	190	181	186	184	177	181	194	181
@ऑक्टोबर/October 1989	188	180	185	184	177	181	194	181
@नोव्हेंबर/November 1989	189	180	183	183	173	180	194	181
@डिसेंबर/December 1989	187	181	177	181	167	179	188	180
@गुणक/Linking Factor	5.44	5.12	5.37	5.03	5.24	4.99	4.86	4.53

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
Source.—Commissioner of Labour, Maharashtra State, Bombay.

@आधारभूत वर्ष १९८२ = १००
Base Year 1982=100

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26—contd.

वर्ष/महिना Year/Month (1)	**नाशिक NASHIK		**अकोला AKOLA		**कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD	
	आधारभूत वर्ष Base Year 1982=100		आधारभूत वर्ष Base Year 1982=100		आधारभूत वर्ष Base Year 1982=100		आधारभूत वर्ष Base Year 1961=100		आधारभूत वर्ष Base Year 1961=100		आधारभूत वर्ष Base Year 1961=100	
	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	
@भार/Weight	52.9	100.00	62.30	100.00	55.64	100.00	55.98	100.00	6026	100.00	53.65	100.00
1966-67	*	*	*	*	*	*	184	162	179	160	172	156
1971-72	*	*	*	*	*	*	203	188	210	198	201	190
1976-77	*	*	*	*	*	*	319	296	345	315	335	308
1981-82	*	*	*	*	*	*	530	472	579	523	548	496
1985-86	*	*	*	*	*	*	668	615	710	662	542	672
1986-87	*	*	*	*	*	*	718	667	749	707	830	743
1987-88	*	*	*	*	*	*	777	715	798	754	891	787
1988-89	*	*	*	*	*	*	865	777	934	851	1,010	872
1989-90*	179	180										
@डिसेंबर/December 1988	171	168	*	*	*	*	940	823	1,014	900	1,105	931
@जानेवारी/January 1989	173	171	*	*	*	*	936	820	1,043	918	1,069	905
@फेब्रुवारी/February 1989	172	171	*	*	*	*	902	803	1,009	898	1,074	912
@मार्च/March 1989	168	170	*	*	*	*	847	769	952	869	1,058	903
@एप्रिल/April 1989	167	171	*	*	*	*	857	775	942	889	1,061	907
@मे/May 1989	175	176	170	171	187	183	173	168	180	186	189	177
@जून/June 1989	178	178	173	173	189	184	175	170	182	187	190	177
@जुलै/July 1989	180	180	176	177	191	185	177	172	181	188	191	178
@ऑगस्ट/August 1989	185	183	183	182	194	187	181	174	186	192	195	180
@सप्टेंबर/September 1989	185	185	188	186	194	188	186	178	186	191	200	184
@ऑक्टोबर/October 1989	182	183	184	183	190	187	188	180	185	189	195	183
@नोव्हेंबर/November 1989	181	183	178	181	186	184	183	177	178	186	198	184
@डिसेंबर/December 1989	178	182	173	180	182	183	178	176	174	185	196	185
@गुणक/Linking Factor	..	..	..	..	..	..	4.78	5.12	5.01	5.50	5.18	5.63

** ह्या केंद्रांचा नव्याने समावेश करण्यात आला आहे.
 ** These centres are newly included.
 * ९ महिन्यांची सरासरी.
 * Average of 9 months.

@@ १९८२ ची मालिका १९६० च्या मालिकेत रूपांतरित करण्याकरता गुणक
 @@ The linking factor to change the 1982 series index to 1960 series index.
 टीप.—जळगाव नांदेड, औरंगाबाद, अकोला व कोल्हापूर केंद्रांचे निर्देशांक मे १९८९ पासून
 १९८२=१०० हे वर्ष आधारभूत घरून प्रसारित करण्यात आले आहेत.
 Note.—Index Number for Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Akola and Kolhapur
 released from May 1989 with base year 1982=100.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष १९८४-८५=१००) / (Base year : 1984-85=100 from 1988-89)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई Bombay (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1988-89 ..	130	136	132	133	133	136
1989-90 * ..	138	146	143	143	140	144
डिसेंबर/December 1988 ..	130	140	133	136	137	137
जानेवारी/January 1989 ..	131	142	135	136	136	138
फेब्रुवारी/February 1989 ..	131	141	134	135	134	138
मार्च/March 1989 ..	132	140	135	135	131	138
एप्रिल/April 1989 ..	133	139	137	137	132	139
मे/May 1989 ..	135	140	139	140	137	140
जून/June 1989 ..	136	142	139	141	137	142
जुलै/July 1989 ..	138	144	143	143	139	144
ऑगस्ट/August 1989 ..	140	147	144	145	142	146
सप्टेंबर/September 1989 ..	140	149	146	146	143	147
ऑक्टोबर/October 1989 ..	141	150	147	147	144	148
नोव्हेंबर/November 1989 ..	141	150	146	146	143	147
डिसेंबर/December 1989 ..	141	149	145	146	141	146

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi,
आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, नवी दिल्ली.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA AND ALL-INDIA

(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१=१००) (Base : Agricultural year 1960-61=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत//All India	
	अन्न गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (3)	अन्न गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (5)
भार/Weight ..	76.07	100.00	78.12	100.00
1961-62 ..	97	98	N.A.	N.A.
1966-67 ..	190	173	198	181
1971-72 ..	223	204	211	196
1976-77 ..	338	309	313	293
1981-82 ..	515	462	488	444
1984-85 ..	567	517	566	521
1985-86 ..	579	534	591	546
1986-87 ..	622	571	618	572
1987-88 ..	682	622	681	629
1988-89 ..	748	681	774	708
1989-90* ..	837	759	817	750
डिसेंबर/December 1988 ..	839	750	815	741
जानेवारी/January 1989 ..	833	747	811	739
फेब्रुवारी/February 1989 ..	790	715	794	726
मार्च/March 1989 ..	784	713	795	729
एप्रिल/April 1989 ..	778	709	783	721
मे/May 1989 ..	817	741	791	727
जून/June 1989 ..	827	750	802	736
जुलै/July 1989 ..	843	763	814	746
ऑगस्ट/August 1989 ..	847	766	826	756
सप्टेंबर/September 1989 ..	871	785	845	772
ऑक्टोबर/October 1989 ..	873	788	849	777
नोव्हेंबर/November 1989 ..	845	769	826	760
डिसेंबर/December 1989 ..	833	759	816	753

आधार.—लेबर ब्यूरो, सिमला.

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

Source.—Labour Bureau, Simla

तबता क्रमांक/TABLE No. 29

अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक
ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१००/Base year :1981-82=100)

वर्ष Year	मूलभूत वस्तु Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित पक्का माल Manufactured products	सर्व वस्तु All commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
भार/Weight	(32.295)	(10.663)	(57.042)	(1,00.00)
1982-83 ..	106.7	106.5	103.5	104.9
1983-84 ..	118.2	112.5	109.8	112.8
1984-85 ..	125.5	117.3	117.5	120.1
1985-86 ..	125.7	129.8	124.4	125.4
1986-87 ..	137.1	138.6	129.2	132.7
1987-88 ..	152.6	143.3	138.5	143.6
1988-89(P) ..	160.1	151.2	151.6	154.3
1989-90*(p) ..	163.2	156.0	166.5	164.4

(P)अस्थायी/Provisional.

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

आधार.—आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तबता क्रमांक/TABLE No. 30

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
ALL-INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९६०=१००/Base year :1960=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	पान-सुपारी, मादक पदार्थ व तंबाखू Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	घरभाडे Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसंघारण निर्देशांक General Index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1961-62 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1966-67 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1971-72 ..	205	184	182	135	184	172	192
1976-77 ..	317	298	327	174	322	264	301
1981-82 ..	476	444	557	227	407	382	451
1985-86 ..	638	672	860	339	626	546	620
1986-87 ..	700	749	915	367	657	585	674
1987-88 ..	767	821	964	412	689	645	736
1988-89 ..	839	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	802
1989-90@ ..	177	214	169	169	140	168	172
डिसेंबर/December 1988@	173	193	163	159	137	160	166
जानेवारी/January 1989@	170	195	164	165	128	161	165
फेब्रुवारी/February 1989@	170	197	165	165	129	162	165
मार्च/March 1989@	169	202	166	165	134	163	166
एप्रिल/April 1989@	170	206	167	165	135	164	167
मे/May 1989@ ..	173	208	167	165	137	165	169
जून/June 1989@ ..	175	209	168	165	139	166	170
जुलै/July 1989@ ..	176	210	169	171	140	167	172
ऑगस्ट/August 1989@ ..	179	213	170	171	142	168	174
सप्टेंबर/September 1989@	182	218	171	171	143	169	176
ऑक्टोबर/October 1989@	182	221	171	171	143	170	176
नोव्हेंबर/November 1989@	181	224	172	171	145	171	176
डिसेंबर/December 1989@	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	175

@पायाभूत वर्ष १९८२=१००/Base Year 1982=100

*८ महिन्यांची सरासरी/Average for—8 months

आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला, भारत सरकार.

१९८२ ची मालिका व १९६० ची मालिका जोडणारा सर्वसंघारण निर्देशांकासाठी गुणक ४.९३ व अन्नगटासाठी गुणक ४.९८/The linking factor to change the general index of 1982 series to 1960 series is 4.93 & for food group 4.98.

Source.—Labour Bureau, Simla, Government of India

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

महाराष्ट्रातील रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू

QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA

(लाख टनांत/In lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावांच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २ + रकाना ३) Total (Col.2 + Col.3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५ + रकाना ६) Total (Col.5 + Col.6)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1972	2.11	3.19	5.30	1.11	5.88	6.99	N.A.
1977	2.89	1.25	4.14	2.68	2.19	4.87	28,039
1982	2.68	3.82	6.50	1.98	3.06	5.03	30,907
1983	2.24	1.67	3.91	2.19	3.50	5.69	31,690
1984	1.89	1.00	2.89	1.29	1.88	3.17	32,279
1985	1.75	1.46	3.21	1.32	1.66	2.98	33,005
1986	2.32	2.99	5.31	1.79	4.91	6.70	33,456
1987	2.63	4.45	7.08	2.13	8.54	10.67	33,830
1988	2.55	4.85	7.40	3.20	8.08	11.28	34,392
1989(P)	2.58†	3.80†	6.38	3.42	7.64	11.06	34,596

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available. * मार्च अखेर/End of March † डिसेंबर अखेर/End of December

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये

ACTUAL RECEIPTS OF FOODGRAINS FROM GOVERNMENT OF INDIA
AND OTHER STATES TO MAHARASHTRA STATE

(हजार टनांत/In '000 tonnes)

वर्ष Year	भारत सरकारकडून From Government of India				इतर राज्यांकडून From other States				एकूण (स्तंभ ५ + स्तंभ ९) Total (Col.5 + 9)
	तांदूळ Rice	गहू† Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	तांदूळ Rice	गहू Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1974	186	1,003	393	1,582	18	44	51	113	1,695
1979	218	722	..	940					940
1983	300	979	..	1,279					1,279
1984	299	724	..	1,023					1,023
1985	390	720	..	1,110					1,110
1986	640	740	..	1,380					1,380
1987	720	1,080	..	1,800					1,800
1988	750	1,045	..	1,795					1,795
1989(p)	675	1,251	..	1,926					1,926

(P)=अस्थायी/Provisional. † गहूचा कोटा, गिरण्यांना पुरवण्यात आलेला कोटा घरून आहे./Wheat quota is inclusive of quota of R.F. Mills.

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली
PROCUREMENT OF LEVY IN MAHARASHTRA

(हजार टनांत/In thousand tonnes)

वर्ष/Year	भात/तांदूळ Paddy/Rice	गहू Wheat	ज्वारी Jowar	बाजरी Bajri	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1965-66	116		235		351
1970-71	351		69		420
1975-76*	74	55	229	17	375
1980-81 †	80		53		133
1983-84 †			9		9
1984-85 †	2		175		177
1985-86 †	2		88		90
1986-87†			8		8
1987-88			173		173
1988-89					
1989-90(P)(Upto 31-1-1990)			112		112

(P) अस्थायी/Provisional.

* आकडे लेव्ही व ऐच्छिक विक्रीचे आहेत/Figures are of levy and voluntary sales.

† वसुलीचे आकडे "आधार किंमत उपाययोजने" खालील आहेत/Procurement is according to "support price operations."

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

RC 4607-19a

संस्थांचा प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1986-87	1987-88	1988-89*	1989-90@	Type of Institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1. प्राथमिक--											Primary—
(i) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	54,406	54,866	55,533	55,568	56,061	Institutions
(ii) विद्यार्थी (हजारांत)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,418	9,579	9,771	9,960	10,115	Enrolment('000)
(iii) शिक्षक (हजारांत)	113	153	185	221	222	245	251	254	258	263	Teachers ('000)
(iv) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	34	32	38	38	38	38	39	38	No of students per teacher.
2. दुय्यम—											Secondary—
(i) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	8,177	8,417	8,830	8,864	9,480	Institutions
(ii) विद्यार्थी (हजारांत)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,585	4,872	5,094	5,101	5,224	Enrolment('000)
(iii) शिक्षक (हजारांत)	35	57	77	96	114	146	155	162	168	175	Teachers('000)
(iv) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	25	25	29	31	31	31	31	30	No. of students per teacher.
3. उच्च (सर्व प्रकारचे)--											Higher (all types)—
(i) संस्था	211	361	547	701	739	964	985	993	1,002	1,066	Institutions
(ii) विद्यार्थी (हजारांत)	110	189	328	474	589	864	920	990	1,016	1,077	Enrolment('000)

* अस्थायी/provisional.

@प्राथमिक अंदाज/Preliminary Estimates.

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.

Note.— Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State."

आधार.—शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.— Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE THROUGH INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि सार्वजनिक सहाय्यित)
(Public and Public aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dispensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and clinics (No.)	संस्थांतील खाटांची (संख्या) No. of beds in Institutions	दर लाख लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per lakh of population	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	..	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	..	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	..	530	1,776	454	400	90	71,385	117
4	1984	..	643	1,873	1,539	118*	90	92,689	148
5	1985	..	650	1,722	1,539	81*	90	96,365	178
6	1986	..	769†	1,782	1,539	81*	90	99,294	183
7	1987	..	768**	1,799	1,539	81*	90	1,00,363	182
8	1988	..	768@	1,799	1,539	81*	1,977†	1,00,278	140@

@ अस्थायी/Provisional

† सुधारित/Revised

* प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणी वाढ झाल्यामुळे संख्या कमी झाली.

* Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centres.

** पोलीस रुग्णालयांचे रूपांतर दवाखान्यात केल्यामुळे संख्या कमी झाली आहे.

** Reduction in number due to conversion of Police hospitals into dispensaries.

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" ह्या प्रकाशनामध्ये आहे.

Note.—Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State".

आधार.—आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 36

बाब	जुलै १९७७ ते जून १९७८/July 1977 to June 1978						जानेवारी १९८३		
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		
	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1. तृणधान्ये ..	..	18.40	30.17	17.03	15.10	17.97	23.30	28.89	24.85
2. कडधान्ये ..	..	3.18	5.21	4.62	4.10	3.63	4.71	5.72	4.92
3. दूध व दुधाचे पदार्थ	..	3.47	5.69	9.93	8.81	5.49	7.12	6.33	5.44
4. इतर अन्न पदार्थ	..	15.78	25.89	35.92	31.86	22.06	28.59	30.56	26.29
एकूण—अन्न पदार्थ	..	40.83	66.96	67.50	59.87	49.15	63.72	71.50	61.50
5. कापड ..	..	5.30	8.69	7.28	6.46	5.92	7.68	10.69	9.19
6. इंधन व दिवाबत्ती	..	4.52	7.41	7.13	6.32	5.33	6.91	9.25	7.96
7. इतर अन्नोत्तर पदार्थ	..	10.33	16.94	30.84	27.35	16.73	21.69	24.82	21.35
एकूण—अन्नोत्तर पदार्थ	..	20.15	33.04	45.25	40.13	27.98	36.28	44.76	38.50
एकूण	..	60.98	100.00	112.75	100.00	77.13	100.00	116.26	100.00

टीप.—(१) द. मा. ख. म्हणजे दरडोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत. स्तंभ १४ ते १९ मधील आकडे ४५ व्या फेरीतील पहिल्या दोन उपफेरीच्या शीघ्र तक्तीकरणावर आधारित असून अस्थायी आहेत.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 36

बार्षिक वार्षिक दरदोई मासिक खर्च

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

ते डिसेंबर १९८३/January 1983 to December 1983					जुलै १९८९ ते डिसेंबर १९८९/July 1989 to December 1989					Item (1)
नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		
द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	
(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	
29.41	13.98	29.06	19.80	44.66	22.56	39.80	11.67	43.07	17.59	.. Cereals
7.79	3.70	6.39	4.35	11.47	5.79	12.57	3.68	11.83	4.83	.. Pulses
18.18	8.64	10.17	6.93	13.45	6.79	32.01	9.38	19.53	7.98	.. Milk and milk products.
65.60	31.18	41.91	28.56	65.57	33.13	112.72	33.05	81.02	33.08	.. Other food items
120.98	57.50	87.53	59.64	135.15	68.27	197.10	57.78	155.45	63.48	.. Total—Food items
14.98	7.12	12.08	8.23	16.04	8.10	21.22	6.22	17.74	7.24	.. Clothing
13.43	6.38	10.61	7.23	10.12	5.12	19.42	5.69	13.16	5.37	.. Fuel and light
61.03	29.00	36.55	24.90	36.65	18.51	103.40	30.31	58.52	23.91	.. Other non-food items.
89.44	42.50	59.24	40.36	62.81	31.73	144.03	42.22	89.42	36.52	.. Total—Non-food items.
210.42	100.00	146.77	100.00	197.96	100.00	341.13	100.00	244.87	100.00	.. Total

Note.—(1) P.C.E. means *per capita* expenditure in Rs.

(2) The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey. Figures in Cols. 14 to 19 are based on quick tabulation of first two sub-rounds of 45th round and are provisional.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

वरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE CLASSES

वरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure classes in Rs. (1)	जुलै १९७७ ते जून १९७८ July 1977 to June 1978			जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३ January 1983 to December 1983			जुलै १९८९ ते डिसेंबर १९८९ July 1989 to December 1989		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
0—30	6.81	1.75	5.23	0.15	0.11	0.13	0.00	0.00	0.00
30—40	17.64	5.32	13.80	0.83	0.25	0.62	0.00	0.00	0.00
40—60	38.38	18.41	32.15	10.94	2.54	8.18	0.00	0.00	0.00
60—70	12.03	9.46	11.23	9.25	2.62	7.20	0.48	0.00	0.33
70—100	16.12	23.13	18.30	31.81	12.13	25.40	3.47	0.74	2.58
100—150	6.65	21.17	11.18	29.10	24.59	27.64	32.11	13.43	25.99
150—200	1.43	9.66	4.00	10.14	18.83	12.96	26.10	13.12	21.85
200—300	0.71	7.57	2.85	5.31	21.67	10.73	24.18	28.91	25.73
300 किंवा त्याहून अधिक/and above	0.23	3.53	1.26	2.47	17.26	7.14	13.66	43.80	23.53
एकूण All Classes	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

टीप.—वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत. स्तंभ ८, ९, १० मधील आकडे ४५ व्या फेरीतील पहिल्या दोन उपफेरीच्या शीघ्र तक्तीकरणावर आधारित असून अस्थायी आहेत.

Note.—The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey. Figures in Cols. 8,9,10 are based on quick tabulation of first two sub-rounds of 45th round and are provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटांनुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवीचे व कर्जाचे वर्गीकरण
DISTRIBUTION OF DEPOSITS AND ADVANCES OF SCHEDULED COMMERCIAL BANKS
ACCORDING TO POPULATION GROUPS IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

जून महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारी संपणाऱ्या वर्षाची स्थिती Position as on last Friday of June of the year	ग्रामीण Rural		निमशहरी Semi-Urban		महा-नागरी Urban Metropolitan		एकूण ठेवी Total deposits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दिलेली एकूण कर्ज Total advances	दिलेली दरडोई कर्ज (रुपये) Per capita advances (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या Total No. of banking offices (No.)	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	दर १,००० चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per '000' sq. km. of area
	ठेवी Deposits	कर्ज Advances	ठेवी Deposits	कर्ज Advances	ठेवी Deposits	कर्ज Advances							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	290	1,291.20‡	256	1,471	2.9	4.8
1976	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	582	2,587.04	464	2,381	4.3	7.7
1981	308.71	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	1,204	5,930.72	940	3,627	5.8	11.7
1984	563.15	431.43	1,062.65	617.84	10,050.66	10,162.14	11,676.45	1,772	11,211.41	1,702	4,376	6.6	14.2
1985	626.60	493.30	1,220.16	716.38	12,439.27	11,763.03	14,286.03	2,084	12,972.71	1,893	4,786	7.0	15.6
1986	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	2,498	15,125.30	2,159	4,901	7.0	15.9
1987	903.63	723.50	1,384.15	767.65	17,322.46	13,994.24	19,610.25	2,738	15,485.38	2,162	4,951	6.9	16.1
1988	1,060.99	851.42	1,668.64	933.75	20,086.11	14,813.00	22,815.74	3,185	16,598.19	2,317	5,094	7.1	16.6
1989	1,213.45	10,54.58	1,822.04	1,113.40	23,996.30	19,486.75	27,031.78	3,718	21,654.74	2,978	5,337	7.3	17.3

‡ आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत/ ‡ Data relate to the second Friday of June 1971.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not Available.

आधार.—(१) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया यांनी प्रकाशित केलेले, सारांशात्मक सांख्यिकी दर्शविणारे प्रकाशन.
आणि

(२) बँक कार्यालयांची निर्देशिका.

Source.—(1) Banking Statistics, Basic Statistical Returns, Summary Results.
and

(2) Directory of Bank offices published by the Reserve Bank of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 39

महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी
ROAD LENGTH ACCORDING TO DIFFERENT CLASSES IN MAHARASHTRA STATE

(किलोमीटरमध्ये/In kilometres)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्राम रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	दर शंभर चौ. किलोमीटरक्षेत्रा- माये रस्त्यांची लांबी (कि.मी.) Road length per 100 sq.km. of area (km.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1965-66	..	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788	16.9
2	1970-71	..	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364	21.2
3	1975-76	..	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757	28.9
4	1980-81	..	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131	45.8
5	1983-84	..	2,939	19,060	25,977	27,621	71,375	1,46,972	48.1
6	1984-85	..	2,939	19,068	26,367	28,234	75,063	1,51,671	49.3
7	1985-86	..	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671	49.9
8	1986-87	..	2,940	19,539	26,838	29,567	84,224	1,63,108	53.0
9	1987-88	..	2,955	30,548	37,224	36,403	59,286*	1,66,416	54.1
10	1988-89 (P)	..	2,916@	30,761	37,798	37,351	61,095	1,69,921	55.2

(P)=अस्थायी/Provisional

* वर्गीकरणामुळे झालेली घट./Decline due to reclassification.

टीप.--(१) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.

Note.--(1) Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State".

(२) ग्रामीण रस्त्यामध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

(2) Village roads also include "unclassified" roads.

(३) १९८१ पासून १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी "१९६१-८१ रस्ते विकास योजने" प्रमाणे केली आहे.

(3) The classification of road length for 1981 to 1987 is according to "Road Development Plan, 1961-81".

(४) @ पूर्व व पश्चिम द्रुत महामार्ग पूर्वी राष्ट्रीय महामार्गात गणले गेले असल्यामुळे लांबी कमी झाली आहे.

(4) The Eastern and Western Express highways were included in National Highways previously hence there is decline in road length.

(५) १९८७-८८ पासूनचे आकडे "१९८१-२००१ रस्ते विकास योजने" प्रमाणे आधारित असून त्यामध्ये खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जावृत्ती झाली आहे. म्हणून वरील रकाना ७ मध्ये ग्रामीण रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(5) The classification of road length for 1987-88 onwards is according to "Road Development Plan 1981-2001". Hence in column number 7 there is reduction in length in respect of village roads due to upgradation of lower category road to upper category.

आधार.--सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.--Public Works Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने

NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA

अनुक्रमांक Sr.No.	वाहनांचा प्रकार (2)	1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1988 (9)	1989 (10)	1990 (11)	Class of vehicles (2)
1	मोटार मायकली, स्कूटर व मोपेड.	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	12,08,987	13,81,183	15,42,597	Motorcycles, Scooters & Moped.
2	मोटार गाड्या	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	3,62,837	3,82,066	4,04,240	Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स	6,086	8,802	17,806	22,657	31,302	39,838	41,028	41,578	42,248	Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा	379	922	3,049	9,906	29,474	76,018	95,056	1,02,978	1,16,119	Auto-rickshaws
5	स्टेज करॅजेस—										Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	3,345	5,136	9,526	9,665	13,789	16,515	16,515	16,515	16,515	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या.	790	548	624	49						(ii) Petrol engaged
6	कॉन्ट्रॅक्ट करॅजेस					1,498	2,732	3,119	3,317	3,553	Contract carriages
7	मालमोटारी—										Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने—										A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	1,302	5,053	10,878	19,216	23,719	29,427	31,555	32,234	32,922	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	4,641	6,181	9,354	7,107	7,755	6,905	6,713	6,713	6,713	(ii) Petrol engaged
	(ब) सार्वजनिक वाहने—										B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	6,486	14,064	24,109	40,744	63,360	1,06,482	1,22,127	1,27,898	1,37,223	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	10,691	12,087	12,437	9,654	10,250	7,676	7,061	7,061	7,061	(ii) Petrol engaged
8	रुग्णवाहिका	119	278	441	643	925	1,504	1,857	2,028	2,144	Ambulances
9	शाळेच्या बसेस	269	359	491	504	594	795	872	923	980	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	177	370	810	1,478	2,171	3,278	3,637	3,830	4,234	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रेलर)	1,554	4,021	7,075	11,298	23,173	40,159	45,998	49,568	55,073	Trailors
12	ट्रॅक्टरस	899	3,543	7,821	12,019	24,079	40,452	46,231	49,874	55,362	Tractors
13	इतर	285	539	810	1,636	1,319	3,193	1,873	3,499	3,631	Others
	एकूण	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	19,95,466	22,11,265	24,30,615	Total
दर	लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या.	253	355	618	890	1,309	2,193	2,726	3,067	3,323	Motor vehicles per lakh of population
दर	लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या.	0.3	0.7	0.9	1.2	1.5	2.1	2.5	2.8	2.9	Ambulances per lakh of population.

टीप.—वरील आकडे दर वर्षाच्या १ जानेवारीचे आहेत.
आधार.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—Figures are as on 1st January of each year.
Source.—Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल)
CO-OPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA (Societies, Members and Working Capital)

संस्थांचे प्रकार (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81† (6)	1985-86† (7)	1986-87† (8)	1987-88† (9)	1988-89† (10)	Type (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या—										
<i>Number of societies—</i>										
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	39	29	29	30	31	34	35	34	34	Agricultural and non-agricultural-credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,426	20,130	18,577	18,458	18,454	18,344	18,509	Agricultural credit.*
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	7,112	7,650	8,435	9,485	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	655	699	782	827	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	21,148	22,479	23,833	25,002	Productive enterprises.
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	31,883	34,143	36,148	38,650	Others.
II सभासदांची संख्या (हजारांमध्ये)—										
<i>Number of members ('000)—</i>										
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	76	67	70	951	1,014	1,065	1,199	1,252	1,300	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	6,327	6,582	6,898	7,025	Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	6,169	6,564	7,158	7,610	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	624	672	690	720	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	323	622	959	1,396	2,124	3,037	3,048	2,813	2,950	Productive enterprises.
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	2,919	3,065	3,288	3,395	Others.
III खेळते भांडवल (लाख रुपये)—										
<i>Working capital (in lakh Rs).—</i>										
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था.	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,99,218	4,60,851	5,45,774	5,83,450	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	89,328	1,12,202	1,28,689	1,39,050	Agricultural credit.
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	3,15,985	3,93,097	4,87,364	5,60,500	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	26,149	28,052	28,740	29,500	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,74,142	2,01,312	2,32,777	2,56,500	Productive enterprises.
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	79,915	86,500	93,028	1,01,000	Others.

*यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू-सुधार संस्था आणि धान्य बँका यांचा १९७१-७२ पर्यंत समावेश आहे.

Includes primary agricultural credit societies, primary and development banks and grain banks upto 1971-72.

†प्राथमिक भू-सुधार संस्था राज्य भू-सुधार संस्थांमध्ये १९७२-७३ पासून समाविष्ट झाल्या आहेत.

Primary Land Development Banks were amalgamated with State Land Development bank, w.e. f. 1972-73.

टीप.—(१) १९८७-८८ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८८-८९ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—(1) The figures for 1987-88 are revised and those for 1988-89 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State".

आधार—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल)
CO-OPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA (Advances, Outstanding Loans and Turnover)

संस्थांचे प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1986-87	1987-88	1988-89	Type
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—										<i>Advances (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	17,538	43,221	75,103	1,90,954	3,20,048	5,82,323	6,54,296	8,09,480	11,03,000	Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	41,892	53,712	62,767	71,505	Agricultural credit
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	3,47,448	3,94,713	5,06,568	5,82,500	Non-agricultural credit
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	585	768	753	850	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	71	249	328	459	1,208	1,077	1,516	1,002	1,200	Productive enterprises.
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	5,289	7,282	9,328	10,500	Others.
II. येणे कर्ज (लाख रुपये)—										<i>Outstanding loans (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,47,693	2,78,067	3,23,652	3,75,4,000	Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	64,417	82,019	95,536	11,2515	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,85,402	2,26,161	2,85,077	3,60,500	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	489	557	813	910	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	57	382	607	1,423	3,033	4,376	5,179	4,700	5,200	Productive enterprises.
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	10,870	11,321	14,529	15,500	Others.
III उलाढाल तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—										<i>Turnover value of produced goods sold (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Agricultural and non-agricultural credit-apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	19,458	21,766	43,478	44,790	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,793	2,613	2,429	2,600	Non-agricultural credit
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,22,259	1,12,865	1,35,133	1,35,000	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,95,460	1,88,672	2,01,220	2,21,500	Productive enterprises.
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,756	29,061	31,995	36,000	Others.

टीप.—(१) १९८७-८८ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८८-८९ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—(1) The figures for 1987-88 are revised and those for 1988-89 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State".

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 43

वस्तुनिर्माणात गुंतलेल्या स्वकार्यरत उपक्रम व अनिर्देशित आस्थापना उद्योगांची पाहणी, १९८९-९०
 SURVEY OF MANUFACTURING OWN ACCOUNT ENTERPRISES AND NON-DIRECTORY
 ESTABLISHMENTS, 1989-90

महत्त्वाच्या उद्योग गटातील उपक्रमांची संख्या, रोजगार व स्थूल मूल्य वृद्धीची टक्केवारी
 Percentage share of important industry groups in number of enterprises, persons employed and gross value added

अनु- क्रमांक Serial No.	उद्योग गट/ Industry group	उपक्रमांची संख्या No. of Enterprises			रोजगारातील व्यक्तींची संख्या No. of persons employed			स्थूल मूल्य वृद्धी Gross value added		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	20-21 खाद्य वस्तू/Food product	20.1	14.6	18.2	18.0	14.7	16.7	18.2	15.3	16.6
2	23 सूती कापड/Cotton textile	0.7	11.4	4.3	1.0	13.7	5.9	1.0	9.7	6.1
3	26 कापडाच्या वस्तू (विणकामासहीत) Textile products (including weaving).	8.9	5.3	7.7	12.8	5.7	10.0	5.2	7.0	6.2
4	27 लाकूड आणि लाकडी वस्तू (फर्निचर) Wood and wood products (furniture and fixtures)	35.5	12.1	27.5	33.7	9.4	24.2	30.1	9.0	17.9
5	32 अधातू खनिज पदार्थ/Non-metallic mineral products	5.4	1.9	4.2	6.6	2.2	4.9	4.3	1.6	2.8
6	34 धातूच्या वस्तू व सुटे भाग यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून/Metal products and parts except machinery and transport equipment	11.3	5.8	9.4	12.6	7.3	10.6	26.2	6.5	14.8
7	97 दुरुस्ती सेवा/Repair services	9.3	25.3	14.5	6.5	20.8	12.1	7.5	19.7	14.5
8	इतर/Remaining	8.8	23.6	14.2	8.8	26.2	15.6	7.5	31.2	21.1
एकूण/Total		100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

टीप.— (१) ग्रामीण भागात उद्योग गट २३ तर नागरी भागात ३२ फारसा महत्त्वाचा नाही.

Notes.—(1) Industry group 23 in rural areas and 32 in urban areas is not so important.

(२) वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत. हे आकडे अस्थायी असून ते ४५ व्या फेरीतील (जुलै १९८९ ते डिसेंबर १९८९) पहिल्या दोन उपफेरीवर आधारित आहेत.

(2) The figures are based on first two sub-rounds of 45th round (July 1989—December 1989) of the State sample of the National Sample Survey and are provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 44

वस्तू निर्माणात गुंतलेल्या स्वकार्यरत उपक्रम व अनिर्देशित आस्थापना उद्योगांची पाहणी, १९८९-९०
**SURVEY OF MANUFACTURING OWN ACCOUNT ENTERPRISES AND NON-DIRECTORY
 ESTABLISHMENTS, 1989-90**

प्रति उपक्रम, रोजगारातील व्यक्तींची संख्या आणि प्रति कामगार स्थूल मूल्य वृद्धी
Number of persons employed per enterprise and gross value added per worker

अनु- क्रमांक Serial No.	उद्योग गट/ Industry group	प्रति उपक्रम रोजगारातील व्यक्तींची संख्या No. of persons employed per enterprise			महत्त्वाच्या उद्योग गटांसाठी प्रतिकामगार स्थूल मूल्य वृद्धी Gross value added per worker (Rs. per annum) for important industry group		
		ग्रामीण/ Rural	नागरी/ Urban	राज्य/ State	ग्रामीण/ Rural	नागरी/ Urban	राज्य/ State
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1	20-21 खाद्य वस्तू/Food product	1.49	2.07	1.65	5,270	11,680	7,480
2	23 सूती कापड/Cotton textile	2.50	2.47	2.47	5,540	7,970	7,730
3	26 विणकामासहोत कापडाच्या वस्तू/Textile products (including weaving)	2.40	2.22	2.36	2,110	13,780	4,700
4	27 लाकूड आणि लाकडी वस्तू (फर्निचर)/Wood and wood products (furniture and fixtures)	1.59	1.61	1.59	4,660	10,690	5,580
5	32 अधातू खनिज पदार्थ/Non-metallic mineral products	2.02	2.37	2.07	3,450	8,210	4,300
6	34 धातूच्या वस्तू व सुटे भाग, यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून/Metal products and parts except machinery and transport equipment.	1.87	2.63	2.03	10,840	9,900	10,580
7	97 दुरुस्ती सेवा/Repair services	1.19	1.70	1.48	5,970	10,570	9,060
एकूण/Total		1.67	2.06	1.80	5,220	11,190	7,550

टीप.-वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत. हे आकडे अस्थायी असून ते ४५ व्या फेरीतील (जुलै १९८९ ते डिसेंबर १९८९) पहिल्या दोन उपफेरीवर आधारित आहेत.

Note.—The figures are based on first two sub-rounds of 45th round (July 1989—December 1989) of the State sample of the National Sample Survey and are provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

NIEPA DC

D05236

National System of
 Educational
 Information
 March, New Delhi-110014
 Doc. No. D-5236
 Date: 18/5/89